

О. В. Заболотний
В. В. Заболотний



Українецька мова



9

О.В. ЗАБОЛОТНИЙ
В.В. ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА 9

КЛАС



*Підручник
для 9-го класу
загальноосвітніх
навчальних
закладів
з навчанням
російською мовою*

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«Генеза»
2009

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Незалежні експерти:

Яценко Н.О., кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу наукової термінології Інституту української мови НАН України;
Пономарьова К.І., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту педагогіки АПН України;
Глоба Л.Г., кандидат педагогічних наук, доцент Закарпатської філії Київського Славистичного університету;
Заяць Н.І., учитель Севастопольської гімназії № 24;
Ковтун Л.М., учитель Георгіївської СЗШ Лутугинського району Луганської області.







Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Кошкіна Ж.О., головний спеціаліст МОН України;
Безпала О.Ф., методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

У художньому оформленні підручника використано репродукції картин:

с. 17. *М. Приймаченко*. Буслики; с. 39. *М. Приймаченко*. Куріпочки
пляшуть і хліб пашуть; с. 89. *М. Приймаченко*. Буслики прилетіли;
с. 113. *М. Приймаченко*. Весілля; с. 128. *М. Приймаченко*. Жар-птиця у квітах.

Умовні позначення:

	теоретичні відомості з мови;		завдання конкурсного характеру;
	завдання підвищеної складності;		завдання для роботи зі словником;
	завдання з розвитку зв'язного мовлення;		завдання з елементами дослідження;
_____	підмет;	/	пауза;
=====	присудок;	↗	підвищення голосу;
~~~~~	означення;	↘	зниження голосу;
— — — — —	додаток;	^	логічно наголошене слово;
— . — . — .	обставина;	[ ]	головна частина складнопідрядного речення, частина складносурядного чи безсполучникового речення;
		( )	підрядна частина складнопідрядного речення.

**Заболотний, О.В.**

З-12 Українська мова: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навч. рос. мовою / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. – К.: Генеза, 2009. – 232 с.  
ISBN 978-966-504-908-1

ББК 81.2УКР-922

© Заболотний О.В.,  
Заболотний В.В., 2009  
© Видавництво «Генеза»,  
оригінал-макет, 2009

ISBN 978-966-504-908-1

# Шановні дев'ятикласники!

Запрошуємо вас продовжити мандрівку стежками одного з найцікавіших і найбільших розділів мовознавства – «Синтаксису». Попереду – нові відкриття і знайомство з видами складного речення та складним синтаксичним цілим. Також ви матимете нагоду вдосконалити свої навички зв'язного мовлення, а наприкінці навчального року ґрунтовно повторити матеріал, вивчений у 5–9-х класах.

Під час «підкорення» кожного параграфу радимо дотримуватися чіткої послідовності етапів роботи. Спочатку ознайомтеся з ключовими питаннями теми, пригадайте раніше здобуті знання та виконайте завдання дослідницького характеру, щоб зробити хоча й невелике, але власне відкриття. Потім уважно прочитайте теоретичні відомості, осмисліть їх та виконайте різноманітні тренувальні вправи. Кожен параграф завершується висновками, де стисло подані основні положення теми.

Вправи з позначками «*Попрацюйте в парах*», «*Два – чотири – всі разом*», «*Мозковий штурм*», «*Мікрофон*» виконуються колективно й за окремими правилами, ознайомитися з якими можна в додатках наприкінці підручника. Також варто взяти участь у виконанні групових проєктів, які допоможуть поглибити знання з мови, розвинути ваші творчі здібності.

Для тих, хто бажає вийти за межі навчальної програми, багато цікавої та корисної інформації вміщено в рубриках «*З глибин мовознавства*», «*Для вас, допитливі*» та на спеціальних сторінках «*Культура мовлення*» і «*Моя сторінка*».

Наприкінці кожного розділу виокремлено параграфи узагальнення вивченого, у яких є запитання і завдання для самоперевірки й самооцінки, а також тести для підготовки до тематичної атестації.

Цінними дороговказами мандрівки розділом «Синтаксис» стануть опорні схеми на форзацах підручника, розміщені в додатках словнички, скорочені відповіді до вправ, поради щодо виконання різних мисленневих дій.

І не забувайте цирої поради майстра художнього слова Максима Рильського: «*Як парость виноградної лози, плекайте мову!*»

*Нехай вам щастить!*

*Автори*



# Вступ



## Мова – суспільне явище

*В океані рідного народу  
відкривай духовні острови.*

*В. Симоненко*

Прочитайте тексти і поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Останні дослідження засвідчують, що мова на нашій планеті з'явилася більше двох мільйонів років тому. І хоча її поява була зумовлена, очевидно, в першу чергу потребами спілкування, поступово зростала її функція накопичення людських знань і висловлення щонайскладніших мовленнєвих і мисленнєвих перетворень і асоціацій... Мова – це насамперед плоть духу народного, через її глибини людина потрапляє в таїну набутків усіх попередніх поколінь, поєднується з ними і усвідомлює своє місце у світовому поступі (А. Загнітко).

- Чим зумовлена поява мови?
- Чи може суспільство існувати без мови? Поясніть свою думку.
- Деякі науковці вважають, що мова починалася не зі слів, а з... речень. Чи підтримуєте ви таку гіпотезу?
- В одному чи різних місцях земної кулі, на вашу думку, виникла мова?

***



Плакат *Оресті Фундакевич*  
(14 років)

Що таке мова? Якщо підійти прагматично, то все зрозуміло: це засіб спілкування між людьми. Так, наприклад, виробництво, політика, армія потребують чітких і доступних команд з метою їхнього точного виконання. Але чи лише для цього слугує мова людям? Коли жниця вертається надвечір з поля, вона співає зовсім не з потреби спілкування. Вона робить це для себе, для вираження своєї душі. Отже, мова – це ще й продукт душі, ба навіть сама душа. Либонь, варто замислитися... (В. Биков).

- Чим у вашому розумінні є мова?
- Які функції виконує мова в житті суспільства?
- Чому мову називають «піснею душі, покладеною на слова»?

* * *

Мова кожного народу – явище давнє, її коріння сягає доісторичних часів. Вона є найгеніальнішим результатом матеріальної і духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово – це символ сформованої ідеї в народній свідомості.

У великому творчому процесі народжується мова людини, а з нею і найміцніше природне єднання – суспільство, народ. Виникла мова – виник народ. Тож не дивно, що коли зникає мова, зникає і суспільство, якому вона належить. Нації без мови не існує, як не існує і мови без нації (*Г. Нудьга*).

* * *

Мова народу – краший, що ніколи не в'яне, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворена його Батьківщина: у ній втілені творчою силою народного духу небо Вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, поля, її гори й долини, її ліси й ріки, її бурі й грози... Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відображена не лише природа рідної країни, а й уся історія духовного життя народу. Покоління минають, змінюються, але результати діяльності кожного з них залишаються в мові як спадщина нащадкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за іншим плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості... (*За К. Ушинським*).



Плакат *Соломії Старак*  
(14 років)

- Які скарби зберігаються в глибинах народної мови?
- Чи може бути повноцінним народ, який втратив свою мову? Обґрунтуйте думку.
- Чому мову вважають основним виразником культури нації?

#### Мова і суспільство

Мова нерозривно пов'язана із суспільством, вона є його основною ознакою.

Кожна національна мова виникає разом з появою певного народу, який формує її особливості й виражає в ній своє бачення світу. **Як найважливіший засіб спілкування мова обслуговує суспільство в усіх сферах людської діяльності.** Якщо певний народ перестає існувати, зникає його мова, і навпаки – занепад національної мови призводить до занепаду суспільства в цілому. Так, наприклад, латинь є мертвою мовою, бо не обслуговує нині жодного суспільства, незважаючи на те, що вона є державною в місті-державі Ватикані й нею досконало володіють тисячі людей в усьому світі.

**Людське суспільство не може існувати без спілкування.** Саме за допомогою мови набувають свого значення продукти матеріальної й духовної діяльності народу, які передаються від покоління до покоління і сприяють засвоєнню людського досвіду.



Як суспільне явище мова зберігає в собі всі знання про навколишній світ, які було здобуто й вироблено людством. Природні умови, географічне положення, рівень і спеціалізація народного господарства, розвиток науки, мистецтва знаходять відбиття в мові. У ній же відображені всі зміни, які відбуваються в розвитку суспільної свідомості. Інколи мова реєструє їх не відразу, продовжуючи зберігати форми, які суперечать новим знанням людства. Наприклад, українці кажуть про сонце, що воно *сходить* і *заходить*, *рухається небом* тощо, розкриваючи давні уявлення предків, хоча нині відомо, що не Сонце обертається навколо Землі, а Земля навколо Сонця.

У мовленні кожної людини чи не щодня з'являються нові форми, слова, конструкції, проте не всі вони закріплюються в мові, навіть якщо були створені згідно з її правилами. Наприклад, у ранніх поезіях Павла Тичини є такі оригінальні слова, як *озброя*, *акордитися*, *яблуневоцвітний*, і за формою, і за змістом зрозумілі читачам, бо утворені за відповідними правилами словотворення. Проте ці слова не зареєстровані в жодному словнику української мови, вони так і лишилися індивідуальними утвореннями поета й не були взяті до загальнонародного вжитку. Це означає, що національну мову творить суспільство в цілому; лише воно, а не окрема особа, визначає її склад і формулює мовні правила.

Прочитайте виразно вірш. Які думки й почуття він у вас викликав?

### МОЯ МОВА

Все в тобі з'єдналося, злилося –  
Як і поміститися в одній! –  
Шепіт зачарований колосся,  
Поклик із катами на двобій.

Ти даєш поету дужі крила,  
Що підносять правду в вишину,  
Вченому ти лагідно відкрила  
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,  
Квітувать в поемах і віршах,  
Бо в тобі – великого народу  
Ніжна і замріяна душа.

(В. Симоненко)

Мова – явище суспільне. Вона виникає, розвивається, живе і функціонує в суспільстві. Між мовою і суспільством існує взаємний зв'язок: не лише загибель суспільства призводить до загибелі мови, але й загибель мови веде до зникнення суспільства, що не вберегло її. Мова – не лише продукт історії суспільства, а й активний чинник цієї історії.

## ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ УЗАГАЛЬНЕННЯ

1. Які сфери людської діяльності охоплює мова?
2. Які функції виконує мова в суспільстві?
3. Розкажіть про мову як скарбницю людських знань і досвіду.
4. Як розвиток суспільства впливає на розвиток мови?
5. Чи може мова функціонувати поза суспільством, а суспільство – без мови?
6. Яке значення має піднесення мовної освіченості в суспільстві?
7. Поясніть, як ви розумієте слова української поетеси Ліни Костенко: «Лиш народи, явлені у слові, достойно можуть жити на землі».
8. Як потрібно ставитися до рідної мови? державної мови? Чому?
9. Чому мову називають суспільним явищем?
10. Підготуйте невеликий усний виступ на тему «Спішу у храм святого Слова».

Уявіть, що вас запросили взяти участь у міжнародному молодіжному форумі «Мова – суспільне явище».

Об'єднайтеся в групи (по 3–7 учнів) і виконайте один із запропонованих нижче проєктів, за допомогою якого можна було б донести до міжнародної спільноти інформацію про виникнення, розвиток чи функціонування мови як суспільного явища. Підготуйтеся до захисту свого проєкту перед однокласниками.

## Проект

**Види проєктів.** 1. Усний виступ, у якому беруть участь кілька осіб. 2. Теле- чи радіопередача. 3. Інсценізація. 4. Підготовка наочності (мультимедійна презентація, альбом, буклет, плакат, карта-схема тощо). 5. Прес-конференція.

Ваш проєкт буде успішнішим, якщо під час роботи над ним ви скористаєтеся додатковими джерелами інформації (посібниками, енциклопедіями, журналами, Інтернетом).





## Повторення та узатальнення вивченого

**1** I. Прочитайте виразно вірш. Поясніть його основну думку. Укладіть словничок слів-асоціацій (8–10 слів) на тему «Україна».

Нас розкидає життя по всьому світу,  
Але всі ми – України рідні діти.  
І коли вже ностальгія душу крає,  
Мені пам'ять Україну повертає.

Україно, прихилься я до тебе,  
Помолюся за твоє безкрайне небо.  
Твоя мова калинова, солов'їна,  
Зігріває моє серце **Україна**.

Ти моя Україна, і до тебе я лину,  
Бо моє тут **коріння**, бо моє тут ім'я.  
Ти моя Україна, я для тебе дитина,  
Я для тебе дитина, я частинка твоя.

Ти мене поклич – і я тебе почую,  
Твої болі, твої **радощі** відчую.  
Повертатися до тебе буду знову,  
Бо в житті моєму ти не випадкова –  
Україна.

(О. Ткач)

II. Випишіть із кожного речення по одному словосполученню (на вибір). Біля словосполучень зазначте їхній вид за способом вираження головного слова (іменне, прислівникове, дієслівне), накресліть схеми.

III. Складіть з виділеними словами словосполучення. Одне зі словосполучень уведіть у речення.

**2** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ**. Як розділ «Синтаксис» пов'язаний з іншими розділами науки про мову, зокрема з «Лексикологією» та «Морфологією»?

**3** I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його тему, тип і стиль мовлення.

### КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР

Великий князь Володимир, син Святослава, був **видатним** державним і політичним діячем. За його правління Русь досягла небувалого розквіту, утвердилася як могутня, високорозвинена держава. Запровадив-

ши християнство, Володимир завершив об'єднання східнослов'янських земель у складі єдиної держави. Його ім'я стало символом мудрості, єдності, високих духовних устремлінь.

Якщо Святослав більше відзначився як військовий стратег, то Володимир, його син, пішов значно далі, залишивши в історії Русі глибокий слід, повернувши її розвиток у нове русло. Величезне значення мало прийняття християнства. Воно підняло роль київської влади, стало тією могутньою силою, яка зміцнила державу та національну єдність, а ім'я «великого» князя обезсмертило в легендах, переказах, літописах, билинах, героїчних піснях. Володимир, по суті, здійснив мрію, яку плекала* мудра й далекоглядна княгиня Ольга.

Володимир з'явився в той трагічний час, коли молоду Русь на шматки розривали міжусобиці й чвари князів, різкі протиріччя між трудовим людом і власниками. Благодатні землі спустошували численні напади зовнішніх ворогів, залишаючи руйновища і пожарища. Святослав відкрив Русі очі, підняв її з колін, за Володимира вона гордо підвела голову, розправивши плечі.

Любов до Русі – головна рушійна сила енергії Володимира, джерело його добродетності, мудрості, відвертості**, гордості за те, що «я єсмь» (Л. Гуцало).



Пам'ятник князю Володимиру на Володимирській гірці в м. Києві

* Плекати – (рос.) леліять.

** Відвертість – (рос.) откровенність.

## II. Виконайте завдання до тексту.

1. З'ясуйте, з яких речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням складається текст.
2. Знайдіть по два простих і складних речення. Визначте в них граматичні основи.
3. Спишіть перший абзац, підкресліть члени речення.
4. Наведіть приклади речень із непрямым порядком слів (інверсією). З якою метою автор використовує цей засіб?
5. Укажіть однорідні члени речення, поясніть, як вони з'єднані, та обґрунтуйте вживання розділових знаків при них.
6. Знайдіть і прочитайте виразно два речення з обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами.
7. Поясніть уживання тире в останньому реченні. Укажіть у цьому реченні логічно наголошені слова.
8. Знайдіть у тексті фразеологізми, поясніть їхнє значення.
9. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.





## ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви бажаєте досконало вивчити українську мову та без проблем поспілкуватися нею в повсякденному житті, частіше зазирайте до словників. У пригоді вам стануть тлумачний, орфографічний, фразеологічний словники, словник синонімів та ін. Якщо ж ви маєте доступ до мережі **Інтернет**, то можете скористатися віртуальним тлумачним словником ([www.slovnyk.net](http://www.slovnyk.net)), а на Українському лінгвістичному порталі ([www.ulif.gov.ua](http://www.ulif.gov.ua)) у розділі «Словники України» перевірити написання слів, дібрати синоніми чи фразеологізми.

**4 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте однокласникові (однокласниці) словосполучення однієї з поданих груп і запропонуйте їх усно відредувати. Словосполучення іншої групи нехай він (вона) прочитає вам, а ви відредуйте. За потреби скористайтеся інформацією на сторінці «Культура мовлення» (с. 16).

**Перша група.** Музикальна школа, слідуєчий день, банківський счот, виключити світло, мішати навчатися, коврова доріжка, воєнна форма.

**Друга група.** Притормозить на зупинці, в любому випадку, халатне ставлення, на протязі дня, хворий грипом, помилитися по неуважності, контрольна по біології.

**5 І.** Прочитайте текст. Обґрунтуйте поділ його на абзаци, укажіть тематичні речення.

## КОСМІЧНА ПОШТА УКРАЇНИ



Космічний центр у Євпаторії

У пошуках контактів з неземними цивілізаціями земляни залюбки користуються послугами космічної пошти. А перше в історії людства послання «братам по розуму» було надіслано в 1962 р. з українського космічного центру в Євпаторії. Це радіотелеграфне повідомлення складалося лише з кількох слів абеткою Морзе.

З часом листи інопланетянам «потовстішали». Наприклад, у 2003 р. з Євпаторії в Космос полинуло звернення, яке містило «Енциклопедію земних знань», словник понять-образів і листи багатьох тисяч людей з усіх континентів. Радіосигнали спрямували до зірок у сузір'ях Великої Ведмедиці, Рака, Персея і Оріона. А в 2006 р. українська космічна пошта відправила ймовірним мешканцям інших планет наукові дані про Землю та листи польської молоді, у кожному з яких містилася фраза з п'яти слів. Адреса доставки цього послання – безіменна планета в сузір'ї Тільця.

Передача зазначеної інформації тривала трохи більше години. За розрахунками науковців, космічні вісточки долетять до своїх адресатів через 50–60 світлових років, а кмітливі інопланетяни зможуть легко їх розшифрувати. Отже, нам залишається набратися терпіння й чекати відповіді... (Із журналу).

II. Випишіть з тексту граматичні основи речень. За вписаними граматичними основами усно стисло перекажіть прочитане.

III. Знайдіть прості речення, а також речення, ускладнені вставними словами (словосполученнями). Визначте роль цих слів (словосполучень) у тексті.

**6** **МИКРОФОН.** Уявіть, що вам випала нагода відправити послання (одна фраза до 10 слів) імовірним мешканцям інших планет. Що б ви сказали (написали)?

**7** I. Прочитайте речення. Доведіть, що з них лише одне двоскладне, а решта – односкладні. Визначте види односкладних речень та форму вираження їхніх головних членів. За потреби скористайтеся додатком 2.

1. Спішу до вас на розмову, на розраду в час вечірній (*В. Колодій*).  
 2. Пустіть мене у молодість мою (*В. Стус*). 3. В обіймах вітру, в морі сонця і тепла в саду любові я ромашкою цвіла (*О. Довгоп'ят*). 4. Ненагріте залізо не зігнеш (*Нар. творчість*). 5. Не бий на сполох в невідлтий дзвін (*Л. Костенко*). 6. Для доброго бджоляра немає поганого року (*Нар. творчість*). 7. А над Дніпром уже помітно світало (*О. Гончар*).

II. Складіть і запишіть по одному односкладному реченню кожного типу.

**8** I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Визначте, чим ускладнене кожне речення. За потреби скористайтеся поданою після вправи схемою.

1. Звичайна хмара сіра і осі(н,нн)я пропише раптом барви золоті (*Л. Костенко*). 2. Дивлячись на людей усміхався і мій батько в(е,и)ликий добрий чоловік (*О. Довженко*). 3. Ой Дніпре мій Дніпре щ(е,и)рокий та дужий! Багато ти батьку у море носив козацької крові... (*Т. Шевченко*). 4. Старенька груша дихає на пальці їй певно сняться повні жмені груш (*Л. Костенко*). 5. Дві стіни були суспіль завішані образами неначе іконостас (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Щас(т)ливиця я маю трохи неба і дві сосни в тума(н,нн)ому вікні (*Л. Костенко*). 7. Тебе зустрінуть білі хати річка замріяна і криниця прадідівська (*С. Музиченко*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

Просте речення може бути ускладнене:

- однорідними членами речення;
- порівняльним зворотом;
- звертанням;
- вставним словом (словосполученням, реченням);
- відокремленим членом речення.

**9** I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Знайдіть прості речення, визначте, чим вони ускладнені.

Гроза надвигалась. Впереді огромная лиловая туча медленно поднималась из-за леса надо мною, и мне навстречу неслись длинные серые облака. Ракиты* тревожно шевелились и лепетали. Душный жар внезапно сменился влажным холодом, тени быстро густели. Я ударил возж-



жой по лошади, спустився в овраг, перебрался через сухой ручей, весь заросший лозняками, поднялся в гору и въехал в лес. Дорога вилась передо мною между густыми кустами орешника, уже залитыми мраком. Я продвигался вперед с трудом. Дрожки** прыгали по твердым корням столетних дубов и лип, по продольным глубоким рытвинам – следам тележных колес (По И. Тургеневу).

* *Ракіта* (укр. *рокіта*) – народна назва деяких видів верби, вербових кущів.

***Дрожки* (укр. *дрожки*) – невеликий легкий двомісний віз.

*Лепетать* – (укр.) *белькотати*; *орешник* – (укр.) *ліщина*, *горішник*; *рытвина* – (укр.) *вибійна*.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

**10** Перебудуйте подані речення так, щоб вийшли речення з відокремленими членами. Перебудовані речення запишіть, підкресліть у них відокремлені члени та граматичні основи.

1. За якусь хвилину всі розійшлися, і лише сповнені радості очі прикипіли до вікна. 2. Нежарке весняне сонце вийшло з-за обрію. 3. Я виїхав на дорогу і побачив старі-престарі дуби. 4. Крислаті та огрядні липи стояли натомлено і важко. 5. Вітер змітав цілі кучугури снігу і підіймав їх догори. 6. Під приговорком тут невелика річка.

**11 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** I. Розгляньте репродукцію картини. Обговоріть з однокласником (однокласницею), що зображено на полотні, поділіться враженнями від побаченого (чи сподобалася вам картина, чим вона приваблює, які почуття викликає тощо).

II. Складіть усний твір-опис, намагаючись словесно змалювати зображене художником на полотні та передати враження вашого однокласника (однокласниці) від картини. Використайте в тексті виражальні можливості речень з відокремленими членами.



С. Васильківський. Монастир. Пейзаж



**12** Складіть і запишіть невеликий текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши виражальні можливості вивчених у 8-му класі синтаксичних конструкцій. Підкресліть у тексті стилістично забарвлені слова.

1. До вашого класу прийшов новий учень, який проживав в іншій країні. Розкажіть йому стисло про Україну; висловіть своє зацікавлення особливостями країни, з якої він прибув.

2. Ви перебуваєте в кімнаті з товаришем. Він дивиться фільм по телевізору. На іншому каналі незабаром почнеться передача, яку ви самі бажаєте подивитися. Умовте свого приятеля надати вам можливість переглянути передачу: повідомте, що ви бажаєте дивитися саме ту передачу, та поясніть чому; висловіть незгоду щодо його бажання дивитися фільм; запропонуйте прийнятне рішення, яке влаштує вас обох.

**13** І. Прочитайте вголос текст, дотримуючись правильної інтонації. Складіть і запишіть простий план тексту, попередньо визначивши його тему та мікротеми.

### «МОЄ КІНО МОЖЕ БУТИ НАВІТЬ БЕЗ СЛІВ»

Ще школяркою талановита вінничанка Лідія Оболенська знімалася у фільмах, а в 2007 р. стала студенткою Римської академії кіно. З яким трепетом Лідія мріє зняти свій фільм! Тому й використовує першу-ліпшу* нагоду**, щоб послухати лекцію з режисури. «Я відчуваю, що в мені проростає режисер», – каже співрозмовниця. Вона вже готується до створення свого фільму. Крім начерків сюжету, робить багато фотознімків. Їх стільки, що викладачі академії радять Оболенській влаштувати персональну фотовиставку. Можливо, колись вона це зробить.

– У моему першому фільмі не буде проблем. Глядач не побачить там негативу, якого й так достатньо в нашому житті, – розповідає Лідія. – Домінуватиме любов. Багато любові. Може, це звучить банально, але саме на цьому почутті тримається світ. Картина сприйматиметься легко, буде чистою, як перший сніг.

Лідія неохоче розкриває свої задуми. Може, щоб не зурочити***. Лише зізнається, що картина може бути без слів. Мовчки теж можна розмовляти. Сюжет буде зрозумілий глядачам незалежно від того, якою є їхня мова. Те, що Ліда хоче показати на екрані, буде доступне людям усього світу, переконана дівчина. «Я хочу подарувати глядачеві щось дуже світле і чарівно-казкове...»

До своєї гри в уже знятих фільмах Оболенська ставиться критично. Це при тому, що про її ролі в кіно вже тоді схвально відгукувалися Ада Роговцева і Богдан Ступка. «Кожну роботу треба виконувати професійно, – наголошує Ліда й додає: – І з цікавістю».

На запитання, де мріє зніматися після навчання, дівчина відповіла так: «Там, де буде цікаво, де будуть хороші режисери, цікаві ролі. Місце не має значення – Голлівуд чи студія Довженка в Києві. Та й в Італії кіно зі світовими традиціями...». До речі, уже з третього курсу студентів Римської академії кіно залучають до зйомок у фільмах. З таким характером і наполегливістю, як у Лідії, можна не сумніватися, що наша землячка неодмінно заявить про себе в кіно.

Щастя тобі в усьому, Лідіє!.. (З газети «Урядовий кур'єр»).

*Ліпший – (рос.) лүчийший. ** Нагода – (рос.) возможность. *** Зурочити – (рос.) сглазить.

II. Знайдіть речення з прямою і непрямою мовою, визначте їхні виражальні можливості. Укажіть у них слова автора, поясніть уживання розділових знаків. Розкажіть, як характеризує дівчину її мовлення.

**14** **МИКРОФОН.** Про що ви зняли б свій перший фільм (поставили виставу), якби були режисером?

**15** **I.** Розгляньте комікс. Колективно прокоментуйте його (тема, сюжет, художній задум, деталі, характери персонажів, відчуття персонажів у різні моменти тощо).



II. Складіть за коміксом діалог у розмовному стилі (8–10 реплік), який міг би відбутися між братом і сестрою. Діалог прочитайте за особами, застосовуючи доречні міміку та жести.

III. Складіть і запишіть невелику розповідь на основі коміксу. Введіть у текст частину складеного вами діалогу.



# МОЯ СТОРІНКА



## ЦІКАВО ЗНАТИ!

### ПРО ВОВКА ПРОМОВКА

По-українськи кажуть: «Про вовка промовка, а вовк у хату!», по-російськи: «Про серого речь, а серый навстречь», французи кажуть: «Хто назве вовка, той побачить його хвіст...». Погана слава, як бачимо, далеко біжить. Слово «вовк» – дуже давнє, вчені вважають, що воно утворене або від *улкос*, де корінь *улк* мав значення «рвати», або від *уелк* – «тягти», «волочити». Виходить, назва вовка первісно означала «той, що роздирає» або «той, що грабує», «грабіжник». Одвічний ворог людини, хижак, розбійник, – він і назви в різних мовах діставав за своїм характером (А. Коваль).

## ЯК ЦЕ БУЛО



### УСЕ СВОЄ НОШУ З СОБОЮ

Автором цього вислову є мудрець Давньої Греції на ім'я Біант.

Коли перси захопили багато грецьких міст на узбережжі Малої Азії, разом з іншими греками Біант залишав рідне місто. Його запитали, чому він іде звідти, нічого не захопивши із собою з речей. На це Біант саме так і відповів: «Усе своє ношу з собою», – маючи на увазі, що духовні цінності завжди важливіші за матеріальні. З того часу й живе ця фраза (З *посібника*).



## І ТАКЕ БУВАЄ!

### ХТО ЯК КАЖЕ

- Українці кажуть: «Ловити гав (ворон)», а французи: «Ловити ластівок».
- Українці «купують kota в мішку», а чехи – «зайця». А от поляки кажуть: «Хто лиса в мішку купує, знаходить пса або kota».
- Коли йде злива, ми кажемо: «Дош лє як із відра (як із ринви)». Американці: «Дош іде вилами». Англійці: «Дош падає котами й собаками».
- В українців – «бісики пускати», а в росіян – «строить глазки».
- Сузір'я Велика Ведмедиця у східних народів називається Кінь на припоні, у північних – Лось, в естонців – Великі колеса, У мешканців Нової Гвінеї – Морський орел.

### УКРАЇНСЬКИЙ ЗВУК [Г]

Що за гвалт зчинився  
на подвір'ї зранку?  
Загубила гудзик  
гава біля ганку.  
З дерева за нею  
Гедзь спостерігав  
І порадив гаві  
Не ловити гав.

(І. Січовик)

### ВИВЧИТЬ СКОРОМОВКУ

Бурі бобри брід перебрели, забули  
бобри забрати торби.



АНТИСУРЖИК

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
зазнати втрат зважаючи на викладене листуватися набирати чинності укладати угоду протягом дня наступного дня оновлення складу житловий масив заважати працювати порядок денний трапляються недоліки взяти до уваги рахунок у банку вважати обов'язком недбале ставлення ледь-ледь, трішки вимкнути світло гальмувати килимовий	понести втрати в виду викладеного вести переписку вступати в силу заключати угоду на протязі дня слідуючого дня оновлення складу жилий масив мішати працювати повістка дня зустрічаються недоліки прийняти до уваги счот у банку рахувати обов'язком халатне ставлення чуть-чуть виключити світло тормозити ковровий

**РОЗРІЗНЯЙТЕ!**

**Бережливий** – ошадливий, економний, дбайливий (*бережливий господар*).

**Бережний** – який уміє берегти що-небудь, дбайливо поводитися з чим-небудь (*бережне ставлення*).

**Бережливо** (прислівник). У сполученні: *бережливо витратити, збирати, використовувати щось*.

**Бережно** (прислівник). У сполученні: *бережно ставити, класти, брати, ставитися*.

**НАГОЛОШІЙТЕ ПРАВИЛЬНО!**

абіде абіяк везті, веземо́, везете́, везла́, везучі весті, ведемо́, ведете́, вела́ взяти, візьму́, візьмеш, взяла́ вігадка видання вимова вимога	віпадок відібрати, відберу́, відбереш, відберемо́, відберете́ відірвати, відірву́, відірвеш, відірве́, відірвемо́ віднести віч-на-віч впа́сти, впаду́, впаде́ш, впаде́мо, впадете́ впоперек гетьманський дотемна́	дочка́ завдання́ завдовжки завжди́ зага́дка залюбки́ запитання́ за́темна зга́рячу злегка́ значу́щий істи́вний
-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------



*Мова – то цілюще народне джерело,  
і хто не припадає до нього вустами,  
той сам всихає від спраги.*

В. Сухомлинський

# Складне речення. Складносурядне речення

## *Ви знаймете:*

- ознаки складного речення та його види;
- особливості будови складносурядного речення, засоби зв'язку його частин.

## *Ви вмієте:*

- визначати види складних речень, знаходити в тексті складносурядні речення;
- визначати смислові зв'язки між частинами складносурядного речення;
- правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядного речення, обґрунтовувати їх уживання, виправляти пунктуаційні помилки;
- аналізувати й оцінювати виражальні можливості складносурядних речень.



## § 1. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ

*Про те, чим складне речення відрізняється від простого, види складних речень та засоби зв'язку їхніх частин*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Яке речення називається складним?

**16** Прочитайте подані складні речення. Визначте, зі скількох частин, що мають будову простих речень, складається кожне з них. Як пов'язані ці частини – за допомогою сполучників та інтонації чи лише інтонації? Зробіть висновок про особливості складних речень.

1. Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти (*Лесья Українка*). 2. Земля моя готується до сну, але я довго ще не буду спати (*В. Сосюра*). 3. Дорогою з шумом промчала автомашина, десь мукнула корова, коло криниці брязнуло відро (*Б. Харчук*). 4. Степи не дишать спекою і пилом, і вітер сушить роси на траві (*В. Симоненко*).

Основні  
ознаки

Складним (*рос. сложным*) називається речення, у якому є дві або більше граматичних основ.

Кожна граматична основа разом з другорядними членами або без них утворює частину складного речення, яка має будову простого речення. Частини складного речення об'єднуються в одне ціле за змістом та інтонацією. **НАПРИКЛАД:** 1. Море лютувало, але сила хвиль ще відставала від сили вітру (*М. Трублаїні*). 2. Олень єдиний врятувався зі стада, яке винищила вовча зграя (*М. Трублаїні*).

Змістова  
єдність

Зміст складного речення є цілісним синтаксичним вираженням єдиної складної думки й зумовлений змістом його складових частин.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Бувають випадки, коли частини складного речення можна повністю роз'єднати, утворивши з одного складного два або більше простих речень. Але окремо вжиті, вони не забезпечать змісту, закладеного в складному реченні. Наприклад, у реченні Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина (*Т. Шевченко*) обидві частини можуть існувати як прості речення. Але чудесна картина природи зблідне, якщо розглядати її в кожному простому реченні окремо.

Інтонаційна  
єдність

Складне речення характеризується інтонаційною єдністю. У кінці кожної частини голос підвищується, що свідчить про незакінченість речення, і лише в кінці всього складного речення голос понижується. **НАПРИКЛАД:**

Сонце заходить, / гори чорніють, / пташечка тихне, / поле німіє (*Т. Шевченко*).

Розділові  
знаки

На письмі частини складного речення, як правило, відділяються одна від одної розділовими знаками (найчас-



Засоби  
зв'язку

Стилістичні  
особливості

тіше комою, а також – тире, двокрапкою або крапкою з комою).

Засобами зв'язку частин складного речення є **сполучники** або **сполучні слова** (займенники, прислівники) та **інтонація**.

Складні речення широко використовують у науковому й офіційно-діловому стилях мовлення, оскільки вони мають (порівняно з простими реченнями) більші можливості для вираження різних синтаксичних відношень. Складні речення повніше передають думку, точніше виражають зв'язки між явищами.

**17** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. І. Доведіть, що в кожній групі одне з трьох речень є складним. За потреби скористайтеся пам'яткою «Як довести думку», уміщеною на форзаці підручника.

**Група І.** 1. Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі (*Нар. творчість*). 2. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і, несучи вагу ту страшную, буду пісню веселу співать (*Леся Українка*). 3. Жовтогаряча осінь стоїть над Осокорами, розкинувши високо над землею блакитні небеса (*І. Цюпа*).

**Група ІІ.** 1. Небо звисало одною сірою, мрячною масою над землею (*О. Кобилянська*). 2. На боці, зверненому до півночі, кора дерев товща, грубіша і темніша (*І. Занчковський*). 3. У тебе розум добрий, та язик дуже довгий (*Нар. творчість*).

ІІ. Випишіть складні речення, підкресліть у них граматичні основи. У двох складних реченнях позначте місця пауз, підвищення та зниження голосу.

**18** І. Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації. Визначте в ньому «відоме» й «нове». Доведіть, що виділені слова є сполучниками. З'ясуйте, що з'єднує кожен з них – однорідні члени речення чи прості речення в складному.

На Місяці і люди, і земні предмети важать у шість разів менше, тому що Місяць легший за Землю і менший за неї. **Якщо** хлопець чи дівчина важать на Землі 48 кілограмів, то на Місяці вони матимуть вагу півторарічної дитини. Вага зменшиться, а сила м'язів зостанеться «земною». Отже, на Місяці можна стати чудовим спортсменом. **Якщо** на Землі хтось стрибає у висоту 1 метр 20 сантиметрів, то на Місяці він плигнув би до 10 метрів у висоту. А футбол? Можна було б забити м'яча у ворота навіть з відстані 100–120 метрів (*За В. Уткіним*).

ІІ. Випишіть граматичні основи складних речень. Поясніть різницю в будові, змістових відтінках та інтонації простих і складних речень. Чи характеризується кожна окрема частина складного речення інтонаційною завершеністю?



Жоан Миро.  
Маленький всесвіт

Види складних речень

Залежно від особливостей поєднання частин складні речення поділяються на три види: складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові.

ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ			
Вид речення		Вид та засоби зв'язку	Приклади
Сполучникове	Складносурядне	<i>Сурядний зв'язок:</i> сурядні сполучники; інтонація	<i>І діти сміються, і вітер привітно в каштанях шумить (В. Сосюра)</i>
	Складнопідрядне	<i>Підрядний зв'язок:</i> підрядні сполучники або сполучні слова; інтонація	<i>Не може керувати людьми той, хто сам не бачить иляху із пільми (Д. Павличко)</i>
Безсполучникове		<i>Безсполучниковий зв'язок:</i> інтонація	<i>Осипається листя, жмуться і горбляться берези (М. Стельмах)</i>

Види зв'язку

**Сурядний зв'язок** (рос. *сочинительная связь*) передбачає синтаксичну рівноправність частин (від однієї частини до іншої не можна поставити питання).

**Підрядний зв'язок** (рос. *подчинительная связь*) передбачає синтаксичну нерівноправність частин (від однієї частини до іншої можна поставити питання).

**19** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Як можна визначити вид складного речення?

**20** І. Прочитайте речення. Чи всі вони є складними? Відповідь обґрунтуйте.

1. Дощ поступово затихав навколо світлішало хмари поступово звисли вгору стали прозорішими (Ю. Збанацький). 2. Скидає Київ животворний сон з плечей своїх туманами укритих (М. Рильський). 3. Як не любити пори коли ночами в щасті тремтить соловей (М. Рильський). 4. Уже весна відсвяткувала свої вишневі весілля уже до літнього причала пливе запліднена земля (М. Рильський). 5. Часто мигтіла блискавка і раз за разом гуркотів грім (М. Трублаїні). 6. Благословенна праця рільника* що оре цілину в ясній надії (М. Рильський). 7. Пробігли дні у розовому димі засохли весни відшуміли зливи (В. Симоненко).

* Рільник – той, хто займається рільництвом; землероб.

II. Випишіть спочатку складні сполучникові речення, а потім – безсполучникові. Розставте пропущені розділові знаки. Сполучники обведіть кружечком.

III. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції.

**21** Розгляньте алгоритм визначення виду речення за будовою та особливостями зв'язку частин складного речення. Підготуйте за алгоритмом розповідь про те, як розрізнити просте і складне речення та види складних. Супроводжуйте розповідь власними прикладами.

**Алгоритм визначення виду речення за будовою та особливостями зв'язку частин**



**22** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. І. Визначте, яке з поданих речень є простим, яке – складносурядним, яке – складнопідрядним, а яке – безсполучниковим. Відповідь обґрунтуйте.

1. Заплакане вікно повіки розтулило, намокли у дерев пошарпані* вітрила (Г. Дудка). 2. Мене ліси здоров'ям напували, коли бродив у їхній гущині (В. Симоненко). 3. Синій вечір тихо бродить, квіти колихає і навшпиньки в хату входить, вікна затуляє (Г. Дудка). 4. Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки (Л. Костенко).

* Пошарпані – (рос.) истрёпанные.

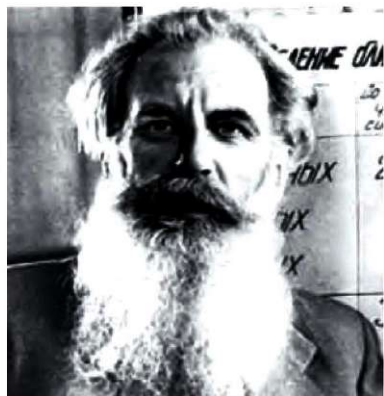
II. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи.

**23** І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Що нового ви дізналися про Отто Шмідта? Що вас найбільше захоплює в цій людині?

**ОТТО ШМІДТ**

Це була людина легендарної долі. Енциклопедист, професор математики, астроном, альпініст і мандрівник – першовідкривач нових земель, дослідник Арктики. Такий зовсім не повний перелік граней непересічного* таланту Отто Шмідта.





Отто Шмідт

Становлення його особистості відбувалося в Києві, де родина оселилася після переїзду з Одеси. Тут Отто був одним з найкращих учнів Другої класичної гімназії. Великий потяг до природи, музики, спорту, а потім і математики збагачував і виховував його характер. Закінчивши 1909 р. гімназію із золотою медаллю, він вступив до Київського університету Св. Володимира на фізико-математичний факультет.

Шмідт просто вражав усіх своєю високою організованістю, наполегливістю, надзвичайно широким світоглядом, постійним прагненням пізнавати навколишню дійсність. Він навіть склав особистий план самоосвіти, відводячи час і на відвідування

концертів, музеїв, виставок, театрів тощо. Проте, узагальнивши всі пункти, виявив, що для здійснення задуму йому знадобиться 1000 років. Тоді Отто зменшив список літератури для читання і вклав його в 250 років. Так розпочався його особистий штурм знань.

Невтомний мандрівник, він 1929 р. очолив першу арктичну експедицію на криголамі «Седов», а 1932 р. – на криголамі «Сибіряков», вивчаючи північні землі й відкриваючи нові острови.

У 1934 р., коли Отто очолив експедицію з вивчення Великого північного шляху, пароплав «Челюскін», на якому він перебував, несподівано потрапив в аварію. Корабель був фактично розчавлений кригою, але члени експедиції та екіпажу врятувалися. Неймовірно, але вони жили просто на крижині, доки їх не забрали літаками. Серед урятованих був і сам Отто Шмідт (За С. Карамашем).

* *Непересічний* – який чимось вирізняється з-поміж інших; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, винятковий.

II. Знайдіть складні речення. Частини яких із них співвідносяться з простими односкладними реченнями? Поясніть роль складних речень у тексті.

III. Випишіть із речень тексту дієприслівникові звороти. За виписаними дієприслівниковими зворотами усно перекажіть прочитане.

**24** Перекладіть і запишіть речення українською мовою, продовжуючи кожне з них так, щоб утворилися складні речення. За потреби для зв'язку частин складних речень використовуйте сполучники та сполучні слова з довідки.

1. Городок вplotную окружали сосновые леса. 2. Влажное утро с трудом пробивалось сквозь осенний туман. 3. Вверху шумел ветер и срывал листья с деревьев. 4. Мы с Павлом разожгли костер. 5. В Одессе любят и ценят шутку.

*Вplotную* – (укр.) *уприті́л, щільно*.

**ДОВІДКА:** коли, як, і, який, а, яка, але, бо, де, та.

**25** Випишіть із підручника біології чи фізики по два речення в такій послідовності: а) складносурядні; б) складнопідрядні; в) безсполучникові.

1. Складне речення має дві і більше граматичних основ. Між частинами складного речення здебільшого ставимо коми.
2. Розрізняють три види складних речень: складносурядні, складно-підрядні, безсполучникові.

## § 2. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

*Про особливості будови складносурядного речення та засоби зв'язку між його частинами*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які сполучники є сурядними? На які групи за значенням вони поділяються?

**26** Прочитайте подані складносурядні речення. Простежте, чи можна в кожному з них від однієї частини до іншої поставити питання. Зробіть висновок: рівноправними чи нерівноправними в синтаксичному відношенні є частини складносурядного речення.

1. Рече Дніпро, й лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко). 2. Ось вітер шарпнув хмару лісу щосили, а блискавка яструбом кинулась з висі (М. Петренко). 3. Пісня та йому прошила серце райдужно-солодкою стрілою, і поніс її хлопчина в люди (М. Рильський).

Основні  
ознаки

**Складносурядним** (рос. *сложносочиненным*) називається складне речення, частини якого рівноправні за змістом і пов'язані між собою сурядними сполучниками.

**ПОРІВНЯЙТЕ:**

**Складносурядне речення**  
*Збиралося на дощ, і люди  
поспішали згорнути сіно.*

**Складнопідрядне речення**  
*Люди поспішали згорнути  
сіно, бо збиралося на дощ.*

Деколи частини складносурядного речення незалежні лише формально. **НАПРИКЛАД**, у реченні *Ялинка затремтіла від низу до верхечка, і кілька зелених глиць упало на сніг* (М. Коцюбинський) між частинами виразно відчутні причинно-наслідкові відношення: *кілька глиць упало тому, що ялинка затремтіла*.

Засоби  
зв'язку

Частини складносурядного речення пов'язуються інтонацією та сурядними сполучниками, зокрема:

- еднальними – *і (ї), та* (в значенні *і*), *і...і, ні...ні, ані...ані, не тільки...але й*;
- протиставно-зіставними – *а, але, та* (в значенні *але*), *проте, зате, однак*;
- розділовими – *або, чи, то...то, чи то...чи то, не то...не то, або...або, чи...чи, хоч...хоч*.

### **ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Сурядні сполучники служать також для поєднання однорідних членів речення. Тому потрібно розрізняти складносурядне речення і просте речення з однорідними членами, з'єднаними сурядними сполучниками.



## РОЗРІЗНЯЙТЕ:

1. *Г красується в полі жито, і лунає дитячий сміх* (Є. Летюк).  
(сполучник і...і з'єднує частини складного речення)
2. *Схилились вишні в розпачі німім і ронять цвіт весільний у калюжу* (Л. Гудзь).  
(сполучник і з'єднує однорідні члени речення)

## Схеми

Будову складносурядного речення можна зобразити за допомогою схеми. У ній частини речення позначаємо квадратними дужками, між якими ставимо відповідний розділовий знак і сурядний сполучник. **НАПРИКЛАД:** *Гроза минула, і пахучі квіти усі в краплинках* (М. Рильський).  
Схема цього речення: [ ], і [ ] .

## Стилістичні особливості

Складносурядні речення широко представлені в науковому, офіційно-діловому стилях, а також в усному мовленні.

**27** I. Доведіть, що частини поданого речення зв'язані сурядним зв'язком. Назвіть усі ознаки, за якими це речення належить до складносурядних. Визначте, чим ускладнена кожна частина речення.

Шумлять жита високою стіною, упершись в обрій на краю землі, і жайворон тріпоче наді мною, піднявши в небо пісню на крилі (Я. Шпорта).

II. Складіть і запишіть два складносурядні речення, у складі яких були б відокремлені другорядні члени речення.

**28** I. Прочитайте деформований уривок із твору. Запишіть речення в такій послідовності, щоб утворився текст. Розставте пропущені розділові знаки.

У спекотну погоду оси провітрюють комірки-гнізда крилами наче вентилятором. Так-так, зі справжнісінького паперу. Іду я по горі й бачу: з-під каменя вилітають оси. Тільки для людей папір виготовляє машина а оса – сама, власними щелепами. Перекинув камінь а під ним осине гніздо і споруджене воно з паперу. У тих комірках живуть осині личинки, і дорослі оси їх доглядають, годують, чистять. Нагризе тирси змочить її клейкою слиною і ліпить комірки-гнізда (За В. Танайчуком).

II. Знайдіть складносурядні речення, поясніть їхню роль у тексті.

**29** Випишіть із поданих речень складносурядні. У виписаних реченнях підкресліть головні й другорядні члени, обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Шипшина вбралась у коралове намисто, і літо бабине вплелось між намистин (Є. Гуцало). 2. Потягли ген осіннього воза вересневі натруджені дні, їх, бува, обпікає морозом, вони йдуть по колючій стерні (Г. Дудка). 3. Не заgrimів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повівертали в корінням могутніх столітніх дубів (О. Довженко). 4. Б'ються груди об вітри тужаві, каравела* в мандри вируша (В. Симоненко). 5. Сонце стоїть над головою, і його золоте проміння горить, відбивається на зеленій траві (Панас Мирний). 6. Стояло літо з високим сонцем, з високим небом, з високими надіями (М. Стельмах).

* *Каравела* – старовинний вітрильний корабель з трьома або чотирма щоглами; поет. – взагалі про корабель.



**30** І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте межі частин складносурядних речень і поставте між ними коми. Підкресліть сполучники. Накресліть схеми речень.

1. Вітер напинає* вітрило а (в)далині височіють вітряки, повернувши крила вітрові (на)зустріч (Ю. Белічко). 2. Деревя мене ч(е,и)кають і падає листя на сте(ж,ш)ку і падають зорі в долоні і падає сон у траву... (І. Драч). 3. В'ється смуга сірого бетону під крилом могутнім літака і Бориспіль в(е,и)чоровий тане в пов(е,и)ні зеленій вишняка (М. Боровко). 4. Ні людей, ні хат не було але смужечка синього диму снувалася (по)між деревами (Б. Лепкий). 5. Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері а й протікали сльози гарячі на її обли(ч,ччі) (Г. Тютюнник). 6. Свіча плакала і кризь ті сльози попливли перед очима картини пережитого (В. Сичевський). 7. Стихне м(е,и)лодія й (з,с)хлипне поволі** срібна хмаринка перлистим*** дощем (З. Мороз). 8. Минає дощ та від його краплин не стане на душі моїй т(е,и)пліше (Л. Гудзь).

* Напина́ти – (рос.) натя́гивать, надува́ть, распу́скать. ** Пово́лі – (рос.) ме́дленно, посте́пно. ***Перлі́стий – (рос.) жемчу́жный.

II. Розберіть за будовою виділені прислівники.

**31** Об'єднайтеся в групи. Пригадайте або випишіть із довідникової літератури прислів'я, які за будовою є складносурядними реченнями. Виграє та команда, яка зможе за визначений час дібрати якнайбільше прислів'їв.

**32** Складіть і запишіть складні речення за поданими схемами.

1. [ ], і [ ]. 2. Або [ ], або [ ]. 3. [ ], і [ ], але [ ]. 4. [ ], однак [ ]. 5. Не тільки [ ], але й [ ].

**33** І. Перекладіть усно речення українською мовою. З кожної пари простих речень утворіть складносурядні, використовуючи відповідні сполучники. Утворені речення запишіть українською мовою.

1. С моря тянуло холодом. Глеб протянул ноги поближе к пламени (В. Летов). 2. Давно уже племянник Юра просил взять его в соседнюю деревню за молоком. Я долго не решалась (Л. Терехова). 3. Вера осторожная, боязливая. Влада быстрая, колени в ссадинах, лоб в шишках (В. Васильев). 4. Еще мальчишкой я любил птиц. Они были моими друзьями в течение многих лет (К. Благосклонов). 5. Наступил поздний по военному времени час. Люди еще не спали (Л. Леонов).

ПОРІВНЯЙТЕ СПОЛУЧНИКИ!	
Українською мовою	Російською мовою
але або та (єднальний) та (протиставний) не тільки ... але й чи то ... чи то	но, однак или, либо и, да но, однак не только ... но и то ли ... то ли

Реші́ться – (укр.) зва́житися, нава́житися; сса́дина – (укр.) садно́.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

**34** Продовжте кожне речення так, щоб утворилися: а) складносурядне речення; б) просте речення з однорідними членами.

1. Бабуся подарувала онуку велосипед... . 2. Незнайомець розповів мені про себе... . 3. Ми з Юрком любимо розглядати марки... . 4. Спортсмени повинні були приїхати в аеропорт до дванадцятої години... . 5. Комарі хмарою висіли над ставом... . 6. Однокласники порадили Максимові змінити своє ставлення до навчання... .

## ВИСНОВКИ

1. Частини складносурядного речення поєднуються сурядними сполучниками та інтонацією.
2. Частини складносурядного речення рівноправні між собою (від однієї частини до іншої не можна поставити питання).

### § 3. СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

*Про єднальні, протиставні, зіставні, розділові смислові зв'язки між частинами складносурядного речення та засоби їх вираження*

**35** Прочитайте речення. З'ясуйте, у якому з них: а) події, про які йдеться в різних частинах, відбуваються одночасно; б) зміст першої частини протиставляється змістові другої частини; в) ідеться про дії, які повторюються, взаємно чергуючись. Зробіть висновок про смислові зв'язки між частинами складносурядного речення.

1. То вітерець дихне по ниві, то коник в житі засюрчить, то бджілка радісно з добутом, злетівши з квітки, задзижчить (*Л. Глібов*). 2. Коріння навчання гірке, зате плід його солодкий (*Нар. творчість*). 3. І гомоніла травами долина, і річка бистра поміж трав текла (*Г. Чубач*).

Типи зв'язків

Між частинами складносурядного речення виражаються такі смислові зв'язки: єднальні, протиставні, зіставні, розділові.

Типи зв'язків між частинами	Засоби вираження зв'язків	Значення	Приклади
Єднальні	єднальні сполучники; інтонація	дії, події або явища відбуваються одночасно або послідовно	<i>Згорнула тиша крила на зорі, і ранок вже перебирає струни (Г. Дудка)</i>
Протиставні	протиставні сполучники; інтонація	зміст однієї частини протиставляється змістові іншої	<i>Ще стояли сонячні дні, але роси довго не висихали (Б. Харчук)</i>
Зіставні	сполучник <i>а</i> ; інтонація	зіставлявані твердження розрізняються, розмежовуються	<i>Із гілочки зроста в пісках верба, а з пісні в світі виросло безсмертя (Є. Летюк)</i>



Розділові	розділові сполучники; інтонація	вказується на чергування дій, явищ або ж на їх несумісність, взаємне виключення	<i>То сонце усміхнеться нам крізь хмари, то дощик рясно землю полива (Г. Чубач)</i>
-----------	---------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------

**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Сполучник **а** є багатозначним. У складносурядних реченнях зі сполучником **а** найчастіше виражаються зіставні відношення, рідше – протиставні (у другому випадку сполучник **а** можна замінити сполучником **але**).

**ПОРІВНЯЙТЕ:**

зіставні відношення

1. *Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть (Т. Шевченко).*

протиставні відношення

2. *Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво (С. Васильченко).*

**Комбінація зв'язків**

У складносурядних реченнях, які складаються з трьох і більше частин, з'єднаних різними сурядними сполучниками, можуть комбінуватися різні смислові зв'язки. **НАПРИКЛАД:** *Люди були вкрай потомлені, але мари продовжувалися, і про відпочинок ніхто не займався (Г. Тютюнник).* У цьому реченні між частинами комбінуються протиставний і єднальний смислові зв'язки.

Схема речення: [ ], але [ ], і [ ].

**36** І. Прочитайте текст. Чи відчули ви тихий глин музики? Чи допомагає ця музика пізнати внутрішній світ дівчини? Як ви думаєте, які почуття переповнюють героїню твору під час гри?

**СОНЯЧНИЙ РАНОК**

Вітальня була залита сонцем, і в ній плавали срібні порошини. Жовті плями грали на зеленій підлозі, і від надміру* світла все повітря в кімнаті стало прозоре й трепетне. Дівчина підійшла до фортепіано й обережно відчинила кришку. Загадкова усмішка знову засвітилася на її обличчі, а пальці спокійно пішли по клавішах. Дівчина грала, заплющивши очі, і, здається, бачила засипану круглими пухнастими голівками кульбаб галявину. Від річки здіймався теплий ранковий туманець, а верби закутались у найпрозорішу тканину. Здається, побачила вона, як через галявину пробігло веселе біле собача. За собачам їхав на велосипеді, уяв-



*П. Ренуар. Портрет дочок біля фортепіано*



лялося дівчині, хлопчак. Голова його була покрита золотим волоссям, а очі волошково сяяли. Хлопчак на велосипеді – сьогоднішній ранок.

Дівчина всміхнулася своєму виду і заграла тихше. Від тієї музики пробуdivся вітерець і пішов струшувати кульбаб'ячі голівки, і хлопчак на велосипеді, проїхавши через той парашутикопад, набрав його повну голову. Дівчинка перестала грати. Вона слухала, як умирають у глибині дому відлунки її музики, і мала від того на серці святкове й урочисте почуття (За В. Шевчуком).

* *Надмір* – (рос.) *излишек, избыток*.

II. Знайдіть складносурядні речення, визначте смислові зв'язки в них. Простежте, як ці речення допомагають реалізувати авторський задум. Поясніть роль складносурядних речень у мовленні.

**37** I. Спишіть складносурядні речення в такій послідовності: а) з єднальними смисловими зв'язками; б) з протиставними смисловими зв'язками; в) з розділовими смисловими зв'язками; г) із зіставними смисловими зв'язками. Підкресліть сполучники, визначте їхню групу за значенням.

1. Кілька човнів, припнутих ланцюжками, злегка погойдувались на воді, а поміж ними чувся плескіт і безперервне клекотання хвиль (А. Шиян). 2. Ніде ні травички не колихнеться, ні пташка не пролетить (І. Нечуй-Левицький). 3. Ідуть зі мною чесні люди, і хліб рости без гіркоти (А. Малишко). 4. Хуртовина гуде, замітає стежину людині, а людина **торує*** свій слід, не зважає на сніг (А. Малишко). 5. Чи то життя шумить по той бік прірви, чи даленіє електрички шум? (В. Базилевський). 6. Або печи пиріжки, або не прийдуть друзки (Нар. творчість). 7. **Палахкотять**, згорають дні, в заграві гаснуть до останку, але щоразу на світанку життя всміхається мені (Л. Петрова). 8. Хліб і сіль для друга й брата, а для ката – грім (В. Коломієць).



* *Торувати* – (рос.) *проторя́ть, прокла́дывать*.

II. Доберіть якнайбільше синонімів до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

III. Обґрунтуйте вживання тире в останньому реченні.

**38** Складіть чотири пари простих речень так, щоб кожну з них можна було перебудувати на складносурядне речення. Перебудовані речення запишіть, визначте в них смислові зв'язки між частинами та засоби їх вираження.

**ЗРАЗОК.** *Заросла стежина до хати. Місячної ночі не блисне світло у вікні.* – *Заросла стежина до хати, і місячної ночі не блисне світло у вікні.*

**39** Прочитайте подані прислів'я. Поясніть їхнє значення. Визначте, яке смислове значення в них мають сполучники *а, та*.

1. Цар не вогонь, та, ходячи біля нього, опечешся. 2. Згода дім буде, а незгода руйнує. 3. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. 4. Показує дорогу, а сам у болото лізе. 5. За морем тепліше, а дома миліше. 6. Без господаря двір плаче, а без господині – хата. 7. Бачить під лісом, та не бачить під носом. 8. Сонце блищить, а мороз тріщить (Нар. творчість).

**40** I. Прочитайте складносурядні речення з різними смисловими зв'язками. Установіть, які зв'язки в них визначальні, а які – другорядні.

1. Повіяв свіжий лагідний вітерець але червнєве опівденне сонце досить-таки припікало й учні охоче розташувались у затінку коло каменя (Б. Антоненко-Давидович). 2. І гадючаться землею тріщини-розколинки і жовкне трава а полин стає каламутно-сірий (З. Тулуб). 3. Минуло трохи часу і мого човна знову винесло на відкрите місце та я не чув більше нізвідки ніяких криків (Марк Твен). 4. Туман почав розходитись і крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали, і яблуні старі, похилені ще замолоду буйними вітрами з Дніпра, і вишневі чагарі з молодого пагіння а над кручею з червоної глини цвіли терни (Г. Тютюнник).

II. Спишіть, розставте розділові знаки між частинами складних речень. Поділіть кожне речення на дві логічні частини за змістом, показавши межі такого поділу двома вертикальними рисками. Накресліть схеми речень.

**ЗРАЗОК.** *Веселий день давно вже одгорів, і даль доносить пісню журавлину, // а я іду у морі ліхтарів, закоханий в безсмертну Україну (В. Сосюра).* [ ], і [ ], а [ ].

**41 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і запишіть кожен окремо чотири складносурядних речення з різними смисловими зв'язками між частинами. Обміняйтеся зошитами і перевірте один в одного правильність виконання завдання. Визначте смислові зв'язки між частинами речень, складених вашим однокласником (однокласницею).

**42** I. Прочитайте подані фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Ахіллесова п'ята, грати першу скрипку, накивати п'ятами, нитка Аріадни, альфа і омега, бути на сьомому небі, рукою подати, витрішки продавати, сім п'ятниць на тиждень, хоч греблю гати, як корова язиком злизала, відкласти в довгий ящик.

II. Складіть і запишіть із трьома фразеологізмами (на вибір) складносурядні речення. Визначте смислові зв'язки у складених вами реченнях.

1. Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення визначаються сурядними сполучниками та інтонацією.
2. У складносурядному реченні, що має три і більше частин, можуть виражатися різні смислові відношення.

## § 4. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

*Про те, за яких умов між частинами складносурядного речення ставимо кому, коли – крапку з комою, а коли – тире*

**ПРИГАДАЙТЕ!** У яких випадках між однорідними членами речення ставимо коми?

Кома

Між частинами складносурядного речення ставимо кому, крапку з комою, тире.

Між частинами складносурядного речення здебільшого ставимо кому. **НАПРИКЛАД:** *Нове століття вже*



на видноколі, і час новітню створює красу (Л. Костенко).

Не ставимо кому між двома частинами складносурядного речення, з'єднаними одиничним сполучником *і* (*й*), *та* (в значенні *і*), *або*, *чи*, у таких випадках:

- якщо обидві частини мають спільне слово (сполучення слів). **НАПРИКЛАД:** 1. *На річці бухикнуло весло та злякано пискнув кулик* (М. Стельмах). 2. *В одну мить розсунується простір і стали ближчими зорі* (Ю. Мушкетик);
- якщо речення питальне, спонукальне чи окличне. **НАПРИКЛАД:** *Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка?* (М. Стельмах).

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Між однорідними членами речення, з'єднаними одиничними сполучниками *чи*, *або*, *та* (в значенні *і*), *й* (*й*), **кому не ставимо**, а між частинами складносурядного речення, з'єднаними цими ж сполучниками, кому здебільшого **ставимо**.

### ПОРІВНЯЙТЕ:

1. *Сонце прокинеться й усміхнеться небу.*
2. *Сонце прокинеться, й зійдуть росою отави.*
3. *Завтра сонце прокинеться й зійдуть росою отави.*

#### Тире

Між частинами складносурядного речення ставимо **тире**, якщо обидві частини виражають **причинно-наслідкові відношення, різке протиставлення або швидку зміну подій**. У таких реченнях друга частина вимовляється з підсиленням тону, перед нею витримується пауза. **НАПРИКЛАД:** 1. *Чужих два слова в пісні буде – і пісня вся поді чужа!* (Д. Павличко). 2. *Ще мить – і сад загубить пишну вроду* (Д. Луценко).

#### Крапка з комою

Між ускладненими або далекими за змістом частинами складносурядного речення ставимо **крапку з комою**. **НАПРИКЛАД:** *Усе зраділо, стрічаючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплий, погожий* (Панас Мирний).

**43** I. Прочитайте вголос речення, правильно їх інтонуючи. Визначте граматичні основи. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником *і* є кома, а в інших – немає.

1. Був літній ранок, і все навколо зеленіло і пахло (Г. Тютюнник).
2. По дніпровських золотих прикметах ходить осінь в золотих наметах і збирає в запашні долоні від калини кетяги червоні (Л. Забашта).
3. А в житі стежка заповітна і перепілка не змовка (Д. Луценко).
4. Буде чисте небо ніжне і тривожне, і земля вбереться в золоту красу (С. Жадан).
5. Щоразу до нас прилітають і відлітають журавлі, і щороку люди з якимось дивним почуттям зустрічають і прощаються з ними (В. Земляк).
6. Всихає непокірне верховіття, і літнє листя бронзою дзвенить (П. Перебийніс).

II. Укажіть складносурядні речення, накресліть їхні схеми.



**44** І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. У яких реченнях обидві частини мають спільне слово (сполучення слів)? Підкресліть це слово (сполучення слів).

1. Сяйливо блима (ясно)зорий сад і місяць тане в ночі на долоні (Г. Дудка). 2. Місяць зблід і разом з цим зблідли скорботні солдатські обли(ч,ч)я (Г. Тютюнник). 3. А за Дніпром купалися в мар(е,и)ві знайомі мені вже села й куріли димки над садками (Г. Тютюнник). 4. Або рибку з'їсти або на дно сісти (Нар. творчість). 5. Уже давно стояла ніч над з(е,и)млею і зорі виблискували з темного неба (Панас Мирний). 6. І вже каштанам (ні)коли дрімати і сонце (не)надивиться (з)гори на їх носи, рум'яні і кирпаті, на витівки, на ігри дітвори (В. Симоненко). 7. Десять пл(е,и)вуть дощі по ши(б,п)ках і бредуть сніги в полях (Є. Сарпулова).

II. Підкресліть члени речення в першому реченні.

**45** Складіть і запишіть по одному складносурядному реченню з такими спільними для їхніх частин словами чи сполученнями слів: *уранці, раз у рік, на березі*.

**46** І. Прочитайте речення вголос із правильною інтонацією. Поясніть уживання тире.

1. Низенький чоловік махнув рукою – і машина зупинилася, від'їхавши трохи вперед (О. Копиленко). 2. Сьогодні світ руками я обняв – і навзаєм зі мною світ обнявся (Є. Гуцало). 3. Рвонув за поли вітер дику грушу – і гудзиками впали горобці (Г. Дудка).

II. Складіть і запишіть три складносурядні речення, між частинами яких ставилося б тире.

**47** І. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки.

За узліссям розкішно підіймалися вікові дуби і шматочки неба врізалися в них... Часом на цій вересневій сині вилитими дзвіночками колихалися грона жолудів або виділявся обрис пташини. Зовсім недалеко мов перекупки почали сваритися сойки на якусь хвилину вони порушили чистоту лісових звуків але ясніше розкрили чутливу глибочінь лісу.

Під склепінням черемхи й дикої яблуні глибоко дихало лісове джерело і його дихання народжувало чистий мов сльозинка струмок. Обабіч* нього зеленим пушком кучерявилася дрібненька і напрочуд тонка травиця (За М. Стельмахом).



І. Шишкін. Дубовий ліс у сірий день

* Обабіч – (рос.) по обидвім сторонам, з обох сторін.

II. Знайдіть складносурядні речення, підкресліть у них граматичні основи. Сполучники сурядності обведіть кружечком, визначте їхній вид.

III. Укажіть слова, вжиті в переносному значенні. Чи допомагають вони досягти образної виразності тексту? Для якого стилю мовлення характерне вживання цих слів?



**48** Напишіть невелику розповідь про свого молодшого брата (молодшу сестру, брата чи сестру ваших друзів, про маленького сина чи доньку ваших знайомих, родичів, сусідів і т.д.). Розкажіть про його (її) характер, у які ігри любить гратися, з ким грається, хто і як його (її) виховує, що вам подобається у його (її) вихованні, а що здається не зовсім правильним. Як ви вважаєте, якою людиною він (вона) виросте? Використовуйте в розповіді складносурядні речення: з їхньою допомогою вам буде легше висловити свої думки.

**49** І. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. *Дверь* отворилась и в ней показалась фигура мне совершенно незнакомая (*Л. Толстой*). 2. Вдалеке грянул **гром** и молния полоснула небо (*Г. Николаева*). 3. Вокруг голая степь и на дороге **никого** не видно (*Ч. Айтматов*).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

### Синтаксичний розбір складносурядного речення

#### Послідовність розбору

1. Указати, що речення складносурядне.
2. Визначити вид за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Визначити смислові зв'язки між частинами.
4. Указати кількість частин та засоби зв'язку між ними.
5. Пояснити вживання розділових знаків.
6. Накреслити схему.

Повний синтаксичний розбір складносурядного речення також включає розбір кожної частини як простого речення.

#### Зразок усного розбору

*Можна розділити на сто частин яблуко, але не можна розділити землю (Нар. творчість).*

Речення складносурядне, розповідне, неокличне, з протиставними смисловими зв'язками, має дві частини, які поєднані сурядним сполучником *але*, між частинами ставиться кома.

#### Зразок письмового розбору

Можна розділити на сто частин яблуко, але не можна розділити землю (Нар. творчість).

Речення складносурядне, розпов., неокл., протист., дві частини, з'єднан. спол. *але*. [ ], *але* [ ].

**50** І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Зробіть письмовий синтаксичний розбір трьох складносурядних речень (на вибір).

1. Відчинила вікно і духмяна хвиля ранкової свіжості підхопила мене на крила спогадів (*О. Квітневий*). 2. Ударив грім і зразу шкереберть* пішло життя (*В. Стус*). 3. Невелика пасіка була огорожена низьким тином і обставлена од півночі очеретом (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Бігла стежка в далеч і губилась а мені у безтурботні дні назавжди, навіки полюбились ніжні і замріяні пісні (*В. Симоненко*). 5. Тягуче закашлявся грім і об листя запорошчали великі мов боруб'яхи краплі (*В. Симоненко*).



6. Давно закінчилися обжинки і степ соляркою пропах і ховрашок стоїть навшпіньки** із соломиною в зубах (Л. Талалай). 7. Он красуються в траві ромашки а там синіють запізнілі дзвіночки а он горять пелюстки гвоздики (А. Шиян). 8. Тільки сухо й дзвінко тріщать у саду цвіркуни та шарудять стривожені тополі (З. Тулуб).

* Шкеребёрть – (рос.) кувырком. ** Навшпіньки – (рос.) на цыпочках.

II. Перебудуйте усно речення, у яких між частинами не ставимо кому, так, щоб кому можна було поставити.

ВИСНОВКИ

Між частинами складносурядного речення здебільшого ставимо кому, інколи – крапку з комою або тире. Проте в деяких випадках розділовий знак між частинами не ставимо взагалі.

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру «Грамматичний брейн-ринг» на тему «Складносурядне речення».

Оберіть режисерську групу, ведучих, експертів-мовознавців, кілька команд гравців.

**Обов'язки режисерської групи:** розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка мовознавчих пауз (хвилинок-цікавинок), виготовлення дипломів, вирішення організаційних питань тощо.

**Обов'язки експертів-мовознавців:** підготовка пакета завдань для учасників гри (10–20 запитань), визначення правильності відповідей у ході гри.

**Обов'язки гравців:** добре опрацювати граматичну тему «Складносурядне речення».

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

## Проект

### § 5. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

**51** I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки та позначаючи місця пауз, підвищення чи зниження голосу. Визначте види речень та засоби зв'язку між частинами речень.

Липнєве сонце хилилося до заходу але денна спека ще змагалася з вечірньою прохолодою. Солодко сплять у норі під старезним дубом лисенята не



прокинулася ще і їхня мати. Лише в глибині лісу подеколи глухо застогне горлиця та зрідка вловлюється тонке дзижчання мухи. Буває, ледь чутно продзвенить бджола облітаючи чергову лісову квітку та басовито прогуде чимось невдоволений волохатий джміль (*Г. Сележинський*).

II. Які художні засоби використовує автор для змалювання зображеного? Доповніть усно текст кількома складносурядними реченнями.

**52** За поданими схемами складіть і запишіть складносурядні речення. Зверніть увагу на наявність чи відсутність коми між частинами.

1. [ ], і [ ]. 2. [ ] та [ ]. 3. Чи то [ ], чи то [ ]. 4. [ ], і [ ], однак [ ].



Г. Шабатура. Осінь

(П,п)оліське село (*Н. Горик*). 5. Аж ось із присвистом гарматного снаряда шарпнув вітер і здавалося затріщали щогли на пароплаві (*М. Трублаїні*). 6. Сад цвіте і кожна п(е,и)люстинка маму уподібнює на мить (*М. Ткач*). 7. Вітер пригнав отари хмар і вони (по)воленьки заступили сонце облягли небо (*А. Шиян*).

II. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Визначте частини складних речень та засоби зв'язку цих частин. У яких реченнях сурядні сполучники одного виду можна замінити сурядними сполучниками іншого виду? Чи змінюватимуться при цьому смислові зв'язки між частинами речень?

**55** **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Вивчивши тему «Складносурядне речення», я зрозумів (зрозуміла), що... .
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було... .
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на... .

**56** Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. З'ясуйте суть допущених помилок, якщо такі були.

### ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

#### 1. Правильним є твердження:

- A** У складносурядному реченні може бути лише дві граматичні основи.
- Б** Частини складносурядного речення обов'язково поєднуються сурядними сполучниками.
- В** Між частинами складносурядного речення завжди ставиться кома.
- Г** Частини складносурядного речення залежні одна від одної.

#### 2. Складносурядним є речення:

- A** Над плесом озера я юність пригадав, вечірні небеса і посвист крил качиних... (*М. Рильський*).
- Б** Згори гора дивилась у черлінь, і хилитався човен до човниці (*М. Вінграновський*).
- В** Нестор ціпенів від страху, притулившись чолом до шибки, та відірвати погляду від вулиці не міг (*Р. Іваничук*).
- Г** А соловейко-вакарушка не відмовляється ні від сухого листячка, ні від торішньої трави (*Є. Гуцало*).

#### 3. У реченні *Темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина (В. Дрозд)* перед виділеним сполучником потрібно поставити:

- A** тире;
- Б** кому;
- В** крапку з комою;
- Г** розділовий знак ставити не потрібно.

#### 4. Установіть відповідність:

*Смислові зв'язки*

*Речення*

- |                |                                                                                                                                                               |
|----------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1. єднальні    | <b>A</b> Дрозди-чикотні зникли поміж дерев, а гілля горобини, ставши вільним і випроставшись, явило моему поглядові якусь дивну голизну ( <i>Є. Гуцало</i> ). |
| 2. розділові   | <b>Б</b> У різну пору дня лютневий сніг цвіте по-різному, проте зараз, ополудні, розцвів чи не найяскравіше ( <i>Є. Гуцало</i> ).                             |
| 3. зіставні    | <b>В</b> Скинеться зрідка у воді рибина, або нічний птах залопоче у темряві крилами ( <i>Б. Антоненко-Давидович</i> ).                                        |
| 4. протиставні | <b>Г</b> Горобці зірвалися при моему наближенні з копиці сіна, та ще неподалік застрекотала сорока ( <i>Є. Гуцало</i> ).                                      |

#### 5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:

- A** І вечір гріє сині руки над жовтим вогнищем кульбаб (*Л. Костенко*).
- Б** А він теж усіх обнімав, цілував і, не втримавшись, на radoщах таки заплакав (*В. Малик*).
- В** Подвір'я аж сяло чистотою і острівці квітів цвіли по ньому там і там (*М. Красуцький*).
- Г** Човен висувається з-під верболозу чорним клинцем, і на воду сповзає дядькова тіль (*Г. Тютюнник*).

#### 6. Перед сполучником і кому ставити не потрібно в реченні:

- A** Земля ще спить і сниться їй весна, така квітуча, сонячна, рожева (*Г. Дудка*).
- Б** Перед наметом догоряла ватра і козаки сиділи на землі (*Д. Павличко*).

- В** Світло в хаті уже погасло і весь хутір поринув у густу темряву ночі (Г. Тютюнник).
- Г** Корови зайшли вже далеко вперед і треба було їх наздоганяти (М. Стельмах).

### ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яке речення називається складним? Наведіть приклади.
2. На які види поділяються складні речення? Чим вони відрізняються?
3. Розкажіть про засоби зв'язку та особливості інтонації в складносурядному реченні.
4. Назвіть специфічні ознаки складносурядного речення, які різнять його від інших видів складних речень.
5. Назвіть спочатку сурядні сполучники, за допомогою яких виражаються єднальні смислові зв'язки, а потім – сполучники, за допомогою яких виражаються розділові смислові зв'язки. Наведіть приклади речень з названими смисловими зв'язками.
6. Які смислові зв'язки можуть виражатися за допомогою сполучника *а*? Як розрізнити зіставні й протиставні смислові зв'язки між частинами складносурядного речення?
7. Розкажіть про вживання розділових знаків у складносурядних реченнях. Наведіть приклади.
8. Наведіть приклад складносурядного речення, між частинами якого ставиться тире.
9. Пригадайте 3–5 прислів'їв, які співвідносяться зі складносурядними реченнями.
10. Яка роль складносурядних речень у мовленні? Розкажіть про їхні стилістичні особливості.



# МОЯ СТОРІНКА

## ЯК ЦЕ БУЛО



### ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ РОДИЧІ

Слово *язик* прийшло до нас із праслов'янської мови. У свою чергу, на думку вчених, праслов'янське **jezykь* походить від індоєвропейського кореня **eng*, що мав значення «вузький». Очевидно, цим словом позначали спершу вузьку смужечку шкіри чи тканини, а пізніше – орган у порожнині рота.

З індоєвропейського кореня походить і слово *вухо*. У наших предків воно означало «слухання», «сприйняття».

Цікава історія слова *мак*. Так, праслов'янське **makь* походить від індоєвропейського кореня **m k* – «шкіра», «плівка», «шкіряний гаманець». Тут немає нічого дивного, адже маківка цієї рослини нагадує шкіряний гаманець, у якому іноді налічується більш як тридцять тисяч насинин (*З посібника*).



## ЦІКАВО ЗНАТИ!

### ТАРАБАРСЬКА МОВА

У дитячому та молодіжному середовищі для розваги інколи користуються так званою *тарабарською мовою*. Вона виникає через спотворення мови за допомогою додавання до кожного складу (переважно повнозначних слів) певного звукосполучення, однотипної зміни кінцевих складів або їх переставлення у суміжних словах, що робить мову незрозумілою для тих, хто не знає способу такого «словотворення». Наприклад: *Лафая лафацьолафаго лафане лафазнав* (Я цього не знав); – *Мамеле, печереле!* – *Остобуреле та до шатареле* (– Мамо, пече! – Остобурч та до шатра). Приклади тарабарської мови трапляються і в художній літературі: «*Доміне Павлуся! Не могентус украдентус сіеус вишневентус для вечерентус?*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Борщів як три не поденькуеш, на моторошні засердчить*» (І. Котляревський) (*З енциклопедії*).



## І ТАКЕ БУВАЄ!

• Справжнім музеєм української писемності називають Кам'яну Могилу – кам'яний острів поблизу Мелітополя. Тут стародавнім письмом обмережані стіни, стеля й підлога всіх 62 гrotів і печер.

- На Африканському континенті більше 1000 різних мов. А в мові берберів у Північній Африці навіть немає писемної форми.
- В американського письменника Ернеста Вінсента Райта є роман «Гедсбі», який складається з більш ніж 50 000 слів. При цьому в творі немає жодної букви *e*.
- В алфавіті кхмерів 72 букви, а в алфавіті туземців острова Бугенвіль – лише 11.

Прийменник *по* НЕ МОЖНА вживати в таких сполученнях:

у службових справах до квітня включно за дорученням за підозрою в чомусь на прохання на замовлення після закінчення з деяких причин з ініціативи за освітою лікаря за зразком	за описом після одержання за дорученням керівника за пропозицією за наказом командира з примусу за свідченням очевидців за сімейними обставинами через сімейні обставини у приватній справі	з особистих питань передати у спадщину поради щодо оздоровлення називати на ім'я старший за званням екзамен з історії через хворобу надіслати поштою
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

**РОЗРІЗНЯЙТЕ!**

**Пото́ковий** – який здійснюється безперервним потоком; конвеєрний (*потокове виробництво, збирання*).

**Пото́чний** – який є, існує, відбувається тепер; повсякденний (*поточний рік, момент, ремонт*).

* * *

**Програ́мний** – який містить у собі програму, визначає основу діяльності, програму, якою керуються (*програ́мний документ, задум*).

**Програ́мбовий** – який є в навчальній програмі (*програ́мбовий матеріал з математики, твір*).

**Програ́мбований** – який здійснюється за допомогою програмування-кодування і комп'ютерів (*програ́моване навчання, вивчення мови*).

* * *

**Розу́мний** – наділений розумом, розсудливий, кмітливий; який діє розумно (*розумна дитина, господиня*).

**Розу́мбовий** – який стосується діяльності розуму, пов'язаний з нею (*розумова діяльність, праця, зрілість*).

**Розу́мно** – у сполученні: *розумно жити, планувати, витратити сили*.

**Розу́мбо** – у сполученні: *розумово розвинений, відсталий*.

**НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!**

зобла зокрема́ зопалу з-поміж з-посеред зрання зсередини йдучи́ йдемó, йдетé	ка́зна-де ка́зна-звідки ка́зна-хто, ка́зна-кого́ кідати кіломе́тр кількаразо́вий кла́сти, кладе́ш, кладе́, кладемо́, кладу́ть ко́взатися	колі́-небу́дь ко́бин котри́й-небу́дь легкий ле́жачи, присл. лежачи́, дієприсл. либо́нь листопа́д листя́ний
------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------





*Українська мова для мене – це море, у якого немає дна й берегів і яке настільки багатоманітне й невичерпне, що ніколи не встановити межі при пізнанні її феномену.*

В. Шовчук

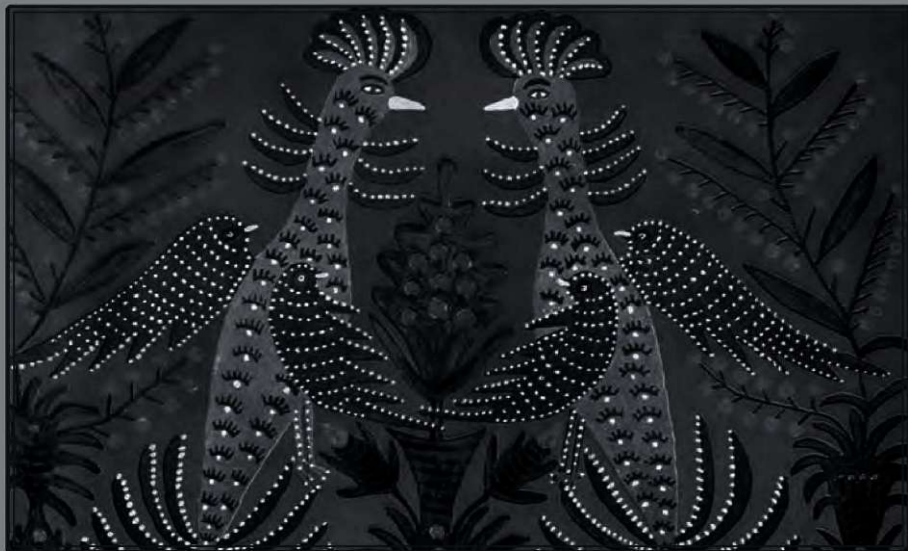
## Складнопідрядне речення

### *Ви знаймете:*

- ознаки складнопідрядного речення та засоби зв'язку його частин;
- види складнопідрядних речень;
- особливості складнопідрядного речення з кількома підрядними.

### *Ви вмієте:*

- знаходити складнопідрядне речення в тексті, у тому числі складнопідрядні речення з кількома підрядними;
- визначати головну і підрядну частини, види складнопідрядних речень;
- розрізняти сполучники і сполучні слова;
- правильно ставити розділові знаки між частинами складнопідрядного речення й об'єднувати їх уживання;
- конструювати складнопідрядні речення різних видів, аналізувати й порівнювати їхні виражальні можливості.







Розділові  
знаки,  
інтонація

В усному мовленні підрядна частина відокремлюється від головної паузою, а на письмі – комою. Якщо ж підрядна стоїть у середині головної, то коми ставляться з обох боків. **НАПРИКЛАД:** 1. *Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ (К. Ушинський).* 2. *Могутній той народ, який має синів, об'єднаних любов'ю до Вітчизни (Л. Силенко).* 3. *Той, хто по-справжньому любить свою Батьківщину, з усякого погляду справжня людина (В. Сухомлинський).*

Стилістичні  
особливості

Складнопідрядні речення поширені в усіх стилях мовлення, особливо в художньому, публіцистичному і науковому.

Схеми

Будову складнопідрядного речення можна зобразити за допомогою схеми. При цьому головну частину позначаємо квадратними дужками, а підрядну – круглими. Ставимо також відповідний розділовий знак, підрядний сполучник чи сполучне слово, надписуємо питання.

**НАПРИКЛАД:**

1. *Пахнуть хлібом слова, **що** мене їх навчила мати (Д. Павличко).*

які?  
[ ], (що ) .

2. *І скрізь, **де** тропа моя в'ється, лишав я частиночки хмари (Д. Луценко).*

де?  
[ ,(де) , ] .

**58** І. Прочитайте текст. Чи потрібно, на вашу думку, зберігати таємниці? Якщо так, то чи важко це робити? Чи потрапляли ви в ситуації, коли ваша таємниця ставала відомою всім?

### ЯК ЗБЕРЕГТИ ТАЄМНИЦЮ

Чи знаєте ви історію про царя Мідаса, у якого вирости осячі вуха? Він завжди ходив з покритою головою, щоб ніхто не викрив його таємниці. Лише перукар знав про це, але йому було наказано мовчати. Однак одного разу перукар усе-таки не витримав і прошепотів таємницю землі. Із землі виріс очерет. Повіяв вітер, і очерет почав колихатися. Він тихесенько шепотів: «У царя Мідаса осячі вуха...».

Пам'ятайте цю історію, якщо хочете навчитися зберігати таємниці. Не розкривайте «по секрету» таємниць нікому зі своїх знайомих. Хіба можете ви чекати



від них збереження таємниці, якщо самі ви не змогли її зберегти? Чи не означає це, що ви більше довіряєте іншим людям, ніж самому собі? (За І. Томаном)

II. Знайдіть і зачитайте спочатку прості речення, потім – складносурядні, а потім – складнопідрядні.

**59** I. Спишіть речення, підкресліть у них граматичні основи. Проаналізуйте речення за такими критеріями: кількість частин; яка частина головна, а яка – підрядна; місце підрядної частини стосовно головної; на яке питання відповідає підрядна частина; засоби зв'язку. Накресліть схеми речень.

1. Де був колись бір, стало велике село Бірки (Панас Мирний). 2. Я піду туди, де нині зацвіли троянди гожі (Л. Забашта). 3. Ставала річечка річкою, коли несла полям весну (В. Юхимович). 4. Він постукав у віконце, щоб мати відчинила йому двері, прислухався до її ходи (М. Стельмах). 5. Хочеться в дитинство повернутись, щоб з криниці неба зачерпнути (Є. Гуцало). 6. Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може й сам викликати поваги до себе (О. Гончар). 7. Слово, що йде від серця, завжди проникає в серце (Нізамі).

II. **МИКРОФОН.** Поясніть, як ви розумієте зміст двох останніх речень. Чи згодні ви з авторами?

Сполучники і сполучні слова

На відміну від сполучників, **сполучні слова** є членами речення, на них падає логічний наголос і до них можна поставити питання. В українській мові слова **що, коли, як**, залежно від змісту речення, можуть бути і сполучниками, і сполучними словами.

**НАПРИКЛАД:** 1. Я бачив яблуньку, **що** зацвіла восени.

2. Я знаю, **що** прийде весна.

У першому реченні слово **що** є займенником, виконує синтаксичну роль підмета, на нього падає логічний наголос, його можна замінити синонімічним займенником **яка** або іменником **яблунька**. Отже, це сполучне слово.

**РОЗРІЗНЯЙТЕ!**

- коли
  - **сполучник:** Зникне роса, **коли** зійде сонце.
  - **сполучне слово:** Була пора, **коли** цвіли вишні.
- як
  - **сполучник:** Зайдеш, **як** почуєш дзвінок.
  - **сполучне слово:** Розкажи, **як** сміється вітер.

**60** **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** Поміркуйте, у яких двох реченнях слово **що** є сполучником, а в яких – сполучним словом.

1. Не сумуй, моя тополе, що дощі, не сумуй посеред поля уночі (Т. Петровська). 2. Ми працю любимо, що в творчість перейшла (М. Рильський). 3. Могутні дуби, що густою лавою стояли понад озером, повилися густими тінями (С. Васильченко). 4. Треба показати, пояснити, що світ наш не замерзає і не згасає (О. Довженко).



**61** І. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. В начале апреля когда ударили холода в четвертый класс пришла новенькая (С. Романовский). 2. Леса уходили вниз, в веселую даль где лежало среди зарослей озеро (К. Паустовский). 3. Шестилетний ребенок если у него хорошо развиты речь и воображение может придумать и рассказать занимательный сюжет (В. Мухина). 4. Они разошлись – волчонок и олененок чтобы уже никогда не повторить своей игры (В. Карпенко). 5. Тому кто не постиг науки добра всякая другая наука приносит лишь вред (А. Аникишин). 6. Не прошло и часа как с неба вновь донесся резкий, пронзительный гул (А. Барков).

*Воображéние – (укр.) уява; пронзительный – (укр.) пронзливий.*

II. Знайдіть у реченнях головні та підрядні частини, сполучники чи сполучні слова. Підкресліть сполучники (сполучні слова).

**62** Доберіть до поданих речень підрядні частини з довідки та розмістіть їх на місці крапок. Відновлені складнопідрядні речення запишіть, виділяючи підрядні частини комами.

1. Десь по залізниці, по шляхах... прокотилася війна (В. Сичевський). 2. Там... ти ходиш над рікою таємниче (В. Грінчак). 3. Добре тому ковалеві... (Нар. творчість). 4. На початку жовтня ледве помітною стежкою... ішла дівчина років тринадцяти (О. Донченко). 5. День був прозорий, чистий... (І. Вільде). 6. Рано-вранці... на лужок із полотном на плечі приходиться господиня (М. Стельмах).

**ДОВІДКА:** що на обидві руки кує; яка звивалася між старезних дубів; що прорізали Полісся; де у росах стелиться трава; коли в селі позіхає ледащий туман; наче щойно вискочив з небесної ванни.

**63** За поданими схемами складіть і запишіть складнопідрядні речення.

1. [ ], (хто ). 2. [ ], (чий ). 3. [ ], (що ). 4. (хто ), [ ]. 5. [ ], (яка ), [ ].

**64** Напишіть невелику розповідь з елементами опису (6–8 речень) на одну з тем: «Думають думу старі вітряки», «У дощі вдягаються тополі», «Замітає день свої сліди». Використайте в структурі тексту складнопідрядні речення: а) зі сполучним словом *що*; б) зі сполучником *щоб*.

**65** І. Перебудуйте кожную пару простих речень спочатку на складносурядне, а потім – на складнопідрядне речення. Перебудовані речення запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки.

**ЗРАЗОК.** *Продзвенів дзвінок. Учитель не чув дзвінка. – Продзвенів дзвінок, але вчитель не чув його. Продзвенів дзвінок, якого вчитель не чув.*

1. За будинком білів березовий гай. За ним з ранку до вечора кричали галки, носилися хмарами над голими вершинами. 2. Ось перед нами малюнок. На них зображені події Другої світової війни. 3. Було вже за північ. Постукали у вікно. 4. Уже стемніло. Автомобілісти ввімкнули фари. 5. У кожної людини є улюблені письменники. Їхні твори вона може перечитувати багато разів.

II. Визначте, сполучниками чи сполучними словами ви приєднували підрядні частини до головних.

**66** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Що спільного й відмінного в будові складнопідрядних речень і словосполучень?

**67** I. Відновіть прислів'я, поєднавши частини речень правої та лівої колонок. Усно поясніть значення крилатих висловів. Які речення за будовою у вас вийшли?

Як лютий не лютой  
Де багато пташок  
Гарно того вчити  
Хто в липні жари боїться  
Куди серце летить  
Вівсяна каша хвалилась  
Щоб багато знати

той взимку не має чим погрітись  
треба багато читати  
туди й око глядить  
там нема комашок  
а на весну брів не хмур  
ніби вона з маслом родилась  
хто хоче все знати

II. Запишіть відновлені прислів'я. Позначте місця пауз, підкресліть сполучники й сполучні слова.

III. Складіть невелику усну розповідь, висновком якої було б одне з відновлених вами прислів'їв.

**ВИСНОВКИ**

1. Частини складнопідрядного речення нерівноправні між собою і з'єднуються підрядними сполучниками або сполучними словами. Одна з частин такого речення є головною, а інша – підрядною.
2. Складнопідрядні речення поширені в усіх стилях мовлення.

## § 7. ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

*Про те, на які види поділяються складнопідрядні речення, значення їхніх підрядних частин та засоби зв'язку*

**68** Прочитайте подані речення. З'ясуйте, у якому з них підрядна частина залежить від іменника в головній частині, у якому – від дієслова, а в якому підрядна частина пояснює головну в цілому. Зробіть висновок, за якими критеріями можна поділити складнопідрядні речення на три основні види.

1. Угорі озвалися журавлі, що взяли літо на крила і летіли з ним у далекий вирій (*М. Стельмах*). 2. Місце для ночівлі вибрали на узвишші, щоб вітром здувало мошву та комарів (*В. Малик*). 3. Незабудка безпорадно дивилася, як очерет над водою косили (*С. Кічун*).

Види

За значенням і будовою складнопідрядні речення поділяються на три основні види:

- з підрядними означальними частинами (*рос. определительными частями*);
- з підрядними з'ясувальними частинами (*рос. изъяснительными частями*);
- з підрядними обставинними частинами (*рос. обстоятельными частями*).

Підрядні обставинні поділяються на кілька підвидів.

**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Для того щоб визначити вид складнопірядного речення, потрібно врахувати: а) від чого залежить пірядна частина; б) засоби зв'язку між частинами; в) смислові відношення між частинами.

**ВИДИ СКЛАДНОПІРЯДНИХ РЕЧЕНЬ**

Вид	Значення пірядної частини	Засоби зв'язку	Питання, на які відповідає пірядна частина
<b>З пірядними означальними частинами</b>	Пояснює іменник, займенник або іншу частину мови в значенні іменника в головній частині	Сполучні слова: <i>хто, що, який, чий, котрий, де, коли, куди, звідки</i> ; сполучники: <i>що, ніби, мов, наче</i> і под.	який? чий? котрий?
<b>З пірядними зв'язувальними частинами</b>	З'ясовує, пояснює в головній частині значення дієслова-присудка (найчастіше) або іншої частини мови	Сполучні слова: <i>хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як</i> ; сполучники: <i>щоб, мов, ніби, наче, неначе</i> і под.	Питання непрямих відмінків: <b>кого? чого?, кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?</b>
<b>З пірядними обставинними частинами</b>	Місця	Указує на місце або напрям дії головної частини	де? куди? звідки?
	Часу	Указує на час здійснення того, про що говориться в головній частині	коли? відколи? як довго? з якого часу? з яких пір?
	Способу дії і ступеня	Указує на ступінь вияву ознаки або спосіб дії головної частини	як? якою мірою? наскільки? яким способом?



З підрядними обставинними частинами	Умови	Указує на умову здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>як, якщо, якби, коли, коли б, аби</i>	за якої умови? при якій умові?
	Причини	Указує на причину здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>бо, тому що, через те що, тим що, у зв'язку з тим що, оскільки</i>	чому? з якої причини? через що?
	Мети	Указує на мету здійснення того, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>щоб, для того щоб, аби</i>	для чого? з якою метою?
	Порівняльні	Пояснює головну частину через порівняння	Сполучники: <i>як, мов, наче, неначе, немовби</i>	як? подібно до чого?
	Допустові	Указує на факт, у супереч якому відбувається те, про що йдеться в головній частині	Сполучники: <i>хоч, хоча, дарма що, незважаючи на те що, нехай, нащо</i>	незважаючи на що? всупереч чому?
	Наслідкові	Указує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині	Сполучник <i>так що</i>	На питання не відповідає

Підрядні означальні, з'ясувальні, а також обставинні способу дії і ступеня залежать від певного слова (найчастіше іменника чи дієслова) в головній частині. Усі інші підрядні обставинні пояснюють головну частину складнопідрядного речення в цілому.

**69** І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому складнопідрядні речення. Визначте головні частини та поставте від них питання до підрядних, назвіть засоби зв'язку.

### СКРИПКА

Бувало, коли всі поспнуть, він тихо прокрадався з хати. Тоді шамотливі стебла кукурудзи суворо обступали його з усіх боків... Він один на городі – десятилітній хлопчик Лукаш, і страшенно далекі від нього зорі тремтять на темному небі. Він притаїться на городі, прикине* і слухає. А найбільше він слухав коників-цвіркунів. Було їх на вгороді сила-силенна. І так вони на скрипочках своїх вигравали, що, бувало, місяць зупиниться на верхівці тополі, слухає їхній марш. Потім ураз схаменеться і котиться далі. У такі хвилини Лукаш забував усе на світі, бо весь світ здавав-

ся йому тоді величезним чарівним оркестром. І згадував тоді хлопець про свою скрипку, на якій грав у шкільному музичному гуртку. А якщо попросити її у вчителя? Він добрий, він дасть скрипку додому пограти. Тоді Лукаш прийде сюди, на зелений город, і заграє. Він заграє ту пісню, що складається в серці. Заграє так, що застигне, як зачарована, липнева ніч... І там, за городами, за верболозами, зупиниться і слухатиме Лукашеву гру нічний Дніпро (За О. Донченком).



В. Магденко. Літній вечір

* *Прині́хнути* – (рос.) *прити́хнутъ, присмирѣть*.

II. Накресліть схеми складнопідрядних речень, у дужках зазначте вид підрядної частини.

**70** З-поміж поданих речень виберіть спочатку складнопідрядне з підрядним з'ясувальним, потім – з підрядним означальним, а потім – з підрядним обставинним. Назвіть ознаки, за якими ви це зробили. За потреби скористайтесь таблицею «Види складнопідрядних речень».

1. Я швидко вивчив вірш, який мені сподобався. 2. Я швидко вивчив вірш, бо він мені сподобався. 3. Я знав, який вірш мені потрібно вивчити.



### З ГАМБИ МОВЗНАЧЕННЯ

Сполучники і сполучні слова можуть бути **синонімічними**. **НАПРИКЛАД:** що – щоб – як; який – що; який – де тощо.

#### ПОРІВНЯЙТЕ!

1. Ніхто того не бачив, **що** хлопчик сумував. 2. Ніхто того не бачив, **щоб** хлопчик сумував. 3. Ніхто того не бачив, **як** хлопчик сумував.

У цих реченнях з'ясувальні підрядні частини пов'язані з головними частинами синонімічними сполучниками. Вони мають одне значення: доповнюють головну частину. Проте кожна підрядна містить і певний відтінок значення (із сполучником **щоб** – непевність; із сполучником **як** – спосіб дії).

**71** I. Замініть виділений сполучник (сполучне слово) будь-яким іншим, який підходить за змістом.

**ЗРАЗОК.** *Артисти помітили, як деякі глядачі посміхнулися. – Артисти помітили, що деякі глядачі посміхнулися. (Смислові відношення не змінилися. В обох реченнях підрядні частини є з'ясувальними).*

1. Я пам'ятаю, **як** урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом (М. Стельмах). 2. Земля прекрасна, **тому що** на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик). 3. Я вхопив корзину і почимчикував у кінець городу, де сріблилась розлога, гілляста верба (В. Дрозд). 4. Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево, не-



наче на повітрі ворушились якісь пасма тонких золотих ниточок (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Коли б і сталась перемога, то це було б лише від Бога! (*Олександр Олесь*).

II. Поміркуйте, чи можна вважати сполучники і сполучні слова єдиним критерієм визначення виду складнопідрядних речень.

**72** I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень, визначте вид підрядних частин.

1. Прийде час коли наука випередить фантазію (*Жюль Верн*). 2. Скажи що-небудь щоб я тебе побачив (*Сократ*). 3. Будь-яка праця стає творчістю якщо ти вкладаєш у неї душу (*В. Сухомлинський*). 4. Поганий той школяр який учителя не переважить (*Леся Українка*). 5. Людина яка не вміє мовчати не вміє й говорити (*І. Вільде*). 6. Мова вмирає коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів (*В. Голобородько*).

II. Прочитайте виразно висловлювання. Як ви їх розумієте? Чи згодні ви з авторами?

III. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

**73** Skorиставшись таблицею «Види складнопідрядних речень», розкажіть про підрядні сполучники. З'ясуйте, які з них мають одне граматичне значення, бо приєднують до головної частини лише підрядне одного виду, а які – декілька граматичних значень, бо використовуються в складнопідрядних реченнях різних видів. Які три слова можуть уживатися як у ролі підрядних сполучників, так і в ролі сполучних слів?

**74** ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Утворіть від поданої пари простих речень якнайбільше складносурядних та складнопідрядних різних видів, використавши як засоби зв'язку між частинами слова з довідки. Утворені речення запишіть.

1. Ворота залишили відчиненими. 2. Виїхав автомобіль.

**ДОВІДКА:** з яких, коли, після того як, для того щоб, хоч, але, і.

**75** Спишіть складні речення, вставляючи замість крапок сполучники або сполучні слова відповідно до виду підрядної частини, зазначеного у квадратних дужках. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Улянка бачила, ... [з'ясувальна] на тихій галявині навзаводи пнулися рослини до сонця (*О. Донченко*). 2. ... [часу] опустилися сутінки, звір побіг до канави і заходився рити нову нору (*В. Раєвський*). 3. У барвінку купали немовлят, ... [мети] росли здоровими та щасливими (*Із журналу*). 4. В пахучій хмарі дощової глици стоїть туман, ... [порівняльна] небо на землі (*Л. Костенко*). 5. Останні промені сонця осягають великий кам'яний хрест, ... [означальна] височить на оксамитовому килимі різнотрав'я (*П. Утевська*). 6. На жаль, я теж не все знаю про Василя Симоненка, ... [допустова] пройшов стежками його дитинства і юності (*М. Сом*).

**76** I. Прочитайте подані фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Танталові муки, піррова перемога, узяти гору, кирпу гнути, як корова язиком злизала, хоч греблю гати, витрішки продавати, покласти в довгий ящик, за сімома замками, як рак свисне, сім п'ятниць на тиждень.



II. Складіть і запишіть із чотирма фразеологізмами (на вибір) складнопідрядні речення. Визначте засоби зв'язку між частинами речень та синтаксичну роль фразеологізмів.

ВИСНОВКИ

1. Розрізняють складнопідрядні речення з підрядними означальними, з'ясувальними та обставинними. Підрядні обставинні поділяються на кілька підвидів.
2. Визначаючи вид складнопідрядного речення, потрібно зважити на семантику підрядної частини та засоби зв'язку.

## § 8. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ ТА ПІДРЯДНИМИ З'ЯСУВАЛЬНИМИ

*Про особливості значення, засоби зв'язку та роль у мовленні підрядних означальних і з'ясувальних*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Чим різняться між собою підрядні сполучники й сполучні слова?

**77** Порівняйте складнопідрядні речення, записані в обох колонках. Установіть, від слів яких частин мови залежать підрядні частини. На які питання ці частини відповідають? Зробіть висновок, чим різняться складнопідрядні з підрядними означальними і з підрядними з'ясувальними.

*Складнопідрядні речення з підрядними означальними*

1. Угорі озвалися журавлі, що взяли літо на крила... (*М. Стельмах*).
2. Яке дерево, такий і плід (*Нар. творчість*).
3. Можливо, кінь згубив підкову, яка щасливою була (*В. Коханевич*).

*Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними*

1. Спасибі, нене, що ти навчила дзвінкої мови з дитинних літ (*П. Ребро*).
2. Послухаєм, про що шепочуть клени (*Р. Братунь*).
3. Хочу, щоб ніколи, ніколи не зачерствіло серце (*М. Стельмах*).

Підрядні означальні

Складнопідрядним реченням з підрядним означальним (*рос. придаточным определительным*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина виконує функцію розгорнутого означення й пояснює в головній частині іменник, займенник або слово іншої частини мови в значенні іменника.

Особливості речень

Підрядна означальна частина відповідає на питання *який? котрий?* і приєднується до головної підрядними сполучниками або сполучними словами. **НАПРИКЛАД:** 1. Я з тих країв, де над Дніпром цвітуть, шумлять гаї (*М. Нагнибіда*).

яких?  
[ ], (де).

2. Спинився біля струмка, що біг Хрещатим яром (*В. Шевчук*).

якого?  
[ ], (що).

В аналізованих реченнях підрядна частина стоїть після означуваного слова. Але, якщо підрядна частина пояснює в головній займенник, то вона може стояти й перед головною частиною. **НАПРИКЛАД:**

Хто літом працює до поту, той зимою поїсть в охоту

підрядна частина

(Нар. творчість).

**78** І. Знайдіть у реченнях підрядні означальні частини. Поставте до них питання.

1. Вітер що несподівано налетів дві години тому нарешті приніс хма-ри й почав заволікати обрій димовою завісою сірих полярних туманів (М. Трублаїні). 2. Ставши біля вікна проти якого росла молоденька верба Максим стежив за Десною, за лозами (А. Шиян). 3. У чепурній хатині що теж пропахла соняшником яблуками і вощиною їх привітно зустріла тітка Христя... (М. Стельмах). 4. Пригнувшись до самої землі, друзі ясніше побачили обриси двох доріг що збігали і переливалися попелястими смужками через пагорбок (М. Стельмах). 5. Над темним безмежжям лісів які з усього боку затуляли небокрай сходяв весняний ранок (Ю. Крашевський).

* *Грядá* – 1. Витягнута в довжину височина, гірське пасмо. 2. Смуга, ряд одно-рідних предметів.

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучні слова як члени речення.

**79** І. Прочитайте текст уголос, визначте стиль і тип мовлення. Що виражає його заголовок – тему чи основну думку?



Н. Саєнко. Козацька балада

## БОЙОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНЦІВ

Чи не кожен народ світу має свою бойову культуру, традицію, яка формувалася в часи воєнних випробувань. Із глибини тисячоліть дійшли до нас і українські бойові мистецтва, одним із видів яких є козацький «Спас». Він дозволяв навіть одному воїну виходити проти кількох ворогів, вести розвідницьку роботу, бути непомітним у стані супротивника. «Спас» виховував мужнього воїна з чистою душею та щирим серцем, здатного в будь-яку мить стати на захист свого народу. «Спас» – це світогляд козака, звичай гордої непокори та бойового духу. Тому справжніми

«майстрами» бою ставали лише ті, хто загартовувався і фізично, і духовно.

«Секрети» козацької бойової спадщини не загинули. Їх зберегли для нас Леонід Безклубий з Одеси та Анатолій Бондаренко з Донеччини. Саме за-



вдяки їхнім зусиллям наприкінці минулого століття в Україні розпочався процес відродження національних бойових мистецтв. Кілька ж років тому в Запоріжжі було відкрито першу дитячо-юнацьку козацьку школу «Спас». Згодом це бойове мистецтво набуло розвитку в Києві, Дніпропетровську, Полтаві та інших містах України (*Із журналу*).

II. Випишіть із тексту складнопідрядні речення з підрядними означальними, підкресліть у них граматичні основи. Поясніть роль цих речень у тексті.



### ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Якщо ви маєте доступ до мережі Інтернет, знайдіть на сайті [www.spas.net.ua](http://www.spas.net.ua) інформацію про історію бойового мистецтва «Спас». Підготуйте відповідне повідомлення і виступіть з ним перед однокласниками.

**80** Утворіть з кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядним означальним. З якої пари речень можна також утворити просте речення з дієприкметниковим зворотом? Утворені речення запишіть.

1. На вулиці міста Переяслава й досі росте акація. Акацію посадив Т. Шевченко зі своїм другом Козачковським. 2. Кожна квітка наповнена сонцем. Вона бринить і співає над світом. 3. Вітерець заснув у дуплі старої сосни. Сосна своїм верхів'ям піднялася до хмар. 4. Серед міста здіймається однокупольна церква. У церкві стіни розписані фресками. 5. У відчинене вікно вривався гомін гірських потоків. Гірські потоки бігли вниз, підхоплюючи все на своєму шляху. 6. Веселий вітер гнав по небу світлі хмари. З хмар сипався білий сніг.



### З ГЛИБИН МОВИЗНАВСТВА

У мові простежується **синонімія** складнопідрядних речень з підрядними означальними й простих речень з дієприкметниковими зворотами. Такі речення мають однаковий зміст, але різняться смисловими й стилістичними відтінками, інтонацією і граматичною будовою.

### ПОРІВНЯЙТЕ!

1. *Монастир розташований на схилі гори, укритої густим лісом* (К. Гудзик). 2. *Монастир розташований на схилі гори, яка вкрита густим лісом.*

В одних випадках краще вжити просте речення з дієприкметниковим зворотом (наприклад, у діловому, науковому стилях), в інших – складнопідрядне, особливо в розмовному мовленні. У підрядних означальних виразніше підкреслюється дія, у дієприкметникових зворотах – ознака. Крім того, паралельне вживання синонімічних структур сприяє уникненню одноманітності мовлення, урізноманітнює його.

**81** Знайдіть у поданих реченнях відокремлені означення. Замініть ці означення підрядними частинами. Запишіть перебудовані речення українською мовою.



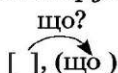
**ЗРАЗОК.** В останній місяць відбулися події, які дуже схвилювали Андрія. – В останній місяць сталися події, які дуже схвилювали Андрія.

1. Автор благодарит практиков-воспитателей, оказавших помощь в проведении исследования (Р. Буре). 2. Они пошли к мостику через ручей, впадавший в реку (К. Паустовский). 3. Окно моей комнаты выходило в сад, заросший смородиной, малиной и крапивой вдоль* забора (Ю. Казаков). 4. Полосы солнечных отблесков от волн, поднятых веслами, мерно** бежали по берегам (К. Паустовский). 5. Язык есть самая живая, самая обильная*** и прочная связь, соединяющая отжившие, живущие и будущие поколения (К. Ушинский).

* Вдоль – (укр.) уздовж; ** мерно – (укр.) розмірено; ***обільный – (укр.) пійний, розкішний, багатий.

Підрядні з'ясувальні

Складнопідрядним реченням з підрядним з'ясувальним (рос. придаточным изъяснительным) називається складне речення, у якому підрядна частина з'ясовує, пояснює в головній частині значення дієслова-присудка або інших частин мови. **НАПРИКЛАД:** Раптом виявилось, що Павка великий винахідник-конструктор (О. Копиленко).



У цьому реченні підрядна з'ясувальна частина пояснює в головній дієслово *виявилось*, яке вимагає конкретизації, бо без цього його значення неповне.

Особливості речень

Підрядні з'ясувальні відповідають на питання непрямих відмінків і приєднуються до головної частини за допомогою сполучників і сполучних слів. Підрядна частина стосовно головної може займати будь-яке місце.

**82** I. Знайдіть у реченнях підрядні з'ясувальні частини. Поставте до них питання від присудка головної частини.

1. Ніколи не прагни вгадати яких слів від тебе хтось очікує (В. Сухомлинський). 2. Дуже важливо щоб кожна дитина повірила в свої сили, раділа кожному шкільному дню (Ш. Амонашвілі). 3. Люблю як гнуться осоки на вітрах і пружно випрямляють свої широкі зелені плечі (Г. Цюпа). 4. Орися пила молоко тримаючи кухоль за вушко і раптом побачила що по ньому лізе жучок сонечко (Г. Тютюнник). 5. Ох, досі не можу повірити що ти вже не любиш мене! (Леся Українка). 6. Нехай же всі про те почують що розповів Дніпро мені (П. Ребро).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми двох перших речень.

**83** I. Прочитайте текст. Що виражає його заголовок – тему чи основну думку?

### ПЕСИМІСТИ – ПОГАНІ СПІВРОЗМОВНИКИ

Відомо, що негарно повсякчас **говорити** лише про себе та свої справи. Так само неприємно, коли хтось постійно на щось нарікає, завжди бачить світ

у чорному світлі, від майбутнього чекає лише найгіршого. Запам'ятайте, що песимісти – погані співрозмовники. Спілкування з ними викликає погані настрої і негативне ставлення до життя, тому люди їх оминають.

Бувають випадки, коли людину переслідують нещастя одне за одним: втрата члена сім'ї, хвороба, аварія... У такому випадку йдеться не про вроджений песимізм. Але й ці люди повинні усвідомити, що їхні надто часті нарікання на свої знегоди й біди не веселять товариство знайомих та приятелів. Це не означає, що не треба розповідати про свої нещастя. Навпаки, зі справжніми **приятелями** можна ділитися і radoщами, і прикрощами та незгодами. Але не варто повертатися до смутних обставин та подій знову і знову (*І. Томан*).

II. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим. У складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними підкресліть граматичні основи. Чи є в тексті складнопідрядні речення з підрядними означальними?

III. **ПОЗМАГАЙТЕСЯ!** Доберіть якнайбільше синонімів до виділених слів.



### ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

Спілкування – велике мистецтво, якому потрібно наполегливо вчитися. Багато корисних порад щодо того, як стати гарним співрозмовником, як знайти спільну мову з друзями й діловими партнерами, як підтримувати доброзичливі стосунки з людьми, містяться в книгах **Іржі Томана «Мистецтво говорити»** та **Дейла Карнегі «Як знаходити друзів і впливати на людей»**. Прочитайте ці книги й поділіться своїми «знахідками» з однокласниками, рідними, знайомими.

**84** Перебудуйте подані речення з прямою мовою на складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними. Перебудовані речення перекладіть і запишіть українською мовою.

1. А вот на это ответу: «Взрослые доверяют тем, кто не подводит, на кого можно положиться» (*В. Вяликов*). 2. Михаил Иванович сказал однажды: «Культура начинается с умывания лица» (*Т. Кедрина*). 3. «Ты что тут делаешь?» – спросил другой детский голос (*Б. Полевой*). 4. «Искать друзей в будущем – удел* одиночества**», – сказал Кульков (*Е. Леонов*). 5. «В жизни ни единого цветка не продал!» – торжественно ответил Николай Никитич (*К. Паустовский*).

* Удёл – (укр.) дбля; ** одиночество – (укр.) са́мітність.

**85** **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розкажіть один одному про те, як ви провели канікули або один з вихідних днів. Напишіть невелику розповідь про те, що ви почули від свого товариша. Використовуйте складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними та дієслова *бачити, чути, розповідати, пам'ятати, дізнаватися, думати, говорити* (на вибір).

**86** I. Розгляньте репродукцію картини Я. Мацієвської. Розкажіть, що на ній зображено. Які думки й почуття вона у вас викликає?





*Я. Мацієвська. Табір у горах*

II. Складіть за картиною 3–5 складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними й означальними.

**87** Виконайте завдання одного з поданих варіантів.

**Варіант А.** Складіть речення, у якому підрядна частина пояснювала або з'ясовувала б у головній частині значення одного з поданих слів.

Молодий, всесвіт, ранок, дружба, юність, думав, сказав, переконаний.

**Варіант Б.** Складіть і запишіть речення за однією з поданих схем.

1. [займ.], (сполучне слово *чий*). 2. [ім.], (сполучне слово *де*).  
 3. [дієсл.], (сполучник *що*).

**ВИСНОВКИ**

1. Підрядна означальна виконує функцію розгорнутого означення й здебільшого залежить від іменника або займенника в головній частині.
2. Підрядна з'ясувальна здебільшого залежить від дієслова в головній частині і з'ясовує його значення.

## § 9. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ МІСЦЯ І ЧАСУ

*Про особливості семантики, роль у мовленні та засоби зв'язку підрядних місця і часу*

**ПРИГАДАЙТЕ!** На які види за значенням поділяються обставини? Яке значення виражають обставини місця і часу та на які питання вони відповідають?

**88** Прочитайте подані складнопідрядні речення з підрядними місця і навіть їхні структурно-семантичні ознаки: а) на що вказує підрядна частина; б) чи стосується підрядна частина всього змісту головної частини; в) чим приєднується підрядна частина до головної; г) яке місце стосовно головної займає підрядна частина.



1. Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє (В. Сосюра). 2. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (П. Осадчук). 3. Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори (А. Малишко). 4. Куди не гляну, владно скрізь зима господарює (Д. Луценко).

Підрядні  
місця

Складнопідрядним реченням з підрядним місця (рос. *придаточным места*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** *Де громи гриміли смертю огняною, зливи прошуміли сивою стіною* (А. Малишко).

де?  
↙ ↘  
(де), [ ].

Особливості  
речень

У складнопідрядних реченнях з підрядними місця підрядна частина пояснює головну частину в цілому, відповідає на питання *де? куди? звідки?* і приєднується **сполучними словами** *де, куди, звідки*. У головній частині цим словам можуть відповідати **вказівні слова** *тут, там, туди, звідти, скрізь, всюди, кудись* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Де воля родиться, таки загиба зневіра* (Д. Павличко).

**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

У складнопідрядних реченнях з підрядними місця сполучні слова *де, куди, звідки* є прислівниками і виконують синтаксичну роль **обставини**. **НАПРИКЛАД:** *Над озером, де плачуть верби, стоїть вродлива мавка чорноброва* (Л. Забашта).

**89** I. Знайдіть у реченнях підрядні місця. Поставте питання від головної частини до підрядної. Укажіть сполучні та вказівні слова. У яких реченнях підрядна частина вказує на місце дії, а в яких – на напрям?

1. Там де берег завертав на захід виднілась якась жива істота (М. Грублаїні). 2. Де щастя упало там і приятелів мало (Нар. творчість). 3. Може, там де зоря мрій зірву досхоchu (Г. Овсієнко). 4. Де літо маки стеле килимами дитя в городі ходить коло мами (Л. Костенко). 5. На пагорбах поруділа трава і зеленіла тільки там де корінь сягав ґрунтової води (А. Шлян). 6. Там де ти колись ішла тиха стежка зацвіла (Б. Олійник).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограму «Кома в складнопідрядному реченні». Накресліть схеми трьох речень (на вибір).

**90** I. Розмежуйте подані складнопідрядні речення з підрядними місця і підрядними означальними. Що лежить в основі такого розмежування?

1. Ми проскакуємо сусіднє село, де живе дід Корній (М. Стельмах). 2. Там, де річка перетинає давні кристалічні породи, над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила (Г. Скурлат). 3. Злітає ластівка угору, над осоками летить, де чашу вечора прозору по вінця налива блакить (Л. Дмитерко). 4. Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі* трепетні ліси, де дуби мовчали величаво у краплинах ранньої роси (В. Симоненко). 5. Де ходить сон стежками лісовими, дрімає в місті темний ві-

тровій (М. Сингаївський). 6. Посадили ми сосновий бір на тому самому місці, де колись курілись піски (Ю. Збанацький).

* Гомінлівий – (рос.) шумный.

II. Укажіть сполучні слова, визначте їхню синтаксичну роль.

**91** I. Відновіть і запишіть прислів'я, поєднавши подані головні та підрядні частини. З яким видом складнопідрядного речення співвідносні ці прислів'я?

*Підрядні частини*

Куди голка

Куди ніч

Куди серце лежить

Де відвага

Де свої б'ються

Де згода панує

Де м'яко стелять

Де рідний край

*Головні частини*

туди й день

там і горе танцює

хай чужі не заважають

там твердо спати

туди й нитка

там під вербою рай

там перемога

туди й око глядить

II. Поясніть, як ви розумієте значення відновлених прислів'їв.

**92** Складіть і запишіть складнопідрядні речення за поданими схемами. Визначте вид підрядних частин.

1. [ ], (куди). 2. [звідти], (звідки). 3. (куди), [ ]. 4. [там, (де)], [ ].



**93** Уявіть, що вам доручили спроектувати дендропарк чи парк відпочинку у вашому місті (селі). Зробіть усний детальний опис парку, вживаючи складнопідрядні речення з підрядними місця.



Дендропарк у м. Умані

Підрядні  
часу

Складнопідрядним реченням з підрядним часу (рос. *придаточным времени*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на час або тривалість дії, про яку йдеться в головній частині. НАПРИКЛАД: 1. Як на землю зійду з космічних висот, до струмка припаду між зелених осок (Л. Татаренко).

коли?  
(як), [ ].

2. Люди перестають мислити тоді, коли перестають читати (Д. Дідро).

коли?  
[ ], (коли).

### Особливості речень

У складнопідрядних реченнях з підрядними часу підрядна частина стосується всієї головної частини, відповідає на **питання коли? відколи? як довго? з якого часу? до якого часу?** та приєднується до головної **сполучниками коли, як, відтоді як, після того як, з того часу як, як тільки, тільки що, скоро, ледве, щойно** або **сполучними словами відколи, поки, доки, аж поки, аж доки**. У головній частині цим словам можуть відповідати **вказівні слова тоді, доти, до тих пір, до того часу** тощо. **НАПРИКЛАД:** Я люблю їхати на поле **тоді**, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями (І. Нечуй-Левицький). Підрядна часу, як і підрядна місця, стосовно головної частини може займати будь-яке місце.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У складнопідрядних реченнях з підрядними часу, де зв'язок оформлюється сполучниками **після того як, з того часу як**, кому можна ставити як перед усім сполучником, так і після вказівної частини (перед як). Характер відношень від цього не міняється; міняється лише склад головної й підрядної частин та інтонаційне оформлення.

### ПОРІВНЯЙТЕ!

підрядна частина

1. Після того, як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту (В. Ткаченко).

коли?  
[після того, (як) ], [

підрядна частина

2. Після того як луг покосять, знову трави ростуть в цвіту.

коли?  
(після того як) , [ ]

**94** І. Знайдіть у реченнях підрядні частини часу. Поставте питання від головної частини до підрядної. Назвіть засоби зв'язку. Яке речення має підрядну означальну частину?

1. Коли ворог вибивав із наших рук шаблю тоді на зміну їй приходило слово (М. Горинь). 2. Тільки-но човен мій зрушився я в ту ж мить кинувся навздогін за плотом, тримаючись уздовж узбережної мілини (Марк Твен). 3. Коли я у Київ прибуду і вийду на кручі Дніпра поллеться в запилені груди цілюща ранкова пора (П. Воронько). 4. Поранилась, скривилася хмаринка коли із вітром юним пустувала й на заході шовковою хустинкою кривавий палець тихо витирала (Г. Дудка). 5. Щоразу коли я дивлюся на зелені мережива* полезахисних лісосмуг на ланах мені пригадуються радісні години нашої праці (В. Сухомлинський). 6. Наближався час коли



Марко мав їхати в велике приморське місто складати іспити до морехідно-го технікуму (*М. Трублаїні*).

* *Мерéживо* – (рос.) *крúжево*.

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми речень.

**95** I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення.



*П. Левченко. Водяний млин*

## ТАЄМНИЦІ ВОДИ

Чи достатньо ми знаємо про воду?

Ні, далеко не достатньо. Вода буває парою, рідиною, твердим тілом, коли замерзне. Майже всі тіла, охолоджуючись, стискаються. Киньте шматочок свинцю в розплавлений свинець, і він потоне. Шматочок воску теж потоне у восковій рідині. А лід не тоне. Вода, замерзаючи, не стискається, а розширюється.

Якою холодною здається вода рано-вранці, коли повітря вже нагрілося. А ввечері? Увечері, як потягне холодком, купатися улітку особливо приємно. Чому це так? Вода має дуже велику теплоємність. Саме тому вранці вона нагрівається не так швидко, як суша, а ввечері повільніше охолоджується.

Велика теплоємність води дозволяє організмові людини порівняно легко підтримувати постійну температуру тіла, що й необхідно для життя. Якби наше тіло було з металу, перший же протяг призвів би до катастрофічного падіння температури.

Жодна рідина не потребує такої великої кількості тепла для свого випаровування, як вода. Тому там, де багато води, навіть у найбільшу літню спеку не буває дуже жарко.

У чому ж річ? Чому такі дивні властивості води, не схожі на ті, що мають інші тіла? Вся справа в будові її молекул. Вона досить своєрідна й надає воді особливих властивостей (*За К. Земляком*).

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними часу й місця, поясніть їхню роль у тексті. Підкресліть у цих реченнях сполучники (сполучні слова) та вказівні слова. Накресліть схеми речень.

III. Складіть план прочитаного. За складеним планом та виписаними реченнями усно перекажіть прочитане.



## З ГЛИБИН ЛОГІКИ

Кожний різновид часового значення має тільки йому властиві сполучники або сполучні слова: а) підрядна частина, яка вказує на час дії головної в широкому розумінні, приєднується сполучниками *коли, як*; б) підрядна частина, яка вказує на момент дії головної, приєднується сполучниками *відтоді як, з того часу як*, сполуч-

ним словом *відколи*; в) підрядна частина, яка вказує на межу тривання дії головної, приєднується сполучними словами *доки, поки, аж поки, аж доки*; г) якщо початок дії головної частини збігається з кінцем дії підрядної, то використовуються сполучники *тільки-но, скоро, щойно, ледве*.

**96** Прочитайте речення. Установіть, які різновиди часових значень виражені в кожному випадку, якими сполучниками і сполучними словами оформлюються ці часові значення.

1. Щойно за Дніпром виткнулося сонце, в Січі раз, і вдруге, і втретє стрельнула гармата (*П. Панч*). 2. Коли мати привела до неї знахаря, Маруся сиділа під старими липами (*П. Куліш*). 3. Як потепліє, повесніє, у гаї знов зазеленіє новеньке листячко дубове (*Д. Павличко*). 4. Як прикотилася до нашого села війна, мені ще тільки п'ятнадцятий минав... (*В. Сичевський*). 5. Ледве встигли впасти з даху перші краплі, як під скісним вранішнім промінням швидко почали танути болота й річища джерел (*Г. Данилевський*).

**97** Доповніть речення підрядними частинами часу так, щоб вони відповідали на вказані в дужках питання. Правильно вживайте необхідні сполучники та сполучні слова.

1. У залі стало тихо (*коли?*)... 2. ... (*з якого часу?*) я не бачив свого товариша. 3. Сніг виблискував на деревах (*доки?*) ... 4. Після того (*після чого?*) ... почали поволі прокидатися. 5. ... (*коли?*) задзвонив телефон. 6. Я не міг розв'язати задачу (*як довго?*) ... .

**98** Перебудуйте подані прості речення з дієприслівниковими зворотами на складнопідрядні з підрядними часу. Чи будуть утворені вами речення синонімічними? Які з речень – прості чи складні – більш точно й виразно повідомляють про час реалізації факту?

**ЗРАЗОК.** *Будь уважним, виконуючи контрольну роботу.* – *Будь уважним, коли виконуєш контрольну роботу.*

1. Осінь, награвшись листям досхочу, буйними вітрами зняла з дерев розкішне багряне убрання (*Ю. Збанацький*). 2. Спостерігаючи зовнішній світ, Григорій намагався забутись, особливо в години дозвілля (*І. Багрянний*). 3. Перейшовши довгим дощаним мостом через Дніпро, подорожні обернулись назад і поклали три земних поклони святому місту (*П. Куліш*). 4. Стомившись од напливу вражень, білий кінь спинився, напорошив вуха і сторожко скосив очі (*В. Дрозд*).

**99** Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

**Варіант А.** Напишіть невелику розповідь про подорож під час вихідних до лісу, парку, вживаючи складнопідрядні речення з підрядними місця.

**Варіант Б.** Напишіть невеликий твір-опис «Зимовий ранок», вживаючи складнопідрядні речення з підрядними часу.

- ВИСНОВКИ**
1. Підрядні місця і часу пояснюють головну частину в цілому й виражають відповідно місце або час дії, про яку йдеться в головній частині.
  2. Зі сполучних засобів у складнопідрядних реченнях з підрядними місця уживаються сполучні слова, а з підрядними часу – ще й сполучники, до яких у головній частині можуть бути відповідники – вказівні слова.



## § 10. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СПОСОБУ ДІЇ І СТУПЕНЯ ТА З ПІДРЯДНИМИ ПОРІВНЯЛЬНИМИ

*Про особливості семантики, будови, роль у мовленні та засоби зв'язку підрядних способу дії і ступеня та порівняльних*

**ПРИГАДАЙТЕ!** На які питання відповідає обставина способу дії? Яка її роль у мовленні?

**100** Прочитайте складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня. Назвіть їхні структурно-семантичні ознаки: а) на що вказує підрядна частина; б) чи стосується підрядна частина всього змісту головної частини; в) чим приєднується підрядна частина до головної; г) яке місце стосовно головної займає підрядна частина.

1. Вишні цвіли так рясно, наче вкрив їх пухнастий сніг (Ю. Яновський).  
2. Вона почала придивлятися до нього, наскільки це було в її змозі (М. Коцюбинський).  
3. Так мені чогось сумно й боязно, що аж серце моє мре (Марко Вовчок).  
4. Як дбаєш, так і маєш (Нар. творчість).

Підрядні  
способу дії і  
ступеня

Складнопідрядним реченням з підрядним способом дії і ступеня (рос. *придаточным образа действия и степени*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** 1. Мороз ударив так нагло, **що** побив геть усі чорнобривці в саду (С. Павленко). 2. **І скільки** видно було, на цілі кілометри рухались і рухались колони військ, здійснюючи куряву (О. Гончар).

Особливості  
речень

В аналізованих реченнях підрядна частина відповідає на питання *як? яким способом? у якій мірі? наскільки?* і по'єднується з головною частиною сполучними словами *як, скільки, наскільки* та сполучниками *як, мов (немов, мовби), наче (неначе, начебто), ніби (нібито), чим...тим, що, щоб*. У головній частині можуть бути вказівні слова *такий, стільки, настільки*. **НАПРИКЛАД:** 1. Будівництво нових населених пунктів будемо проводити так, **щоб** кожне село і кожне повір'я були з садом (С. Скляренко).

як?  
[ ], (щоб ).

2. Сьогодні я **такий** веселий, **що** молодіти хочу знов (В. Союра).

наскільки?  
[ ], (що ).

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Підрядну частину ступеня треба відрізнити від підрядної означальної. Якщо вказівні слова *такий, так* вжито відповідно з прикметником чи прислівником, то підрядна частина завжди має значення ступеня. У цих випадках вказівне слово можна замінити словом *настільки*.



## ПОРІВНЯЙТЕ!

1. Сонце таке яскраве, що дивитися боляче.  
(підрядна ступеня)

наскільки?  
[ ], (що).

2. У січні бувають такі морози, що тріскаються дерева.  
(підрядна означальна)

які?  
[ ], (що).

**101** I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що всі подані речення є складнопідрядними з підрядними способу дії і ступеня. Накресліть схеми, назвіть засоби зв'язку. Підкресліть вказівні слова.

1. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки скільки можна було бачити оком (*І. Нечуй-Левицький*). 2. І чим розвиненіший внутрішній світ тим духовно багатшою є й сама людина (*Р. Арцишевський*). 3. А на плесі вода така темна ніби на чорному камені настояна (*М. Стельмах*). 4. Скільки хвиль у бурхливому морі стільки співів у серці моїм (*Леся Українка*). 5. Треба так звалити дерево щоб кряжиста дубина, гуркнувши на землю, не зламала і не пошкодила інших дерев (*В. Близнець*). 6. Голос так дзвенить, плете шовки-узори що серце завмира (*А. Малишко*). 7. Тарас був такий схвильований що йому аж перехоплювало подих (*В. Ткаченко*).

II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох перших речень.

**102** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, у якому реченні підрядна частина має значення способу дії і ступеня. Обґрунтуйте свою думку.

1. Хмари повзли так низько, що перехожі несподівано виринали з них і так само несподівано тонули (*В. Симоненко*). 2. Другої ночі впав такий туман, що ми вирішили пристати до зарослого кущами берега (*Марк Твен*).

**103** Доповніть подані речення підрядними способом дії і ступеня. Утворені речення запишіть. Підкресліть сполучники, сполучні та вказівні слова.

1. Довкола було тихо... . 2. Цвіте липа так буйно й розкішно... . 3. Розвідники йшли настільки обережно... . 4. Артисти виступали так... . 5. Слюсар відремонтував верстак так добре... . 6. Чим більше снігу в полі... .

**104** Складіть і запишіть складнопідрядні речення з поданими парами слів. Визначте види підрядних частин.

1. *Стільки* (вказівне слово) – *скільки* (сполучне слово).
2. *Настільки* (вказівне слово) – *наскільки* (сполучне слово).
3. *Так* (вказівне слово) – *щоб* (сполучник).
4. *Так* (вказівне слово) – *ніби* (сполучник).
5. *Такий* (вказівне слово) – *що* (сполучник).

ПРИГАДАЙТЕ! Що таке порівняльний зворот?

Підрядні  
порівняльні

Складнопідрядним реченням з підрядним порівняльним (рос. *придаточным сравнительным*) називається таке складне речення, у якому сказане в головній частині розкривається через порівняння із змістом підрядної частини. НАПРИКЛАД: 1. *А тепер у серці щось тремтить і грає,*

## Особливості речень

як тремтить на сонці гілка золота (М. Рильський). 2. Зацвіла в долині червона калина, ніби засміялась дівчина-дитина (Т. Шевченко).

Підрядна порівняльна частина відповідає на питання **як?** по-дібно до чого? і приєднується до головної сполучниками **як, мов (немов, мовби, немовби), ніби, наче (неначе, начебто)**.

Підрядна частина залежить від головної в цілому і відносно неї може займати будь-яке місце. У головній частині може бути **прислівник так**. **НАПРИКЛАД:** *Немовби день чекає ночі, а так побачення чекає (П. Сердюк)*.

як?  
↙ ↘  
(немовби), [ ]

## ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Підрядна порівняльна частина часто буває неповним реченням – з пропущеним присудком, який легко відновлюється з головної частини. **НАПРИКЛАД:** *Косарі тримали в руках коси, як воїни зброю (О. Довженко)*.

## Стилістичні особливості

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня та підрядними порівняльними використовуються здебільшого в художньому та розмовному мовленні з метою образного змалювання дійсності.

**105** І. Спишіть подані складнопідрядні речення з підрядними порівняльними, розставляючи пропущені розділові знаки. Простежте, як за допомогою цих речень автори образно змальовують дійсність.

1. Місяць вплив з-за хмари наче човен з-за острова і залив своїм сяйвом тундру (М. Трублаїні). 2. Людина прагне до щастя одвічно* як ріки в долини (М. Нагнибіда). 3. Кострубаті й присадкуваті верби міцно чіплялися оголеним корінням за землю немов хижий птах загнав пазурі у здобич (М. Коцюбинський). 4. Між мозолями сині розколини наче між горами сині ріки (Д. Павличко). 5. Довгим ключем пливли по небу хмари як журавлі у вирій (М. Стельмах). 6. Як тиха вода в річці пропливали спогади (А. Шиян). 7. Олена не стала перечити і як тінь зникла за дверима (О. Квітневий).

* Одвічно – (рос.) *із давна*.

II. Підкресліть у реченнях граматичні основи. У яких прикладах підрядні частини співвідносяться з неповними реченнями? Усно відновіть пропущені члени речення.

**106** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Що спільного й відмінного між складнопідрядними реченнями з підрядними порівняльними та підрядними способу дії і ступеня?

**107** І. Прочитайте речення. Знайдіть серед них два простих речення з порівняльними зворотами. Обґрунтуйте свою думку. Які підрядні частини за структурою співвідносяться з неповними реченнями?

1. Летітиме земля все так же між світами в холодну вишину, як лине вічний час (В. Сосюра). 2. Гострі іскорки сіються донизу так, як навесні сіються пелюстки з розквітлої черешні та вишні (Є. Гуцало). 3. З'явилася одна-єдина мить, вагома й чиста, мов краплина крові (В. Терен). 4. Дніпро



так само, як і раніше, грав водоспадами (*Я. Баш*). 5. День дзвонив, як роса на блакитній стеблині (*Г. Коваль*). 6. Над рікою схилилась береза, немов дівчина в білій сорочці (*О. Донченко*). 7. Людина в світ зерно нести повинна, як зерно носить людям колосок (*Г. Коваль*). 8. Вже вростає в історію літо, як у рани вростає сіль... (*О. Пухонська*).

II. Укажіть складні речення. Визначте види підрядних частин та засоби зв'язку. Накресліть схеми двох складних речень (на вибір).

**108** I. Розгляньте репродукцію картини К. Трохименка. Що зображено на передньому плані? Яким настроєм перейняте полотно?



*К. Трохименко. Над Великим шляхом*

II. Складіть невеликий опис за картиною. У тексті використайте складнопідрядні речення з підрядними порівняльними.

**ВИСНОВКИ**

Залежно від того, який відтінок значення має підрядна частина – якісно-кількісний чи порівняльний, – розрізняємо відповідно складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня та підрядними порівняльними. Проте часто зарахування речень до одного з цих типів є утрудненим через слабку розмежованість їхніх значень.

## § 11. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПРИЧИНИ, МЕТИ, УМОВИ

*Про особливості семантики, будову, роль у мовленні та засоби зв'язку підрядних причини, мети, умови*

**ПРИГАДАЙТЕ!** На які питання відповідають обставини причини, мети й умови? Яка їхня роль у мовленні?

**109** Порівняйте групи складнопідрядних речень. Визначте, у реченнях якої групи є підрядні причини, у яких – мети, а в яких – умови. З'ясуйте, на що вка-



зує підрядна частина в кожному виді речень, на які питання відповідає, якими сполучниками приєднується до головної частини.

**Група I.** 1. Ніяка в світі сила нас не зламає, бо нас коріння наше в землі тримає (Г. Дудка). 2. На березі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара (О. Донченко).

**Група II.** 1. Як не буде птахів, то і людське серце стане черствішим (М. Стельмах). 2. Життя не кінчається смертю, якщо залишається сад (В. Терен).

**Група III.** 1. Лелека крилатий, лелека старий вернувся до білої хати, аби лише вдома вмирати (М. Ткачук). 2. Щоб твоя щаслива літувала доля, заступлю дорогу осені й журбі (С. Жадан).

Підрядні  
причини

Складнопідрядним реченням з підрядним причини (рос. *придаточным причины*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на причину дії, про яку йдеться в головній. **НАПРИКЛАД:** 1. Земля прекрасна, тому що на ній живуть дзвінкоголосі малюки (Ю. Бедзик).

чому?  
[ ], (тому що).

2. Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї син (В. Сосюра).

чому?  
[ ], (бо).

Особливості  
речень

Підрядна частина причини відповідає на питання *чому?* з якої причини? *через що?* і приєднується до головної частини сполучниками *бо, тому що, оскільки, через те що, з тієї причини що, тим що, у зв'язку з тим що* та ін.

Підрядна причини пояснює головну частину в цілому, тому питання до підрядної ставиться не від певного слова, а від головної частини в цілому.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Складені сполучники **тому що, через те що, тим що** першою своєю частиною (*тому, через те, тим*) можуть міститися в головній частині речення, а другою частиною (*що*) – у підрядній. Це буває тоді, коли перша частина є логічно наголошеною і вимовляється підвищеним тоном. Кому в такому разі ставимо перед словом **що**.

### ПОРІВНЯЙТЕ!

1. Я звернувся до брата **тому**, що він старший. [тому], (що).

2. Я звернувся до брата, **тому що** він старший. [ ], (тому що).

**110** І. Прочитайте речення. Укажіть у них підрядні частини зі значенням причини та сполучники, якими вони приєднані. Поставте питання від головних частин. Порівняйте речення з комою перед сполучником *тому що* і речення, у яких кома розділяє цей сполучник. У яких випадках значення причини виражено сильніше?

1. Погане читання шкідливе тому, що воно позбавляє нас великої користі, яку дає гарне читання (С. Поварнин). 2. Після дощу вода в бухті скаламутніла, бо в неї з острова нанесло намулу (М. Трублаїні). 3. Дівчина міцно

стискала ручку парасольки, бо вітер надимав її та рвав з рук (М. Трублаїні). 4. Становище його було кепське тим, що він не мав абсолютно ніяких речей... (І. Багряний). 5. Тому що на степу стирчало скрізь бадилля від пересохлих бур'янів, військо посувалося повільно (П. Панч). 6. Час – найлютіший кат якраз тому, що він – найгуманніший лікар (В. Пахаренко). 7. Годуй діда на печі, тому що й сам там будеш (Нар. творчість).

II. Накресліть схеми речень.

**111** Перекладіть усно подані речення українською мовою. Перебудуйте їх на складнопідрядні з підрядними причини. Перебудовані речення запишіть і прочитайте вголос, дотримуючись правильної інтонації.

**ЗРАЗОК.** *Из-за болезни Андрей не ходил на занятия две недели. – Андрей не ходил на занятия два тижні, тому що хворів.*

1. Наташе дали отпуск по болезни. 2. Котенок со страху залез на дерево. 3. Из-за опоздания я не мог понять объяснение учителя. 4. Из уважения к матери я промолчал. 5. Благодаря помощи друга я сумел принять правильное решение.

**112 ПОПРАЦУЙТЕ В ПАРАХ.** Уявіть одну із запропонованих ситуацій: а) вас запросили на день народження, але ви через об'єктивні причини не можете прийти; б) ваш однокласник просить вас дати йому списати домашнє завдання, але ви не хочете цього робити. Обґрунтуйте свою відмову, використавши складнопідрядні речення з підрядними причини.

Підрядні мети

Складнопідрядним реченням з підрядним мети (рос. *придаточным цели*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на мету дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** *1. Солдати не шкодували ніг на битих шляхах, аби швидше зустріти тепло рідної хати (О. Дмитерко).*

навіщо?

[ ], (аби).

*2. Христя, щоб як-небудь скоротити час, почала вишивати сорочку (Панас Мирний).*

з якою метою?

[ , (щоб) ],

Особливості речень

Підрядна мети стосується головної частини в цілому, відповідає на питання *з якою метою? для чого? навіщо?* і поєднується з головною частиною сполучниками *щоб, для того щоб, аби*.

Сполучник *для того щоб* уживається здебільшого в офіційно-діловому та науковому стилях, а сполучник *аби* – у розмовному.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Сполучник **для того щоб** залежно від інтонації може повністю входити до підрядної частини або ж його перша частина (*для того*) – до головної частини, а друга (*щоб*) – до підрядної.

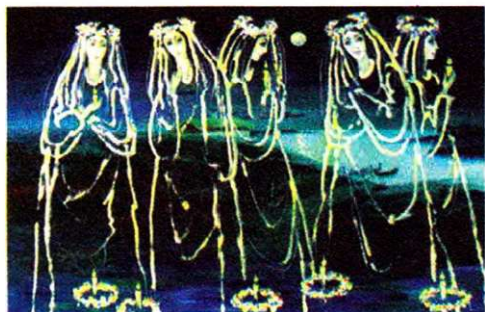


**ПОРІВНЯЙТЕ!** 1. На березі зупиняться рибалки, для того щоб зварити з риби юшки і заснути в холодочку. 2. На березі зупиняться рибалки для того, щоб зварити з риби юшки і заснути в холодочку.



113

I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Що нового про свято Івана Купала ви дізналися? Чи доводилося вам бувати учасниками або свідками такого дійства? Усно перекажіть прочитане, замінивши виділені слова синонімами.



Н. Юзькова. На Івана Купала

Іванів день, Івана Купала, Купала, Купайлиця – це одне із найважливіших свят наших предків, яке було пов'язане з літнім сонцеворотом.

Напередодні свята за селом на мальовничому березі ріки встановлювали прикрашене квітами і вінками ритуальне дерево, яке називали Мареною або Купалою. Особливо привабливим для дорослих і дітей було купальське вогнище, яке розпалювали біля обрядового дерева. Щоб підготувати вогонь, кожний

повинен був принести дерев'яний уламок.

Господарі проганяли крізь вогонь скотину, щоб відігнати від неї нечисть. Матері спалювали сорочки хворих дітей, щоб у купальському багатті зникли їхні хвороби.

Коли вогнище трохи зменшувалося, молодь починала перестрибувати через нього. Наші предки робили це, щоб був «високий» урожай. Дівчата кидали у воду вінки – куди вони попливли, там і знаходилася дівоча доля...

Існувало повір'я, що купальської ночі на кущі папороті розцвітає багряна, схожа на жарину, квітка. Кому пощастить її зірвати і сховати від нечистої сили, тому відкриються таємниці всіх земних скарбів (За В. Супрунечком).

II. Випишіть складнопідрядні речення з підрядними мети. Накресліть їхні схеми. Підкресліть граматичні основи.

**114** **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** Поміркуйте, яке з поданих речень є складнопідрядним з підрядним мети, яке – з підрядним з'ясувальним, а яке – з підрядним означальним. Обґрунтуйте думку.

1. І де в світі тая сила, щоб в бігу мене спинала? (І. Франко). 2. Кожна мати хоче, щоб її діти росли розумними і щасливими (О. Квітневий). 3. Докласти треба руки мозолясті, щоб красувався вбогий переліг нечувано багатим урожаєм (М. Рильський).

**115** I. Знайдіть у реченнях підрядні частини мети. Поставте до підрядних частин питання. Назвіть засоби зв'язку частин складних речень.

1. Підійшла черешня тихо до воріт простягнула пишні віти (біло)сніжні щоб плодом прийдешнім чарувати світ (Г. Хорташко). 2. Уже кружляє листя жовто-ржаве щоб на асфальті мокрому (з,с)почить (М. Рильський). 3. Десь об груди землі ро(з,с)биваються лебеді щоб училися вірності люди у них (С. Лютюк). 4. Краще я зб(е,и)ру джерела зроблю з них цимбали щоб тобі дівчино



мила вони красно грали (В. Івасюк). 5. Оста(н,нн)ій промінь ловить листопад щоб підсушити обважнілі крила (Г. Дудка). 6. Аби (не)витрачати зайвих снарядів мусив зробитися снайпером (О. Довженко). 7. Данило постукав у віконце щоб мати одчинила йому двері пр(е,и)слухався до її ходи (М. Стельмах).

II. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте орфограми у виділених словах та розберіть ці слова за будовою.

**116** Складіть і запишіть складнопідрядні речення, використавши подані частини як підрядні мети. Поставте потрібні розділові знаки. Визначте засоби зв'язку частин речень.

1. Для того, щоб яблуня дала гарний урожай... 2. ...щоб земля під деревами не пересихала. 3. ...щоб стати учасником обласного конкурсу. 4. ...щоб провести загальношкільні збори... 5. Щоб мати вірних приятелів... .

**117** I. Прочитайте подані тези. Які аргументи можна навести на підтвердження кожної з них?

1. Сьогодні надзвичайно важливим є екологічне виховання (бережливе ставлення до природи). 2. У дітях потрібно виховувати любов до спорту. 3. Дітей потрібно виховувати патріотами своєї країни.

II. Складіть невеликий усний роздум (4–6 речень), у якому аргументуйте правильність однієї з тез. Використайте складнопідрядні речення з підрядними мети.

### Підрядні умови

Складнопідрядним реченням з підрядним умови (рос. *придаточным условия*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на умову, за якої можливе те, про що йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** 1. Коли б у людства не було фантазії, було б сто-крат на світі важче жити (Г. Коваль).

за якої умови?

(коли), [ ].

2. Людська душа втрачає дивоцвіт, коли любов її не зігриває (Г. Васильченко).

за якої умови?

[ ], (коли).

### Особливості речень

Підрядна частина умови відповідає на питання за якої умови? і приєднується до головної сполучниками коли (коли б), якби, аби, якщо, як. У головній частині цим сполучникам може відповідати слово-частка *то*. **НАПРИКЛАД:** Якщо пошукаєш у книгах мудрості, то знайдеш велику користь для душі своєї (Нестор Літописець).

### РОЗРІЗНЯЙТЕ!

(підрядна часу)

1. Як почав Саверій партизанити в рідних місцях, то помалу зібрав до себе всіх колишніх друзів (М. Малиновська).

коли?

(як), [ ].

(підрядна умови)

2. **Як** навесні земля добре ореться, **буде добрий рік** (О. Кобилянська).

за якої умови?

(як), [ ].

**118** I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми речень, визначте вид підрядних частин.

1. Як хочеш випити дж(е,и)рельної води з живим сріблом досвітньої зірничі йди на світанку в степ і пр(е,и)пади гарячими вустами до криниці (Л. Дмитерко). 2. Якщо людина прагне слави й **насолоді** це може збити її у протиприродний стан (Г. Сковорода). 3. Якщо не зможу (ні)чим любій Вітчизні **прислужитись тоді** з усієї сили намагатимусь (ні)коли ні(в)чому їй не шкодити (Г. Сковорода). 4. Усе можуть зробити людські руки коли захочуть (Г. Тютюнник). 5. Як будеш земле ти щас(т)ливою то буду в щасті жить і я! (П. Сингаївський). 6. Як(би) Марко вийшов хвилини на п'ятнадцять раніш дощ не догнав би його (М. Трублаїні). 7. **Будь-яка** праця стає творчістю якщо ти вкладаєш у неї душу (В. Сухомлинський).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст другого й третього речень. Чи згодні ви з автором цих висловлювань?

III. Визначте синтаксичну роль виділених слів.

**119** Перебудуйте подані прості речення на складнопідрядні з підрядними умови. Простежте, які речення – прості чи складні – повніше й точніше виражають значення умови. Перебудовані речення запишіть.

**ЗРАЗОК.** При добрій організації роботи можна досягти високих результатів. – Якщо добре організувати роботу, то можна досягти високих результатів.

1. Без пісні життя стає безбарвним і сумним. 2. Бажаючи розібратися в людях, прагни спочатку пізнати себе. 3. Добре підготувавши домашні завдання, можна отримати гарні оцінки. 4. Лише усвідомлення свого призначення дає нам змогу по-справжньому відчувати задоволення від життя. 5. Наполегливою працею можна досягти успіху. 6. Після вдалого виступу можна розраховувати на нагороду.

**120** I. Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте їхній зміст? Визначте вид підрядної частини в кожному реченні.

1. Щоб лиха не знати, треба своїм плугом орати. 2. На те шука в річці, щоб карась не дрімав. 3. Не pomoже й булава, коли дурна голова. 4. Не клади пальця в рот, бо відкусять. 5. Де сила панує, там правда мовчить. 6. Чоловік має два вуха, щоб більше слухав, і один язик, щоб менше говорив. 7. Як немає сили, то й світ не милий.

II. Складіть невелику усну розповідь, основна думка якої була б співзвучною з думкою одного з поданих прислів'їв.

**121** Доберіть до поданих головних частин підрядні, вміщені в довідці. Відновлені речення запишіть, підкресліть у них члени речення, визначте вид підрядних.



1. Несли кобзарі славні народні пісні по всій землі нашої... 2. Летіли сніжинки з високого неба... 3. Я вигрію холод своєю душею... 4. І лиш тоді прокинеться весна... 5. Ходімо в райдугу, кохана... 6. Ненька серцем спиняє вітер... 7. ...не жити тут бджолі. 8. ...прийдуть з України верби і тополи (В. Симоненко). 9. Навшпиньки тиша ходить у саду... .

**ДОВІДКА:** щоб чули їхню кобзу, їхні думи, їхній голос (І. Шаповал); щоб впасти на вії, всміхнутись до тебе (Г. Дудка); щоб повнилась чашею наша весна (Н. Сосюк); як упаде бурулька кришталева (Г. Дудка); якщо зуміємо пройти (М. Руденко); щоб не рвався в дитячі сни (Н. Сосюк); коли б не квітучі долини під горами (В. Кучер); і якщо впадеш ти на чужому полі; щоб гилку не труснути ненароком (Г. Дудка).

## ВИСНОВКИ

1. Підрядні причини, мети, умови вказують відповідно на причину, мету чи умову того, про що йдеться в головній частині.
2. Якщо підрядна частина приєднується сполучниками для того щоб, тому що, через те що, тим що, кому можна поставити перед усім сполучником або ж перед його другою частиною. Це залежить від інтонації.

## § 12. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ НАСЛІДКОВИМИ І ДОПУСТОВИМИ

Про особливості значення, роль у мовленні та засоби зв'язку в реченнях з підрядними наслідковими і допустовими

## Підрядні наслідкові

Складнопідрядним реченням з підрядним наслідковим (рос. *придаточным следствия*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина вказує на наслідок дії, про яку йдеться в головній частині. **НАПРИКЛАД:** *Листя горобини з зеленого стало жовтим, так що його важко було відрізнити від ягід* (В. Гжицький). [ ], (так що).

## Особливості речень

Підрядна наслідкова частина майже завжди займає місце після головної частини і приєднується сполучником *так що*, який не розділяється комою. Від головної частини до підрядної питання поставити неможливо.

**РОЗРІЗНЯЙТЕ!**

(підрядна способу дії і ступеня)

1. *Очерет шумів так, що заглушав навіть думки* (М. Коцюбинський).

(підрядна наслідкова)

2. *Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли* (Г. Тютюнник).

**122** І. Спишіть речення, виділяючи підрядні частини комами. Підкресліть підрядні сполучники. Укажіть підрядні наслідкові. Що вони означають? Чи можна до них поставити питання? Накресліть схеми речень.

1. Попенко, запихаючись булкою на весь рот так що за обома щоками його наче два кулаки стриміло усміхнувся очима (Панас Мирний). 2. Теплий ту-



ман слався по полю і налив балку по самі вінці так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський). 3. Хлопці вийшли до села з заходу так що тепер їм не було чого боятися (Г. Тютюнник). 4. Місяць, підводячись вгору, пірнає в загустілу хмару так що видніється лише срібний край (М. Стельмах). 5. Молоді, чорняві скрипалі позакидали голови назад так що на їх ледве держалися шапки (І. Нечуй-Левицький). 6. Здоровенний дуб розлягся, розширився своїм кострубатим* гіллям так що аж темно під ним (М. Коцюбинський).

* *Кострубáтий* – (рос.) *космáтый, коря́вий*.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

**123** Утворіть і запишіть із поданих пар простих речень складнопідрядні з підрядними наслідковими. Визначте засоби зв'язку частин речень.

1. Агрегати працювали справно. Норми кожного дня працівники перерахувували.
2. Безперервно лив дощ. Ріка почала виходити з берегів.
3. Хлопці стояли під деревом у тіні. Їх ніхто не міг побачити.
4. Учитель добре пояснив тему уроку. Усі учні засвоїли матеріал.
5. Літо було дощове. Трава виросла соковита.

**124** Розгляньте картину. Поділіться враженнями від зображеного. Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

**Варіант А.** Складіть і запишіть невелику розповідь за картиною, використавши в структурі тексту два–чотири складнопідрядні речення з підрядними наслідковими.

**Варіант Б.** Складіть за картиною три складнопідрядні речення з підрядними наслідковими.



Й. Бокшай. Зима на верховині



**125** Перекладіть усно речення українською мовою. Замініть підрядні частини способу дії підрядними наслідковими. Перебудовані речення запишіть.

**ЗРАЗОК.** Я спав так крепко, що не слышал будильника. – Я спав дуже міцно, так що не чув будильника.

1. Максим говорив так тихо, що нічого нельзя було расслышать. 2. Огромный лайнер был так близко, что, казалось, можно дотянуться к нему рукой. 3. Было так тихо, что слышался треск льда. 4. Марина спела так красиво и искренне*, что зрители в зале встали и долго аплодировали.

* *Искренне* – (укр.) щіро.

Підрядні  
допустові

Складнопідрядним реченням з підрядним допустовим (рос. *придаточным уступительным*) називається таке складне речення, у якому підрядна частина виражає твердження, всупереч якому дія головної частини все ж відбувається. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хоч земля вся укрита снігами, моє серце в цвіту* (В. Сосюра).

незважаючи на що?

(хоч), [ ]

2. *Йшли в степи майстри ланів, дарма що дощ холодний сіяв* (Д. Луценко).

всупереч чому?

[ ], (дарма що).

Особливості  
речень

Підрядна допустова частина відповідає на питання *незважаючи на що? всупереч чому?* і приєднується до головної сполучниками *хоч* (хоча); *дарма що*; *незважаючи на те, що*; *хай*; *нехай*; *нащо*; **сполучними словами** *куди не*; *де не*; *скільки не*; *як не*; *які не*.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо підрядна допустова частина стоїть перед головною частиною, у реченні можуть бути протиставні сурядні сполучники *а*, *та*, *зате*, *проте*, *однак*, *але*. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хоч і тепло вже, а осінь вже підходить крадькома* (Н. Забіла). 2. *Хоч козацька держава існувала недовго, однак вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості* (Із журналу).

**126** 1. Прочитайте речення. Знайдіть підрядні допустові, поставте до них питання. Яку думку виражає підрядна частина? Чи протилежна ця думка тому, що можна було б сподіватися, виходячи зі змісту головної частини?

1. Які б лихоліття не проносилися над містом, але окрасою, гордістю були і залишатимуться його творці – люди (В. Мисан). 2. Хай слово мовлено інакше, та сут в нім наша зостається (П. Тичина). 3. Троянди паморозь іскристо-сиза вкрила, хоч бідні пуп'янки ще прагнуть розцвісти (М. Рильський). 4. Де б не бував ти у світі, в серці наш Київ завжди (М. Сингаївський). 5. Нехай я отруєна злою журбою, та в пісні на всяку отруту є лік (Леся Українка). 6. Молодієш, Києве, хоч старий літами, і гордишся знову ти парками й садами (Д. Луценко).

II. Накресліть схеми речень. Визначте засоби зв'язку частин.

**127** I. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Яких відомих учених, що є гордістю України, ви знаєте?



Іван Пулюй

## ІВАН ПУЛЮЙ

Гордістю і славою України є відомий у всьому світі фізик Іван Пулюй.

Народився майбутній учений у 1845 р. в містечку Гримаїлів на Тернопільщині в родині священника. За бажанням матері Іван вступив на богословський* факультет Віденського університету, хоча його набагато більше приваблювали природничі й точні науки. Вирішивши присвятити своє життя науці, юнак продовжив навчання на філософському факультеті цього ж університету, а в навчальному закладі Страсбурга здобув ступінь доктора філософії.

Іван Пулюй є винахідником багатьох фізичних і електротехнічних приладів. Багато з винаходів українського фізика одержали високі нагороди, зокрема на Всесвітній

виставці в Парижі. Саме Пулюєві належить першість винаходу рентгєнівських променів. Як свідчать незаперечні факти, К. Рентген просто скористався результатами копїткої праці нашого земляка і поспїшив першим публічно оголосити їх.

Про свою батьківщину Іван Пулюй ніколи не забував, хоч десятиліттями був вимушений жити й працювати в чужоземному оточенні у Відні й Празі. Справа в тому, що намагання вченого отримати посаду в Київському університеті наразилися на шалений опір царських урядовців.

Помер великий учений у Празі 1918 р. й там же похований, хоч мріяв упокоїтися на рідній українській землі (За С. Зворьським).

* *Богословський* – прикм. до *богослов'я*. *Богослов'я* – сукупність церковних учень про Бога й догмати релігії; теологія.

II. Знайдіть у тексті й випишіть три складнопідрядних речення з підрядними допustовими. Визначте структуру цих речень, засоби зв'язку їхніх частин, поясніть роль у тексті.

**128** *МІКРОФОН*. Кого, на вашу думку, можна вважати великим українцем?

**129** Утворіть із кожної пари простих речень складнопідрядне з підрядним допustовим. Використайте відповідні підрядні сполучники та сполучні слова. Чи в усіх утворених вами реченнях підрядна частина може стояти як перед, так і після головної частини?

1. Почалися проливні дощі. Будівельні роботи не припинилися. 2. Літо цього року посушливе. Селяни зібрали гарний урожай. 3. У вікно вривалося свіже повітря. Було душно. 4. Розвідники йшли дуже обережно. Від переднього краю відділяв їх щонайменше кілометр. 5. Ставок був далеко від нашого села. Ми часто ходили туди вудити рибу. 6. Ми дуже поспішали. Прийти вчасно нам не вдалося.



**130** I. Перекладіть і запишіть речення українською мовою.

1. Хотя ложь еще живет, но совершенствуется только правда (*М. Горький*).  
 2. Какие бы пути куда бы ни вели, но в целом мире не найти милей родной земли (*В. Инбер*).  
 3. Предрасветный* ветер, как бы он ни был тепел, всегда несет с собой запах талого снега (*К. Паустовский*).  
 4. Часто пытаются родители воплотить** в детях свои несбывшиеся мечты и заставляют их заниматься музыкой, рисованием, фигурным катанием, языками, хотя у детей нет к этому склонностей (*О. Кунц*).

Російською мовою	Українською мовою
хотя	хоча, дарма що
пускай	хай (нехай)
как ни	як не
где ни	де не
какие бы ни	які б не
несмотря на то что	незважаючи на те що

*Предрасветный – (укр.) *досвітній, передсвітінковий, удосвітній*; **воплощать – (укр.) *втільювати*.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

**131** Складіть і запишіть складнопідрядні речення з підрядними наслідковими і допустовими за трьома поданими схемами (на вибір)

1. [ ], (так що) . 2. [ ], (хоч) , [ ] . 3. [ ], (дарма що) . 4. (хай) , [але] .

ВИСНОВКИ

1. Підрядні наслідкові не відповідають на питання, приєднуються сполучником *так що*, виражають наслідок дії.
2. Підрядні допустові виражають твердження, всупереч якому відбувається дія головної частини.

### § 13. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ

*Про види, особливості структури та розділові знаки в складнопідрядних реченнях з кількома підрядними*

**132** Прочитайте подані складні речення. Скільки частин має кожне з них? Які частини є підрядними, як вони розміщені та від чого залежить кожна з них? Зробіть висновок щодо особливостей будови складнопідрядного речення з кількома підрядними.

1. Настане час, коли наші нащадки дивуватимуться, що ми не знали таких очевидних речей (*Сенека Молодший*).  
 2. Коли притомить нас дорога (дорога не у рік, а в вік), нап'ємось грому молодого, як п'ють з беріз холодний сік (*Є. Гуцало*).  
 3. Милуюсь неповторною красою, яку природа на землі створила, яку для нас навіки оживила незнаною щедротною рукою (*В. Грінчак*).

Особливості речень

Складнопідрядне речення, у складі якого є одна головна частина і дві або більше підрядних, називається складно-

Види

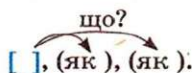
підрядним з кількома підрядними (рос. *несколькими придаточными*).

Залежно від особливостей структури складнопідрядні речення з кількома підрядними поділяються на три види:

- з однорідною підрядністю;
- з неоднорідною підрядністю;
- з послідовною підрядністю.

Однорідна підрядність

У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю однакові за значенням підрядні частини стосуються одного й того самого слова в головній частині чи всієї головної частини. У таких реченнях підрядні частини завжди одного виду. **НАПРИКЛАД:** *Розкажи, як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає* (Т. Шевченко).



У цьому реченні дві підрядні з'ясувальні частини відносяться до дієслова-присудка *розкажи* в головній частині.

Структура

Умовно залежність частин складнопідрядного речення з однорідною підрядністю можна зобразити так:



**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю в другій і наступних підрядних частинах підрядний сполучник може бути пропущений, а між підрядними однорідними частинами може вживатися сурядний сполучник.

**ПОРІВНЯЙТЕ!**

Сполучники повторюються	Сполучники пропускаються
<p><i>Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, як грають оркестри</i> (М. Коцюбинський).</p>	<p><i>Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори і грають оркестри.</i></p>
<p><i>Нове свято радувало вже тим, що було тепло, що зеленіли дерева, що весело щибетали пташки.</i></p>	<p><i>Нове свято радувало вже тим, що було тепло, зеленіли дерева, весело щибетали пташки</i> (В. Минко).</p>



Розділові  
знаки

Між однорідними підрядними частинами, з'єднаними одиничним сурядним сполучником *чи, або, та* (в значенні *і, і(й)*), кому не ставимо. **НАПРИКЛАД:** *Проїшло немало років, як погас вогонь війни і вичахли гармати* (Д. Луценко). Схема речення [ ], (як) і ( ).

**133** І. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци. Які почуття охоплюють вас, коли ви споглядаєте картину «Джоконда»?

## ТАЄМНИЦЯ «ДЖОКОНДИ»

«Джоконда» – найзагадковіший твір Леонардо да Вінчі. І досі не з'ясовано, кого насправді зображено на картині, чому ця жінка в жалобі й водночас усміхається, що взагалі хотів сказати людству цією роботою майстер.

Про «Джоконду» напевне відомо лише те, що її написано на початку XVI століття. Спочатку вважали, що на картині зображено портрет Мони Лізи, дружини багатого флорентійського купця. Згодом з'явилися інші версії про те, що на картині не жінка, а чоловік, що Леонардо створив автопортрет. Версії й досі час від часу продовжують викликати...

Завдяки характерній особливості творчості художника, «Джоконда» сприймається як образ людини взагалі. Кожен бачить у ній те, що йому близьке, що хвилює, болить. Тобто вона в одному образі уособила все людство з його минулим і майбутнім, жіночим і чоловічим початками, миттєвим і вічним, тривалою боротьбою між добром і злом.

«Джоконда» – це не портрет коханої жінки. Це сповідь художника у фарбах, його розуміння людини, світу, самого себе (За *Є. Богатом*).

II. Випишіть із тексту три складнопідрядні речення з однорідною підрядністю. Поясніть свій вибір.

**134** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Визначте, скільки підрядних частин має подане речення. Поясніть, чому немає коми перед виділеним сполучником і.

Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (*Л. Костенко*).

**135** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть підрядні сполучники (сполучні слова). Накресліть схеми речень, визначте вид підрядності.

1. Я ладен стати й грудкою землею аби шуміла поруч десь ріка і небо голубіло наді мною (*Д. Луценко*). 2. Люблю весну коли плюскочуть ріки коли рида од щастя соловей і заглядає сонце під повіки у тишині задуманих алей (*В. Сосюра*). 3. А коли відлетять в далину журавлі і зів'яну десь квітки в житах волошковою та калина червона на могилі моїй буде вічно співати українською мовою (*Є. Лещук*). 4. Як гарно коли йде надворі дощ



Л. да Вінчі. Джоконда

а в хаті теплий дух снує духмяний (Г. Дудка). 5. Казав він що земля наша древня і люд тут з давен і давен проживає (У. Самчук).

**136** Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. [ ], (що) і (що). 2. [ ], (що), (що). 3. [ ], (що), ( ).

Неоднорідна  
підрядність

У складнопідрядному реченні з неоднорідною підрядністю підрядні частини по-різному пояснюють головну частину:

- підрядні частини одного або різних видів стосуються різних слів у головній частині;
- одна підрядна частина стосується всього змісту головної частини, а друга – якогось слова в головній частині;
- підрядні частини різного виду стосуються одного слова в головній частині. **НАПРИКЛАД:** 1. Коли в тебе віра у працю згасає, поглянь на ту річку, що скелі зриває (Ю. Гойда).

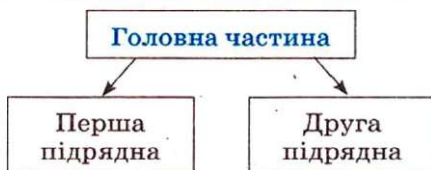
коли? яку?  
(коли), [ ], (що).

2. Ті, що знаходять підкову, ніколи не думають про того, хто загубив її (В. Симоненко).

які? про кого?  
[ ], (що), [ ], (хто).

Структура

Умовно залежність частин складнопідрядного речення з неоднорідною підрядністю можна зобразити так:



Особливості  
вживання

Уживаючи складнопідрядні речення з неоднорідною підрядністю, маємо можливість в одному складному реченні детально пояснити головну частину в цілому або різні слова в ній.

**137** І. Прочитайте речення. Знайдіть у них підрядні частини, визначте їхній вид та поставте до них питання. Як ви розумієте зміст першого речення?

1. Якщо ти не любиш свого народу і нехтуєш його мовою, то хто ж тобі повірить, що ти любиш і поважаєш сусідні народи? (М. Шумило). 2. Як заціпені звірі, хвилі мчали до берега й розбивалися там, де стояла шлюпка (М. Трублаїні). 3. Супротивник, який розкриває ваші помилки, набагато корисніший, ніж друг, що приховує їх (Л. да Вінчі). 4. Як не можна забувати своїх рідних, близьких ні в хвилини радості, ні в години печалі, так не можна забувати нашої землі, бо це – першооснова (В. Мисан). 5. Коли місяць ховався за пошматовані хмари, здавалося, що тундра загорталась у волохату темряву (М. Трублаїні). 6. Я сидів тихесенько в човні, прислухався, як б'ється моє серце, і, здається, навіть не дихав, поки воно не відкалатало сотню разів (Марк Твен).



II. Накресліть схеми речень. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Послідовна підрядність

Структура

У складнопірядному реченні з послідовною підрядністю перша підрядна частина залежить від головної частини, друга – від першої підрядної, третя – від другої і т.д.

**НАПРИКЛАД:** 1. *Епохо, дай мені завзяття на кожен день, на кожну мить, щоб міг нащадкам розказать я про те, як ми навчилися жити (М. Сингаївський).*



2. *Хоча ніхто не знав, чи доведеться тут ночувати, проте робота вже закипіла (О. Гончар).*



Умовно залежність частин складнопірядного речення з послідовною підрядністю можна зобразити так:



**138** Прочитайте речення. Знайдіть у них підрядні частини, поставте до них питання. Доберіть до кожного речення одну зі схем, поданих у довідці.

1. Хто не вміє мовчати, поки не настане час говорити й діяти, той не справжня людина (*Т. Карлейль*). 2. Перше слово, з якого хочеться почати, коли пишеш про Львів, – це любов (*Р. Лубківський*). 3. В барабани лунко вдарили дощі, аж проснувся сизий вітер у кущі і помчав собі до осені в салон, бо пошарпаний давно на нім хітон (*Г. Дудка*). 4. Василько захвилювався, почав закидати вудочку майже раз по раз і міняти черв'яків, бо ті, що побували у воді, здавалися йому негодящими (*Гр. Тютюнник*).

**ДОВІДКА.** 1. ( ), ( ), [ ]. 2. [ ], ( ), ( ). 3. [ , ( ), ( ), ]. 4. [ ], ( ), ( ), ).

**139** Спишіть складнопірядні речення з послідовною підрядністю. Розставте пропущені розділові знаки. У головних частинах підкресліть граматичні основи. Накресліть схеми речень.

1. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею що стала в чиемусь вікні щоб радісніше жилося добрим людям (*М. Стельмах*). 2. У садку панує урочиста, замислена тиша яка мимоволі примушує прислухатися до того що діється в твоїй душі (*Є. Гуцало*). 3. Школа є доброю тільки тоді коли вона усвідомила ті основні закони якими живе

народ (Л. Толстой). 4. Розглядаючи перспективу освоєння космосу вчені переконані що настане час коли з'являться орбітальні міста-космодроми де будуть комплектуватися стартувати й «причалювати» кораблі далеких космічних експедицій (І. Міносян).

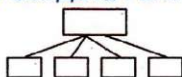
**140** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Що є спільного й відмінного між однорідною, неоднорідною та послідовною підрядностями?

**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Серед складнопідрядних речень з кількома підрядними є речення, у яких по-різному поєднується однорідна, неоднорідна і послідовна підрядність.

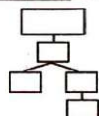
**НАПРИКЛАД:** 1. Якщо тебе мужність покине крилата, байдужість підступить, душа обміліє, знайди безіменну могилу солдата і вічний вогонь, що над ним плоненіє (Л. Забашта).

(Якщо), ( ), ( ), [ ], (що).  
однорідна й неоднорідна підрядність



2. Треба було ще глибоко розуміти, що мова тільки та невичерпно багата й гарна, яка виплекана рідним народом, яка живиться з на- родних джерел, що ніколи не замулюються (П. Панч).

[ ], (що), (яка), (яка), (що).  
послідовна й однорідна підрядність



**141** 1. Прочитайте текст. Доведіть, що виділені речення є складнопідрядними з кількома підрядними. Накресліть їхні схеми та визначте вид підрядності.



М. Пимоненко. Пейзаж з хатою

**ТОПОЛЯ**

При в'їзді в село росте тополя-трепета. Росте на горбку, і її, високу, стару, огрядну, видно здалеку. Здається, що село починається не тільки за цією тополею, а саме з неї, тополі. Наче вийшла вона за крайні хати, за городи й садки, щоб привітати кожного, хто добивається з далекої чи близької дороги. Стоїть, очікує вдень і вночі, очікує

в негоду й хвищу, аби привітно прошелестіти зеленим листям.

І коли, повертаючись пішки в село, бачив на обрії тополі, то інколи здавалось, що повертаєшся саме до неї, до тополі.

Яка багата, яка загадкова душа в неї! Особливо навесні, коли покривається мірадами* молодих листочків, коли кожен із них говорить на свій лад. Разом вони виповідають безмежну й нескінченну таємницю, якою дерево не втомлюється ділитися з усім світом. Таємниця жила в тополиній душі, і ніколи її не убувало, не меншало, хоч про неї також на різні голоси щebetали птахи у гіллі, щebetали у будь-яку пору року (За Є. Гуцалом).

* *Miríadi* – незліченна кількість; сила-силенна, безліч.



II. Порахуйте, скільки всього в тексті складнопідрядних речень.

III. Чи ростуть на підвір'ї вашої домівки або школи старезні дерева? Про що вони могли б розповісти?

**142 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Визначте по черзі види речень за схемами. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти речення за трьома схемами, які ви вкажете. Перевірте виконання.

1. (Хоча), (хоча), [ ], (коли). 2. [ ], (коли), (як). 3. (щоб), (щоб), [ ].  
4. [ ], (щоб), (бо). 5. [ ], ( ), [ ], ( ). 6. [ ], ( ), ( ), [ ], ( ).

**143 I.** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Визначте види підрядних та засоби зв'язку частин речень. Накресліть схеми речень.

1. І хоч не видно було в небі блискавиць не лунало громове рокотання та відчувалося що надходить злива (А. Шиян). 2. З двох людей що посварилися винен той хто розумніший (В. Гюго). 3. Напитай мені, брате, хату щоб корінням росла з Дніпра і щоб вікнами для добра слала пісню свою багату (М. Боровко). 4. Тепер чекай коли насниться літо і спогади у серці оживуть (Г. Турчин). 5. На твоєму людському шляху каміння яке ти повинен прибрати щоб тим хто за тобою було легше (В. Сухомлинський). 6. І якщо ми нарешті зрозуміли що треба берегти природу то давно треба зрозуміти що екологія мови – це екологія наших душ (Г. Нудьга).

II. Використовуючи подані речення, поясніть, чим будова складнопідрядних речень з однорідною і неоднорідною підрядністю відрізняється від будови складнопідрядних речень з послідовною підрядністю.

**144** Прочитайте речення. Поясніть, чому в ньому стоять поруч два підрядні сполучники *що* і *коли* б. Для чого використовується кожен із них? Накресліть схему речення.

Прощите яскравими зорями небо звисає так низько, що, коли б не скеля, яка його підпирає, воно спустилося б прямо на нас (А. Дімаров).

**145** Доповніть подані складнопідрядні речення ще однією підрядною частиною і запишіть. Чи завжди потрібно повторювати сполучник, якщо підрядні частини однорідні? Визначте вид підрядності перебудованих речень.

1. Здавалося, що сніг ітиме весь день. 2. Мені подобається, коли соковиті яблука падають у траву. 3. Я довго їхав польовою дорогою, вздовж якої цвітуть сині сокирки. 4. У юності я регулярно влаштовував собі сповідь, що я зробив за місяць доброго. 5. Земля відчуває своїм лоном, що скоро вже настане весна. 6. Коли надходить темна ніч, ліси дзвенять німою тугою.

**146** Складіть зв'язний текст із 5–7 речень на тему «Екскурсія рідним місцем (селищем)». Три речення тексту повинні бути такими: а) складнопідрядне з однорідною підрядністю; б) складнопідрядне з неоднорідною підрядністю; в) складнопідрядне з послідовною підрядністю.

## ВИСНОВКИ

1. У складнопідрядних реченнях з однорідною підрядністю підрядні частини завжди одного виду й усі вони стосуються однієї головної.
2. У складнопідрядному реченні з неоднорідною підрядністю підрядні частини різних видів по-різному пояснюють головну частину або підрядні одного виду пояснюють у головній різні слова.
3. При послідовній підрядності лише перша підрядна залежить від головної частини, а наступні – від попередніх підрядних.

Об'єднайтеся в групи по 3–5 учнів. Розподіліть запропоновані завдання для виконання групами. Представте результати своєї роботи.

Проект

1. Підготуйте й виголосіть промову «Складнопідрядне речення». Час виступу 3–4 хвилини.
2. Підготуйте диктант на тему «Розділові знаки в складнопідрядному реченні» (10–12 речень).
3. Складіть і розіграйте за особами гумористичний діалог на довільну тему, ввівши до нього 3–4 складнопідрядних речення.
4. Укладіть словничок прислів'їв, які співвідносяться зі складнопідрядними реченнями.
5. Намалюйте схему-опору «Види складнопідрядних речень».
6. Випишіть із газетних чи журнальних публікацій по три приклади складнопідрядних речень з кількома підрядними кожного виду підрядності.

## § 14. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ»

147

1. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Усно перекажіть прочитане, правильно наголошуючи слова, подані в рамці.

### ШАЛЕНИЙ ПОЄДИНОК

Четверо дужих вовків переслідували оленя. Шістнадцять вовчих ніг здавалися тисячею, коли б дивитися на них збоку.

Розлютовані й розохочені лихі звірі забули про все. Вони переганяли один одного. Запах оленя бив їм у ніс і перехоплював дух. Очі у вовків люто горіли, впиваючись в оленя. Роти у них були покривавлені, і гострі зуби блищали в місячному сяйві.

Відстань між вовками й оленем, що спочатку була чимала, почала зменшуватись.

**НАГОЛОШУЙТЕ  
ПРАВИЛЬНО!**

оленя  
один оленя  
вовків



Вовки наздоганяли оленя.

Вовк, що біг попереду, упивався пахощами живого м'яса. Він, мабуть, уже відчував у своїй розгаряченій пащеці теплу оленьчу кров. Дико вискnuв цей вовк і стрибнуv так, що між ним і оленем залишалось не більше як два метри. Тільки задні копита оленьчі не дозволяли йому вчепитися в свою жертву. Вони щосекунди злітали високо вгору. І вовк знав, що, коли б він потрапив під них, вже не підвівся б ніколи. Щоб схопити оленя, треба зрівнятися з ним, плигнути йому на спину, вп'ястися зубами в ший.

Чотири вовки наздоганяли оленя. Але сталося те, чого жоден вовк не сподівався. Затримавшись тільки на десяту частку секунди, оксамитовий олень з такою силою хвицнуv копитами переднього вовка, що той без духу одлетів геть. Олень удесятерив швидкість свого бігу і скоро почав віддалятися од решти вовків (*М. Трублаїні*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виділеного речення. Усно обґрунтуйте вживання розділових знаків.

2. Знайдіть у тексті три складнопідрядних речення з підрядними означальними. Поставте усно питання до підрядних частин, назвіть засоби зв'язку.

3. Випишіть усі складнопідрядні речення з підрядними обставинними. Накресліть їхні схеми, визначте підвид підрядних.

4. Обґрунтуйте наявність або відсутність коми перед усіма сполучниками *i* (*й*) у реченнях тексту.

**148** 1. Спишіть речення, групуючи їх за видами підрядності. Розставте пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень. До кожної групи складіть і запишіть ще по одному реченню.

1. Мовили що колись із цього каменя боги деревлянської землі скинули в чорторії якогось київського заброду-священника що хотів був їхню віру замінити новою, ромейською (*Р. Іванченко*). 2. Коли землероби обсіювались і наставало більше часу коли проміння сонця припікало відчутніше і розвиток органічного життя йшов швидше слов'яни справляли свято на честь Лада (*Я. Головацький*). 3. Там де річка перетинає давні кристалічні породи над її стійким правим берегом височить велика кам'яна брила що нагадує голову древнього рицаря який вдивляється в блакить річки (*Г. Скурлат*). 4. Отакого вечора коли цвітуть садки і з кожного дунає знеможливе пташине щebetання гостріше відчуваєш самого себе і все те що тебе оточує (*Є. Гуцало*). 5. Тиша стояла така містка що Дмитро почув як б'ється його серце (*Є. Гуцало*). 6. Якби не жовте листя в садках то можна було б подумати що надворі не бабине літо, а справжнє літо (*І. Нечуй-Левицький*).

II. Розберіть за будовою виділені слова. Визначте їхній спосіб творення.

**149** Перекладіть усно речення українською мовою. Поширте їх однією або кількома підрядними частинами. Перебудовані речення запишіть.

1. Акації наповняли воздух нежним ароматом. 2. Мы боялись опоздать на поезд. 3. Гроза застигла меня около дома. 4. Перед нами расстилалась мрачная степь. 5. Я только и думал о предстоящем визите к врачу. 6. Громко залаяли собаки.

**150** Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Виконайте письмовий синтаксичний розбір одного складеного речення (на вибір).

1. [ ], (що), (що), (який). 2. [ ], (де), (де). 3. [ ], (коли) і ( ). 4. (хоч), [ ], (бо).

**151** I. Прочитайте текст. Яке речення виражає основну думку прочитаного? Чи доводилося вам бути свідком вияву нетактовності з боку інших людей?

### БУДЬТЕ ТАКТОВНИМИ

Намагайтеся завжди бути тактовними і стежте за тим, щоб словами не образити інших людей. Наприклад, у широкому товаристві, якого ви не знаєте, не варто засуджувати батьків, сини яких носять довге волосся. Можливо, багато хто з синів тих людей, що саме слухають вас, має довге волосся.

Пригадую, як картала себе одна моя знайома, припустившись грубої нетактовності. Вона підійшла саме тоді, коли я говорив з чоловіком, якого вона не знала. Я познайомив їх. Чоловік розповідав про те, як багато лиха зазнав він останнім часом. Моя знайома сказала на те: «Не сумуйте. Головне – це здоров'я. Ви ж не каліка. Усе буде добре». Коли той чоловік попрощався і пішов, вона побачила, що він сильно шкутильгав, бо одна нога в нього була коротша.

Деякі люди спочатку говорять, а потім думають. А треба навпаки. Перед тим, як щось говорити, зважте, чи нікого не образить те, що ви хочете сказати (За І. Томаном).

II. Виконайте завдання до тексту.



1. За допомогою тлумачного словника з'ясуйте лексичні значення слів *тактовний*, *ввічливий*. Доберіть до них синоніми.
2. Випишіть із тексту складнопідрядні речення з кількома підрядними. Визначте вид підрядності.
3. Накресліть схеми вписаних речень з кількома підрядними.
4. Знайдіть складнопідрядне речення з одним підрядним. Виконайте його письмовий синтаксичний розбір.
5. Складіть і запишіть речення, яке б за структурою співвідносилось з останнім реченням тексту.
6. Поясніть роль складнопідрядних речень з кількома підрядними в тексті.

**152** Спишіть прислів'я, вставляючи замість крапок пропущені сполучники (сполучні слова). Визначте види речень.

1. Один засіває поле, ... інший збирає плоди.
2. Рибак по кльову мусить знати, ... рибку звати.
3. Бджола летить, ... мед пахтить.
4. Не кажи гоп, ... не перескочиш.
5. ... має розум, той не їде зимою возом.
6. Такий мороз, ... зорі скачуть.

**153** Напишіть невеликий твір-розповідь, останнім реченням якого було б одне із поданих у попередній вправі прислів'їв.

**154** *МІКРОФОН*. Продовжте фрази.

1. Вивчивши тему «Складнопідрядні речення», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...



**155** Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. З'ясуйте суть допущених помилок, якщо такі були.

### ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

**1. У реченні** *Хоч козацька держава існувала не довго й посідала тільки частину української території, однак вона мала вирішальний вплив на розвиток національної свідомості (Із журналу) підрядна частина:*

- А часу;
- Б з'ясувальна;
- В допустова;
- Г наслідку.

**2. Схемі** [ ], ( ), ( ) **відповідає речення:**

- А У садку теж панує урочиста, замислена тиша, яка мимоволі примушує прислухатись до того, що діється в твоїй душі (Є. Гуцало).
- Б Якби подув вітер, якби подужчала на озері хвиля, то острівець міг би чи за хвилику поплисти, а чи за вітром злетіти вгору (Є. Гуцало).
- В Квітне сонях до сходу лицем, йому бджоли гудуть стоголосо, я усім говорила про це, та ніхто не хотів мене слухать (Г. Чубач).
- Г Коли ви не знаєте, як наші матері білили полотна, то ви багато чого втратили (За М. Стельмахом).

**3. Установіть відповідність:**

*Речення*

- А Навіть коли підхопили пісню всі разом, було чути дзвінкий голос Сашка, що чайкою злітав над хвилику інших голосів (В. Нестайко).
- Б Приїхали до лісу, в якому дід наобіцяв такі високі черешні, які більше ніде не ростуть, і такі смачні ягоди, які більше ніде не родять (Є. Гуцало).
- В Вночі Андрій довго не міг заснути, бо в хаті було видно од великих зірок на небі і густо пахло холодною м'ятою (Г. Тютюнник).
- Г Над притомленим завороженим степом стояла така тиша, що чути було, як знизу дихає колос... (М. Стельмах).

*Вид підрядності*

- 1 однорідна підрядність;
- 2 неоднорідна підрядність;
- 3 послідовна підрядність;
- 4 послідовна і неоднорідна підрядність.

**4. Схема** [ ], ( ), ( ) **відповідає реченню:**

- А з послідовною підрядністю;
- Б з послідовною і однорідною підрядністю;
- В з неоднорідною підрядністю;
- Г з послідовною і неоднорідною підрядністю.

**5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:**

- А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь (М. Боровко).
- Б Коли до тебе прилечу засяє все навкруг, як після теплого дощу в росі важкій зелений луг (Д. Павличко).

- В** Завжди приємно було згадувати все, що зробив доброго, бо тільки воно вводить нас у коло інших людей, робить їх братами, а не просто сусідами (*В. Стус*).
- Г** Дикі гуси зчиняють таке верескливе гелготання, що, почувши його, надовго не можеш витіснити із серця смутку (*Із журналу*).
- 6. Складнопідрядним з підрядною означальною є речення:**
- А** І вже тиха-тиха пісня снується з висоти, де обнялися голубе небо й зелені голови співучих осокоїв (*І. Цюпа*).
- Б** Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні (*Г. Сковорода*).
- В** І якщо впадеш ти на чужому полі, прийдуть з України верби і тополі (*В. Симоненко*).
- Г** Повітря стало таким прозорим, що було далеко видно голі дерева понад шляхом... (*Г. Тютюнник*).

### ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які речення є складнопідрядними? Яке місце може займати підрядна частина стосовно головної?
2. Назвіть засоби зв'язку частин складнопідрядного речення. Чим між собою різняться сполучники і сполучні слова? Наведіть приклади речень, частини яких з'єднані сполучним словом.
3. На які види поділяються підрядні частини? Які критерії лежать в основі їх розпізнавання?
4. Розкажіть про складнопідрядні речення з підрядними означальними. Наведіть приклади.
5. Розкажіть про особливості складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними. Наведіть приклади.
6. На які різновиди поділяються складнопідрядні речення з підрядними обставинними? Наведіть приклади речень з підрядними мети і причини.
7. Назвіть найхарактерніші ознаки складнопідрядних речень з неоднорідною і однорідною підрядністю. Наведіть приклади.
8. Яка особливість складнопідрядних речень з послідовною підрядністю? Чим ці речення різняться від інших видів складнопідрядних речень з кількома підрядними?
9. Розкажіть про вживання розділових знаків та інтонацію в складнопідрядних реченнях.
10. Пригадайте 2–4 прислів'я, які співвідносяться зі складнопідрядними реченнями.



# МОЯ сторінка



## ЦІКАВО ЗНАТИ!

### ПОРАДИ З ДАВНИНИ

Нещодавно у фондах одного зі львівських книгосховищ було

знайдено маленьку книжечку «Політика свіцкая», яка вийшла друком у Львові ще в 1770 році й містить корисні поради юнакам і дівчатам. У стислій анотації зазначено, що ця своєрідна порадниця «младим приличная, всім же обще благоприятная».

Тож яким пристойним манерам навчали понад 200 років тому? Розділ «О мові і розмовах» радить: «Пристало, абись сам о собі рідко що мовив і о том, з чого похвала тобі могла бути. А еслі прошений будеш, абись що о собі сказав, учиниш то в кільку словах покорне і скромне, не понижаючи інших і себе над них не вивишаючи» (Із посібника).

### АРГУМЕНТИ МОВЧАННЯ

Уміння говорити має поєднуватися з умінням, коли треба, помовчати. Німецький учений П. Вальфіш-Рулен сформулював 26 аргументів мовчання. Наведемо деякі найважливіші з них:

- якщо ваш співрозмовник роздратований, то краще помовчіть, щоб не дратувати його більше. Сперечатися з роздратованою людиною – це те саме, що підкласти дров до багаття;
- коли ви самі роздратовані, теж краще помовчати, щоб не сказати чогось такого, про що пізніше жалкуватимете;
- якщо ви дуже довго говорили, то після цього помовчіть. Дайте можливість висловитися іншим;
- якщо вам надають слово, а те, про що ви хотіли сказати, вже сказав хтось інший, то від виступу краще відмовитися;
- якщо ви не достатньо глибоко обізнані з обговорюваними питаннями, дайте можливість говорити тим, хто добре на них знається;
- мовчіть у ситуації, за якої своєю розмовою ви могли б зрадити довірену вам таємницю;
- іноді краще промовчати, щоб просто не образити гідності іншого.



## ТАКЕ БУВАЄ!

### НАЙКРАЩА МОВА

Йде синок до школи вперше.  
Пита батька мати:  
– Якій мові ми синочка  
Будемо навчати –  
Українській чи російській?  
Обидві ж хороші.  
– Хай вивчає ту, якою  
Печатають гроші.

(П. Глазовий)

### ВИВЧИТЬ І ВИМОВТЕ СКОРОМОВКИ

- Росте липа біля Пилипа, Пилип біля липи очима кліпа.
- Бабин біб розцвів у дощ. Буде бабі біб у борщ.
- Той, хто нічого не знає і знає, що він нічого не знає, знає більше, ніж той, хто нічого не знає, що він нічого не знає.

Дієслово *дякувати* вимагає після себе давального відмінка (*дякувати кому? чому?*). **НАПРИКЛАД:** *дякувати бабусі, дякувати матері, дякувати приятеліві, дякувати йому.*

## РОЗРІЗНЯЙТЕ!

**Ароматизований** – здобрений ароматичними речовинами (*ароматизоване тісто, мило*).

**Ароматичний** – який надає пахощів, аромату (*ароматична есенція, рослина, речовина*).

**Ароматний** – який має приємний запах (*ароматна страва, ягода*).

* * *

**Загальний** – 1. Такий, що охоплює, стосується всіх (*загальні збори, загальний страйк*). 2. Основний, головний, без деталей (*загальний виклад, загальний висновок*).

**Спільний** – властивий не одному (інколи навіть усьому загалові); належний кільком або багатьом (*спільні інтереси, спільна квартира*).

* * *

**Примірник** – 1. Певна частина з тиражу друкованих видань або репродукцій творів образотворчого мистецтва (*п'ятдесят примірників «Кобзаря», два примірники п'єси Карпенка-Карого*). 2. Оригінал або одна з копій матеріалу, надрукованого або написаного від руки (*перший примірник статті*).

**Екземпляр** – 1. Певна частина тиражу (але надаємо перевагу слову «примірник»); 2. Представник якогось виду тваринного чи рослинного світу (*багатоколоськові екземпляри*).

* * *

**Економічний** – вигідний з господарського погляду (*економічний літак, метод, режим, економічна технологія*).

**Економний** – який ощадливо витрачає що-небудь, дотримується економії; стриманий у виявленні чогось (*економний господар, засіб, метод*).

## НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

ма́бу́ть	наві́ки	назо́всім
медикаме́нт	на́вколо	на́рівні
ме́сті,	на́впіл	на́рівно
ме́темо́,	на́впо́мацки	наса́мкінець
ме́тетé	на́впрі́ядки	наса́мперед
металу́ргія	на́впрямки	на́сміх
міліме́тр	на́всі́дячки	на́сухо
мо́зковий	на́дво́є	не́наві́сть
на́везті	на́зирці	ни́зький





*Коли зникає народна мова, народу більше нема!  
Відберіть у народу все – він усе може повернути,  
відберіть мову – він ніколи більше не створить  
її: вмерла мова в устах народу – вмер і народ.*

К. Ушинський

## Безсполучникове складне речення

### Ви знатимете:

- основні ознаки безсполучникового складного речення.

### Ви влітимете:

- знаходити безсполучникові складні речення, визначати смислові відношення між їхніми частинами;
- ставити розділові знаки між частинами безсполучникових складних речень;
- інтонувати безсполучникові складні речення;
- будувати безсполучникові складні речення, використовувати їхні виражальні можливості в мовленні.





## § 15. СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ ТА ІНТОНАЦІЯ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Про основні ознаки безсполучникового речення, смислові відношення між його частинами, інтонацію та стилістичні особливості

**ПРИГАДАЙТЕ!** Що вам відомо про безсполучникове складне речення?

**156** Прочитайте безсполучникові складні речення. Визначте, у реченнях якої групи частини граматично незалежні одна від одної, а якої – залежні. Спробуйте з'єднати ці частини сполучниками. З якими сполучниковими реченнями співвідносні подані речення? Зробіть висновок про особливості речень кожної групи.

1. Плине білий човник, вітер ледве дише... (*Леся Українка*).
2. Мріють крилами з туману лебеді рожеві, сиплять ночі у лимани зорі сургучеві (*В. Симоненко*).

1. Зобов'язався словом – закріпи ділом (*Нар. творчість*).
2. Раптом вовк насторожився: йому почулися постріли (*М. Вінграновський*).

Основні  
ознаки

Безсполучниковим (рос. *бессоюзным*) складним реченням називається таке речення, частини якого об'єднані в одне змістове й синтаксичне ціле без сполучників чи сполучних слів, за допомогою інтонації. **НАПРИКЛАД:** *Визорилось небо, поля потонули в імлі, у синіх смереках* (*О. Гончар*).  
Схема речення: [ ], [ ].

Смислові  
відношення

За характером смислових відношень між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві основні групи:

- речення з однорідними частинами, які є синтаксично рівноправними. Ці речення співвідносні зі складносурядними реченнями. **НАПРИКЛАД:** *Піднімаються грози на тлі вечорів, у тих грозах серця позливались громами* (*М. Вінграновський*);

- речення з неоднорідними частинами, одна з яких залежить від іншої. Ці речення співвідносні зі складнопідрядними реченнями. **НАПРИКЛАД:** *Мабуть, у кожного так буває: [як?] часто у місті село мені сниться* (*М. Сингаївський*).

Речення кожної групи виражають певні смислові відношення.

### СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Групи речень	Смислові відношення	Приклади
з однорідними частинами	одночасність подій, явищ	<i>Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе</i> ( <i>Нар. творчість</i> )
	послідовність подій, явищ	<i>Пригріло сонечко, обсохла земля, потягло орача в поле</i> ( <i>М. Коцюбинський</i> )






	зіставно-протиставні	<i>Не русалонька блукає – то дівчина ходить (Т. Шевченко)</i>
з неоднорідними частинами	наслідкові	<i>Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко)</i>
	причинові	<i>День обіцяє бути погожий: на небі ні хмариночки (Панас Мирний)</i>
	умовні	<i>Зрубав дерево – посади два (Нар. творчість)</i>
	часові	<i>Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина)</i>
	доповнювальні	<i>Вірю: розум темне зло поборе (М. Руденко)</i>
	пояснювальні	<i>Погода була чудесна: сонечко, тихо (Остап Вишня)</i>

**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Нерідко безсполучниковим зв'язком об'єднуються кілька простих речень, між якими можуть існувати різні відношення. **НАПРИКЛАД:** *Учора тут ще басувало літо, тепер дивися: молода зима!* (М. Вінграновський).  
Схема речення: [ ], [ ]: [ ].

**Інтонація**

В українській мові, як і в російській, частини безсполучникових складних речень можуть вимовлятися з інтонацією переліку, пояснення і зіставлення.

Види інтонації	Особливості	Приклади
<b>Переліку</b>  [ ]/[ ]	невелика пауза між частинами; кожна частина вимовляється однотипно, з поступовим підвищенням голосу; зниження голосу в кінці речення	<i>Настало літо, настала й жнива (І. Нечуй-Левицький)</i>
<b>Пояснення</b>  [ ]/[ ]	тривала пауза між частинами; частини вимовляються рівним тоном; пояснювальні слова підкреслено наголошуються; зниження голосу в кінці речення	<i>Тільки скажу одне: хочеться, так хочеться мені вчитись (М. Стельмах)</i>
<b>Зіставлення</b>  [ ]/[ ]	тривала пауза між частинами; перше речення вимовляється високим тоном, а друге – низьким	<i>Дунав, доля зустріне-ть-ся – спіткалося горе (Т. Шевченко)</i>

Синтаксичні  
синоніми

Безсполучникові та сполучникові складні речення можуть бути синонімічними. **ПОРІВНЯЙТЕ:**

*Безсполучникові речення*

1. Дихає вітер, линуть пахощі.
2. Ідеш удвох – дорога коротша.
3. Знаю: весна буде рання.
4. Зрадів ліс: почався дощ.

*Сполучникові речення*

1. Дихає вітер, і линуть пахощі.
2. Коли ідеш удвох, то дорога коротша.
3. Знаю, що весна буде рання.
4. Зрадів ліс, бо почався дощ.

Стилістичні  
особливості

Складні безсполучникові речення використовуються для вираження яскравих контрастів, узагальнень, висновків, логічної послідовності, надання висловлюванню динамічності. Ці речення емоційніші, інтонаційно багатші, ніж складносурядні й складнопідрядні. Тому вони частіше вживаються в розмовному, художньому та публіцистичному стилях, ніж у науковому й діловому.

157

I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення, доберіть заголовок.



Л. Шелудько. Перший подих весни

Весна завирувала бурхливою повинню, стрімка вода спінула залишки потемнілих на сонці снігових заметів, потягла в безвість засохле бадилля торішніх бур'янів...

Минуло кілька днів, водяна круговерть утихомирилася, на посохлому пагорбі зібралася вціліла живність. Під дубом сполохано пряв вухами білястий заєць. Він не встиг повністю полиняти: весна прийшла рано. І хоч вухань уже

висохнув після холодної купелі, однак продовжував тремтіти. Й було чого: скраю пагорба қалачиком скрутився лис. Той самий хитрюган, що розправився тут з родиною їжаків. Цього разу він сам потрапив у біду: бурхливі потоки всюдисущої води застали його посередині лук під час полювання на мишей. Мисливець так захопився полюванням, що не встиг і оком змигнути, як перша хвиля повені потягла його по купинах*. Мокрого, знеможеного, викинуло невдачу на край пагорба, де він і лежить уже другий день.

Лис нюхнув повітря – зайцем пахне. Очам своїм не повірив, як побачив під деревом вуханя. Напружив м'язи – слухаються. Пружиною стрибнув на зайця, та тільки лоба об дуба набив. Вухань теж не дрмавав. Довго б вони кружляли навколо дуба, якби не помітив заєць вирване з корінням дерево, що пропливало повз пагорб. Зібрав останні сили й стрибнув. Щоправда, вдарився об гілку, але то нічого. Утік-таки від хижака (За А. Давидовим).

* *Купина* – горбик на луці чи болоті, порослий травою або мохом.



II. Доведіть, що в тексті є сім безсполучникових складних речень. Простежте, чи надають ці речення легкості й невимушеності висловлюванню та чи роблять його більш емоційним. Визначте смислові відношення між частинами цих речень та з яким видом сполучникових речень співвідносно кожне з них.

III. Розгляньте ілюстрацію до тексту, складіть за нею усно невеликий опис ранньої весни, яким можна було б доповнити прочитаний текст. Використайте в описі безсполучникові речення.

**158** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Що є спільного й відмінного між безсполучниковими і сполучниковими (складносурядними і складнопідрядними) складними реченнями?

**159** I. Спишіть безсполучникові складні речення, підкресліть граматичні основи. Визначте, у яких реченнях частини однорідні, а в яких – неоднорідні. Накресліть за зразком схеми речень, зазначте смислові відношення між їхніми частинами.

**ЗРАЗОК.** Мені здається: твої очі в мою душу світять з вишини (В. Сосяра). [ ] : [ ]. Пояснювальні.

1. Вишня губить листя на причілку хати, журавель колодязний трубить у мерзлу синь (В. Боровко). 2. Там мати залишилася самотня: синів на фронт покликала війна (Д. Луценко). 3. Людство не усвідомить себе як єдине ціле – не буде йому добра (О. Гончар). 4. Мені снилось: я мельник в старому млині (М. Рильський). 5. Бринять бджолині крила, гудуть вулики у виноградних лозах, задушлива спека повисла в саду (В. Кучер). 6. Розпочалися жнива – будь скупішим на слова (Нар. творчість). 7. Забіліли сніги навколо Києва, загуляли хуртовини (О. Довженко).

II. Виділені слова розберіть за будовою, поясніть їхнє написання.

**160** **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Прочитайте один одному речення. Визначте на слух: а) просте речення чи складне; б) сполучникове чи безсполучникове.

**Речення для першого учасника.** 1. Пам'ятайте: людина з природною усмішкою і сама стає бадьорою та життєрадісною (Із журналу). 2. Коли Творець подарував Україні Пісню – пісенною стала Душа українців (Н. Петрук). 3. Шматочок сині в неба позичаю, в проміння сонця – нитку золоту (А. Ключко). 4. Обнімає ніч зорю за плечі, синьо посміхається зоря... (М. Вінграновський). 5. Грає листя на веснянім сонці, а в душі – печаль, як небеса (Д. Павличко).

**Речення для другого учасника.** 1. Коло примерклого багаття точиться некваплива бесіда – кожен докидає до її повільного вогню по слово, по двоє (Є. Гуцало). 2. А за вікном коротке літо і пахне кава полином (Г. Овсієнко). 3. Біля Тараса, на горі високій, співали в свято кобзарі пісні... (В. Грінчак). 4. Сидів і довго думав над собою блакитний вечір вдома повесні... (М. Вінграновський). 5. Якщо комусь дано слово, то обов'язково дається і його відчуття (Г. Овсієнко).

**161** I. Прочитайте виразно речення вголос. Визначте, з якою інтонацією вимовляються їхні частини. Якими є ці речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням?

1. При світлі волі всі краї хороші, всі води гідні відбивати небо, усі гаї подібні до Едему! (Леся Українка). 2. Трапиться слово зрадливе – геть

його, сину, гони! (Б. Олійник). 3. Підкажи найлагідніше слово, я його слухняно повторю (Л. Костенко). 4. Голі шоломи сопок, темні масиви лісів... (О. Гончар). 5. Бери до серця і затям: душа творця не перекуїтне (М. Сингаївський). 6. Насупонився вересень місяць, позіхнулося літу на сон (І. Чумак). 7. Вниз я з крутого дивлюся горба: казко простір наповнився дикий (К. Дрок). 8. Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять! (Леся Українка).

II. Випишіть безсполучникові складні речення, частини яких співвідносяться з односкладними реченнями. Підкресліть у виписаних реченнях пунктограми й орфограми.

**162** Випишіть послідовно спочатку безсполучникові складні речення з однорідними частинами, а потім – з неоднорідними. Поставте (якщо можливо) усно питання від однієї частини до іншої. Якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати ці частини?

1. Кинеш ячмінь у болото – уберешся в золото (Нар. творчість). 2. Все море зараз спузирило, водою мов в ключі забило, Еней тут крикнув як на пуп (І. Котляревський). 3. Ліс рубають – тріски летять (Нар. творчість). 4. Озеро в лісі, в озері – ліс, я тиху баладу звідти приніс (М. Сингаївський). 5. Ранку складають симфонії птиці, дятлів музичний луна перестук, поглядом синім зорять медуниці, манять ромашки в мереживо лук (К. Дрок). 6. А в лісі видзвонюють птиці: сьогодні сонце розбудило їх рано (Д. Малицький). 7. Спадає сонце за лісисті гори, спалахує червоно небокрай (С. Жуковський).

**КЛЮЧ.** У виписаних реченнях підкресліть першу букву першого слова. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки, що протікає на Полтавщині.

**163** **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** Поміркуйте, зі скількох частин складаються подані безсполучникові складні речення.

1. Минає літо, осінь вже бреде, лісів багрянець торкнувся вересневий, і пахне чебрецем, і листя де-не-де, кружляючи, лягає під деревами (Л. Тендюк). 2. Найпрекрасніша мати щаслива, найсолодші кохані вуста, найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста (В. Симоненко). 3. Заходило сонце, у вузьких хутірських вуличках стояла червона курава, в садках варилися на триніжках вечера, гупали об землю спілі яблука (Г. Тютюнник).

**164** Доведіть, що між частинами поданого безсполучникового складного речення можуть бути чотири різні смислові відношення. Перебудуйте послідовно це речення на чотири складнопідрядні речення різних видів. Свою відповідь зіставте з міркуванням, поданим нижче.

Вигляне з-за хмари промінь – заграє річка всіма барвами.

### МІРКУЙТЕ!

Друга частина поданого безсполучникового складного речення може вказувати на умову, за якої відбувається дія, про яку йдеться в першій частині: *Якщо вигляне з-за хмари промінь, то заграє річка всіма барвами.* Також між цими частинами можуть бути відношення часові (частини можна з'єднати сполучником *коли*), наслідкові (*так що*), способу дії (*так, що*).



**165** Перебудуйте безсполучникові складні речення на сполучникові. Накресліть схеми перебудованих речень. Поміркуйте, чи вплинула така заміна і як саме на характер смислових відношень між частинами складних речень.

1. Вилискують гори, спокійно дримають на сонці ліси (О. Гончар).  
 2. Я знаю: слабкість – це одна з диверсій (Л. Костенко).  
 3. Лінивий двічі ходить, скукий двічі платить (Нар. творчість).  
 4. Відбилися зорі у воді, летять до хмар тумани... (О. Гончар).  
 5. Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (Т. Шевченко).  
 6. Згодом полями пішов до Бугу: любив у вечірню пору пройтись над берегами притихлої ріки, пустити за течією легкий човен... (М. Стельмах).  
 7. Розвидняється, світять каштани, усміхається обрій з-під брів (Є. Гуцало).

**166** Складіть усно безсполучникові складні речення, у яких були б виражені такі смислові відношення: а) одночасність подій; б) причинні; в) умовні. Поміркуйте, якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати частини цих речень.



У сполучникових складних реченнях завдяки сполучникам і сполучним словам чіткіше, ніж у безсполучникових, виражаються смислові відношення, логічні зв'язки між частинами. А в безсполучникових реченнях ці відношення більше вгадуються на основі значення частин речення та інтонації. Відсутність сполучників між частинами надає безсполучниковим складним реченням характерної легкості, безпосередності, невимушеності, що й обумовлює їх широке вживання в розмовному й художньому мовленні.

**167** Прочитайте речення, визначте, зі скількох частин вони складаються, як пов'язані ці частини та які смислові відношення виражають.

1. Я знаю: мова мамина – свята, в ній вічний, незнищений дух свободи (М. Адаменко).  
 2. Розкажу тобі думку таємну, дивний здогад мене обпik: я залишуся в серці твоєму на сьогодні, на завтра, навік (Л. Костенко).  
 3. Виходжу в сад, він чорний і худий, йому вже ані яблучко не сниться (Л. Костенко).  
 4. Затінок, сутінок, день золотий (Л. Костенко).

**168** Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Продовжте усно текст, використовуючи безсполучникові складні речення.

Зима, білі сніги, метуть хурделиці, січе пороша, від морозу лунко тріскається лід на річці. Де забарилась весна, чому не квапиться в рідні краї?

Та ось повернулась із вирію весна, а з нею повернулись додому й жайвонки (За Є. Гуцалом).

- ВИСНОВКИ**
1. На відміну від сполучникових складних речень, основним засобом зв'язку частин безсполучникових речень є інтонація. Серед безсполучникових розрізняють речення з однорідними і неоднорідними частинами.
  2. Між частинами безсполучникових складних речень устанавлюються такі самі смислові відношення, що виражаються у сполучникових реченнях сурядними і підрядними сполучниками. Проте ці відношення в безсполучникових реченнях виражаються менш чітко.

## § 16. КОМА І КРАПКА З КОМОЮ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

Про те, у яких випадках між частинами безсполучникового речення ставимо кому і крапку з комою, та про співвіднесеність таких речень із сполучниковими

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які смислові відношення виражаються між частинами складносурядних речень?

**169** Прочитайте безсполучникові складні речення, проаналізуйте смислові відношення між їхніми частинами. Зробіть висновок, за яких умов у безсполучниковому складному реченні ставиться кома і крапка з комою.

1. Ми йшли в поля доріжкою вузькою, вечірній вітер бігав по вівсі (І. Гнатюк). 2. У груші був тоненький голосочок, вона в дитинство кликала мене (Л. Костенко). 3. За все вищі були великі верби гіллясті; вони широко розкидалися вгорі і над хатками, і над тими садочками, зеленіючи ясно на блакитному небі (Б. Грінченко). 4. З-за землі, на кривавій попурузі неба, скочила невеличка іскорка; довга променяста смуга простяглася від неї над землею (Панас Мирний).

Ставимо  
кому

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо кому, якщо ці частини виражають одночасність або часову послідовність подій чи явищ і вимовляються з інтонацією переліку. **НАПРИКЛАД:** *Нас кличе у мандри дорога, нам грає чарівна струна* (С. Фоменко). [ ], [ ].

Ставимо  
крапку  
з комою

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо крапку з комою, якщо ці частини:

- дуже поширені і в їхніх межах уже є свої розділові знаки;
- далекі за змістом. **НАПРИКЛАД:** *1. Все раділо, стріваючи день; і день зрадів, розцвітаючи, ясний, теплый, погожий* (Панас Мирний). *2. Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою* (Т. Шевченко). [ ]; [ ].

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кому або крапку з комою між частинами безсполучникового складного речення ставимо тоді, коли ці частини можна з'єднати сполучником *і*, а отже, з них можна утворити складносурядне речення.

**170** І. Прочитайте текст уголос з правильною інтонацією. Визначте його тип і стиль мовлення.

### РАНОК

Ранок був безвітряний, тихо пролітала негуста пороша, садок ніби відпочивав у рухливих її тенетах після нічної негоди... Із заходу майже над самою землею тягло хмари, і сонце в прогалинах між ними ледь прозирило крізь холодну імлу – жовте, похмуре, сліпе.

Я вийшов за садок і став дивитися на дорогу. Он той похилений стовп із затесаною стрілкою-дороговказом, схожий на перехняблений* хрест



посеред снігів; від нього далі вгору мріють** дві колії і сходяться біля обрїю клинцем; там щось чорніє, рухається, віддаляючись, все меншає і меншає. Десь там Дніпро. Зараз він іще не скрес, тому можна перейти на той берег по льоду. А там уже Полтавщина – в тім краю я не тільки всі шляхи, а й путівці*** і стежки знаю... (За Гр. Тютюнником).



Г. Югай. Весна

* *Перехняблений* – який перехилився. ** *Мріти* – (рос.) *виднється*. *** *Путівць* (*путівець*) – польова дорога.

II. Випишіть безсполучникові складні речення, з'ясуйте їхню роль у тексті. Поясніть смислові відношення та вживання розділових знаків між частинами цих речень.

III. Чи є в тексті складносурядні і складнопірядні речення? Укажіть їх, поясніть уживання розділових знаків.



Інтонація є основним, але не єдиним засобом поєднання частин безсполучникового складного речення. Поряд з нею можуть виступати і деякі інші засоби, як-от: однотипність форм часу, виду і способу дієслів-присудків; спільні для частин другорядні члени речення; повторення слів, однаковий порядок слів у кожній частині тощо. Наприклад, у реченні *Блакить мою душу обвіяла, душа моя сонця намріяла...* (П. Тичина) присудки в обох частинах виражені дієсловами минулого часу, доконаного виду, дійсного способу.

**171 ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** Поміркуйте, чому в поданих реченнях уживаються різні розділові знаки, хоча за будовою речення подібні. З якою інтонацією слід читати ці речення?

1. Темная діброва стихла і мовчить; листя пожовтіле з дерева летить (Я. Щоголів). 2. Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко).

**172** I. Спишіть речення, ставлячи пропущені кому або крапку з комою між їхніми частинами. Визначте, у яких реченнях частини виражають одночасність подій, а в яких – послідовність. Доведіть, що всі речення – безсполучникові.

1. Червоніють-блищать умиті рясним дощем яблука синіють сливки піднімають жадібно до сонця свої пишні голівки айстри (Н. Романович-Ткаченко). 2. Дрімають степи, лани й гаї дрімотою мирною й плідною спить лоно землі (Д. Гуменна). 3. Вівса, пшениці, ячмені – все се зіллялось в одну могутню хвилю вона все топить все забирає в полон (М. Коцюбинський). 4. В сонні верби кинувся туман у прощанні айстри обнялися (Л. Гудзь). 5. Спека та польові гарячі вітри пообпалювали дівчат стали вони аж чорні (О. Гончар). 6. Одцвітали яблуні на вітах з'являлись зелені пуп'янки на-

ливались соком... (В. Дрозд). 7. Відшелестіли лебеді і трави остання гілка глуду облита (Л. Овдієнко). 8. Схилився день на золоті жита упало сонце в Дніпрові пороги (А. Гарасевич).

II. Підкресліть слова і словосполучення, вжиті в переносному значенні. Доберіть до них усно слова в прямому значенні.

**173** I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки і розкриваючи дужки. Знайдіть складні речення, визначте їхній вид.

Перший весняний місяць (не)рідко вважають господарем полів і лісів. До(в)кола вже зникли снігові кучугури* на пагорбах почала тужавіти земля прокльовуючись ра(н,нн)юю травичкою. (По)під вікнами оцчасливлені пробудже(н,нн)ям природи радісно попискують синички табунці горобців зібравшись у ватаги з'ясовують свої «парубоцькі стосунки»...

Березень найочікуваніший місяць селянина. Полагоджено** вози ч(е,и)кають свого застосува(н,нн)я підвіше(н,нн)і під стріхою плуги й борони приготувлена яровина. Із цим місяцем пов'язано чи не найбільше обрядів весняного циклу. Не оста(н,нн)ю роль у цьому відігравала й та обставина що це був у наших далеких предків початок нового року (За В. Скуратівським).

* Кучугура – (рос.) сугрб. ** Полагодити – (рос.) починіть.

II. Підкресліть у тексті прислівники як члени речення, визначте їхню групу за значенням.

**174** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Що спільного й відмінного в уживанні коми і крапки з комою між частинами безсполучникового та складносурядного речення?

**175** I. Перекладіть усно речення українською мовою. Визначте, які з них безсполучникові складні. Поясніть уживання розділових знаків.

1. На горі стоить лес, по-за лесом сонце всходить (Н. Пришвин). 2. На ней было белое гладкое платье с красными цветами за поясом, с правого бока; те же цветы ярко и тепло краснели в ее волосах (А. Куприн). 3. Проснувшись поутру довольно поздно, я увидел, что буря утихла (А. Пушкин). 4. То сердце не научится любить, которое устало ненавидеть (Н. Некрасов). 5. Ветер, все ветер, он дует и дует осенью (Н. Пришвин). 6. Там, где растут розы, растут и шипы (Нар. творчество).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

**176** Складіть речення за поданими схемами. Визначте види цих речень.

1. [ ] ; [ ].      3. [ ], [ ], [ ].  
2. [ ], і [ ].      4. [ ], (що).

**177** Спишіть, замінюючи складносурядні речення безсполучниковими і навпаки. Поставте потрібні розділові знаки. Поясніть, як відсутність сполучника між частинами складного речення впливає на характер висловлювання.

1. А серед ночі берег засинає і тільки хвиля все когось шукає (М. Боровко). 2. І серцю серце сповідалось й душа всміхалася душі і зорі на воді гоїдались і млів туман у спориші і злотом соняхи сіяли (Д. Іванов). 3. Плелася із берега м'ята і серце охоплював щем і мить була забагата розмова-ми, сміхом, дощем (Г. Овсієнко). 4. Вирує ліс за ним з(е,и)леним листом



і місяць родить привиди розкішні... (А. Гарасевич). 5. Срібний льон знов зацвів за селом срібний явір шумить при дорозі (Л. Євсєнко). 6. Із смутку проліски зростуть на весняній поляні, у струнах серця розцвітуть мелодії незнані (М. Рильський). 7. Свіча плакала і крізь ті сльози попливли перед очима картини пережитого (В. Сичевський).

**178** Складіть невеликий текст-опис весняного вечора (5–8 речень). Уведіть в опис одне безсполучникове складне речення, частини якого виражають одночасність подій, і одне – частини якого виражають часову послідовність. Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації.

ВИСНОВКИ

Кому або крапку з комою ставимо між відносно рівноправними частинами безсполучникового складного речення. Такі речення можуть бути синонімічними до складносурядних і вимовляються з інтонацією переліку.

## § 17. ДВОКРАПКА В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

*Про те, у яких випадках між частинами безсполучникового речення ставимо двокрапку, та про співвіднесеність таких речень із сполучниковими*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які смислові відношення виражаються між частинами складнопідрядних речень?

**179** Прочитайте безсполучникові складні речення, проаналізуйте смислове відношення між їхніми частинами. Зробіть висновок, за яких умов у безсполучниковому складному реченні ставиться двокрапка.

1. Не забувай про мудрих вчителів: вони тебе із отчих рук приймали (Л. Гудзь). 2. Але нелегко було знайти вихід: довкола їжилися обриви скель (І. Франко). 3. А серце чуло: біда близько (В. Сичевський). 4. Протягом усієї минулої зими я відчував: щось має статися в цьому світі (Є. Гуцало).

Ставимо двокрапку

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо двокрапку, якщо друга частина:

- виражає причину того, про що говориться в першій (частини можна з'єднати сполучниками *бо, тому що*). **НАПРИКЛАД:** *Не кидай іскри в соломку: і сама згорить, і село спалить (Нар. творчість).* [ ] : [причина];
- доповнює зміст першої (частини можна з'єднати сполучником *що*). **НАПРИКЛАД:** *Ти чуєш: плачуть за тобою (М. Вінграновський).* [ ] : [доповнення];
- пояснює зміст першої (між частинами можна вставити *а саме*). **НАПРИКЛАД:** *Закон життя один: вірно служи ти своїй державі (М. Стельмах).* [ ] : [пояснення].

Інтонація

Для наведених вище речень характерна інтонація пояснення.

**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Для виявлення смислових відношень між частинами безсполучникового складного речення можна застосовувати прийом підстановки сполучників. Цей прийом показує зв'язок безсполучникового речення з відповідним сполучниковим, підказує інтонування всієї структури, допомагає вибрати розділовий знак.

**180** I. Прочитайте вголос речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання в них двокрапки. Накресліть схеми речень, визначте смислові відношення між частинами речень.

1. Поглянь: вуалі білосніжні смагляві вишні надягли (*Д. Іванов*).
2. А ось кохання вічна таїна: полин-троянда – квітка це одна (*А. Таран*).
3. Кажуть: зірку щасливу має (*Л. Костенко*).
4. Сумує Корсунь староденний: нема журбу з ким поділить (*Т. Шевченко*).
5. Раптом моє серце тенькнуло, опустилося трохи вниз і радісно завмерло: невдалік від отруйного стебла воронячого ока стоять два близнюки-червоноголовці (*М. Стельмах*).
6. Кузька зупинився вкрай здивований: біля казанка з кашею стояв гайворон і діставав дзьобом пахуче їстиво (*Гр. Тютюнник*).

II. Визначте, з якими видами складнопідрядних речень співвідносні подані безсполучникові та якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати їхні частини.

**181** I. Прочитайте текст, виписуючи складні речення і розставляючи в них пропущені розділові знаки. Які з цих речень безсполучникові? Простежте, як безсполучникові речення допомагають розкрити тему та основну думку тексту.

**ПІСНЯ, ЩО ЗАВОЮВАЛА ЄВРОПУ**

На початку минулого століття вчені були неймовірно здивовані одна із шотландських народних пісень помандрувала аж до України й стала тут народною, широкозною під назвою «Іхав козак за Дунай». Але згодом дослідники виявили зовсім інший факт: пісня народилася в Україні. А вже з нашої землі полетіла аж до Шотландії, ставши там народною. Вона звучала часто і французькою, і польською, і чеською, і болгарською, і угорською та іншими європейськими мовами. А ще з'ясувалося у цієї пісні є автор. Його ім'я – Семен Климовський.

Відомо що колишній козак заснував на Харківщині село Припутні. Односельці завжди приходили до нього на пораду був Климовський мудрим і міг допомогти розумним словом. Дослідники знайшли філософський трактат Климовського який він свого часу послав російському цареві Петру I. У ньому говорилося про ті несправедливості, які панують у державі... Існує припущення що розгніваний цар наказав заслати зухвалого козака подалі від людського ока.

Невідомо, де похований Семен Климовський. Проте ми знаємо його невимруща пісня дійшла до людей, легко здолала кордони держав. Її перекладали найкращі поети того часу, варіації на тему «Іхав козак за Дунай» творили найвідоміші композитори, у тому числі і великий німецький композитор Людвіг ван Бетховен (за *М. Слабошпицьким*).

II. Перекажіть усно текст за виписаними реченнями.





М. Пимоненко. У похід

**182** I. Перебудуйте подані складнопідрядні речення на безсполучникові складні і навпаки. Перебудовані речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки.

1. Мій серпню, випрягай свого коня, бо вересень запрошує ласкаво (М. Боровко). 2. Улянка повільно глянула навколо й наче вперше помітила, що ліс уже прибрався в нову чарівну одужу (О. Донченко). 3. На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка хмара (О. Донченко). 4. Я знаю: труд – це бій! (В. Сосюра). 5. Як заздрю я тій білій хмарці: вона пливе у далечинь між подруг (І. Муратов). 6. Десь чую: скрипка в тишині своє згадала і мені розповіла про все казково (В. Грінчак). 7. Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (Т. Шевченко).

II. Простежте, у складних реченнях якого виду думку висловлено більш стисло. Чому в складнопідрядних реченнях чіткіше, ніж у безсполучникових, передано смислові відношення між частинами?

**183** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що лише в одному реченні між його частинами треба поставити кому. Підкресліть орфограми.

1. Іти йому з лісу не хочеться звик тут за літо (Гр. Тютюнник). 2. А нам малим усе цікаве вдвічі хто звідкіля прибув до Курманів (Д. Білоус). 3. Він прокинувся й нащулив вуха у вогкому струмені вітру долинав сухий різкуватий звук (Є. Гуцало). 4. Над рікою лине вечір пил спадає край села (В. Сосюра). 5. Коні шарпалися з рук хропли мабуть зачули Сіроманця (М. Вінграновський). 6. Так виразно ввижається мені болючими безсонними ночами я жив колись в простому курені над озером з ясними берегами (Олег Ольжич). 7. Не плюй у криницю пригодиться води напиться (Нар. творчість).

**184** Доповніть безсполучникові речення пропущеними частинами. Прочитайте доповнені речення вголос із правильною інтонацією.

1. Я вірю: ... . 2. Ранок видався тихий та ясний: ... . 3. Повертався додому задоволений: ... . 4. ... : пройшов теплий дощ. 5. ... : біла хмара криє небо.

**185** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, у яких випадках і замість яких розділових знаків у поданих реченнях можна поставити двокрапку.

1. Підсніжники, напевно, вже проростали в землі – їхній слабкий трав'янистий запах просочувався крізь сніг (*К. Паустовський*). 2. Висипались зорі золоті; зійшов ясний місяць (*Марко Вовчок*).

**186** Складіть речення за поданими схемами. Підкресліть члени речення, визначте, словами яких частин мови виражені підмети і присудки.

1. [ ] : [причина]. 2. [ ] : [пояснення]. 3. [ ], (тому що...).

**187** I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть, роставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їхнє вживання.

Вдруг до нас донеслися какие-то странные звуки. Мы встали тихонько пошли вперед и увидели медведь возился около небольшой липы.

С первого взгляда я понял медведь добывал мед. Он стоял на задних лапах и куда-то тянулся. Просунуть лапы в дупло ему мешали камни дерево росло почти вплотную около скалы. Он ворчал и тряс дерево изо всей силы. Вокруг улья вились пчелы и жалили его в голову... Наконец медведь утомился сел на землю.

Так просидел он минуты две. Затем вдруг поднялся быстро подбежал к липе и полез на ее вершину. Он протиснулся между скалой и деревом и начал сильно давить на него. Липа затрещала и рухнула на землю. Теперь было легко добыть из нее соты (*По В. Арсеньеву*).

*Вплотню – (укр.) уприту́л; соты – (укр.) стільникі.*

II. До виділених слів доберіть антоніми українською мовою.

**188** Випишіть з творів зарубіжних письменників, які ви читали в 9-му класі, три безсполучникові складні речення з двокрапкою між їхніми частинами. Поясніть уживання розділових знаків.

**189** I. Розгляньте репродукцію картини І. Айвазовського. Розкажіть, що на ній зображено, які кольори переважають, яким настроєм вона перейнята.



*І. Айвазовський. Ранок на морі*



II. Складіть невеликий текст (5–7 речень) за картиною, використавши в ньому безсполучникові речення, зокрема ті з них, між частинами яких ставиться двокрапка.

ВИСНОВКИ

Двокрапку ставимо між неоднорідними частинами безсполучникового складного речення, коли друга частина містить доповнення, пояснення, причину. Такі речення можуть бути синонімічними до складнопідрядних і вимовляються з інтонацією пояснення.

## § 18. ТИРЕ В БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

*Про те, у яких випадках між частинами безсполучникового речення ставимо тире, та про співвіднесеність таких речень зі сполучниковими*

**ПРИГАДАЙТЕ!** У яких випадках між частинами складносурядного речення ставимо тире?

**190** Прочитайте безсполучникові складні речення, проаналізуйте смислові відношення між їхніми частинами. Зробіть висновок, за яких умов у безсполучниковому складному реченні ставиться тире.

1. Раніше встанеш – більше діла зробиш (*Нар. творчість*). 2. Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють (*Нар. творчість*). 3. Не козак вклонявся королеві – король схилив голову перед козаком! (*П. Загребельний*). 4. Із близького згустка пшениці пурхнув жайворонок – Марія здригнулась (*В. Бабляк*).

Ставимо тире

Між частинами безсполучникового складного речення ставимо тире за таких умов:

Умови вживання	Приклади
зміст частин зіставляється або протиставляється (їх можна з'єднати сполучниками <i>а, але</i> )	<i>Літо дбає – зима поїдає (Нар. творчість)</i>
частини виражають швидку зміну подій (їх можна з'єднати сполучником <i>і</i> )	<i>Оглянувся – в порту вже кипить бій (О. Гончар)</i>
перша частина виражає час або умову того, про що йдеться в другій (їх можна з'єднати сполучниками <i>коли, якщо, хоч</i> ) [ час ] – [ ]. [ умова ] – [ ].	<i>1. Захочеш пити – підеш до струмка (Нар. творчість). 2. Посієш впору – матимеш зерна гору (Нар. творчість)</i>
друга частина виражає наслідок, результат, висновок з того, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучником <i>так що</i> ) [ ] – [наслідок].	<i>На поле набігла тінь – ділянка темніє (В. Бабляк)</i>

друга частина містить порівняння з тим, про що йдеться в першій (їх можна з'єднати сполучниками *наче, як*)  
[ ] – [порівняння].

*Гляне – холодною водою обіллє (Нар. творчість)*

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб правильно ставити розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення, треба правильно визначати смислові відношення між ними.

**191** I. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання тире. Накресліть схеми речень, зазначте смислові відношення між частинами речень.

1. Зійшов сніжок – берись за плужок (*Нар. творчість*). 2. Нема нам щастя – мусить бути чудо (*Л. Костенко*). 3. Билися об мене гнівливі хвилі нетерплячки – я вистояв (*П. Загребельний*). 4. Нестерпно парить – висапани кукурудзи прив'яли (*В. Бабляк*). 5. Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (*Леся Українка*). 6. У товаристві лад – усяк тому радіє (*Л. Глібов*). 7. Прийде година – досягне і калина (*Нар. творчість*).

II. Визначте, з якими видами сполучникових складних речень співвідносні подані безсполучникові та якими сполучниками (сполучними словами) можна з'єднати їхні частини.

**192** I. Прочитайте текст, знаходячи пунктуаційні помилки. Визначте засоби зв'язку речень у ньому.

### ПТАХИ-СИНОПТИКИ

Чимало птахів – чудові синоптики. Придивіться уважно до снігурів, сорок, ворон, горобців узимку ви теж зможете передбачити* зміни в погоді. Ось заспівав снігур чекайте на хуртовину. Горобці ховаються в купи хмизу невдовзі посиляться мороз. Добрими віщунами змін погоди є ворони. Перед завірюхою вони гучно каркають, зграями в снігу купаються. А побачиш високо в небі тихий танок ворон готуйся до снігопаду. Перед посиленням вітру вони тихо сидять на нижніх гілках дерев. Сіли ж дружно на землю чекай відлиги** (За А. Волковою).

* *Передбачити* – (рос.) *предусмотреть*. ** *Відліга* – (рос.) *оттепель*.

II. Випишіть безсполучникові складні речення, розставляючи в них пропущені розділові знаки. Поясніть роль безсполучникових речень у тексті.

III. Перекажіть усно текст за виписаними реченнями. Які ще прикмети, пов'язані з птахами, ви знаєте?

**193** Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Запишіть ці прислів'я, розставляючи потрібні розділові знаки.

*Перша частина*  
Глибше орати  
Розум без книги  
На годину спізнишся  
Умієш їздити  
Замолоду працюєш  
Брови нависли

*Друга частина*  
птах без крил  
на старість пануєш  
за рік не доженеш  
умій падати  
злоба на мислі  
більше хліба мати





**194** **ПОЗМАГАЙТЕСЯ!** Хто за дві хвилини пригадає і запише якнайбільше прислів'їв, які за структурою співвідносяться з безсполучниковими реченнями?

**195** I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Доведіть, що лише в одному реченні треба поставити двокрапку.

1. Це ще не сльози це квітуча вишенька (*Л. Костенко*). 2. А слово скаже з пам'яті не викинеш (*Л. Костенко*). 3. Подивилась ясно заспівали скрипки (*П. Тичина*). 4. Туманець понад кущами лепехи моститься тепла ніч буде (*Гр. Тютюнник*). 5. Сагайдачний на нього покладався він і видючий був і по-татарському говорив краще за інших (*З. Тулуб*). 6. Землі кланяйся низько до хліба будеш близько (*Нар. творчість*). 7. Хмарки біжать милуюся (*П. Тичина*). 8. Дуб ламається лозина нагинається (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть виділені слова як члени речення, визначте їхню частину мови та розберіть за будовою.

**196** Випишіть із газет (журналів, усних повідомлень ведучих новин на радіо чи телебаченні) три безсполучникові складні речення, між частинами яких ставиться тире. Поясніть уживання розділових знаків.

**197** Замініть сполучникові складні речення безсполучниковими. Перебудовані речення запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Простежте, як заміна речень одного виду іншим вплинула на смислові відтінки між їхніми частинами.

1. Коли до тебе прилечу, засяє в сонці все навкруг... (*Д. Павличко*). 2. А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав (*Є. Гуцало*). 3. Вдарив велетенський дзвін – і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля (*У. Самчук*). 4. Пригорнеться до трави – і вона зашелестить, загомонить, помилує, обдарує пахощами (*В. Харчук*). 5. Як хочеш від людей шаноби, любов і гнів бери у путь (*М. Рильський*). 6. Якщо не візьмешся за роботу, то робота сама не зробиться (*Нар. творчість*). 7. Ллється Лета сльозами в своє підземелля врочисте, а у небі синіють самотні мої журавлі (*О. Пухонська*).

**198** Складіть речення за схемами. Утворені речення запишіть, підкресліть у них граматичні основи, поясніть уживання розділових знаків.

1. [умова] – [ ].      3. [ ] – [наслідок].  
2. [ ], (якщо ...).      4. [ ] – [результат].

**199** Складіть з кожної пари простих речень спочатку складне сполучникове, а потім – безсполучникове. Утворені речення запишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Поміркуйте, у яких реченнях смислові відношення між частинами передано чіткіше. Чому?

1. За ніч випало багато снігу. Іти було важко. 2. Хочеш багато знати. Дружи з книжкою. 3. Під Новий рік сильний мороз. Буде врожай хліба. 4. Продзвенів дзвінок. Гра обірвалася. 5. Літо добуває. Зима поїдає. 6. Говорить. Шовком шие.

**200** Доповніть подані безсполучникові складні речення пропущеними частинами. Доповнені речення запишіть.

1. Вітер подужчав – ... . 2. У хаті тепло – ... . 3. Прийде літо – ... . 4. ... – буде гарний урожай. 5. ... – побрела з лугу череда.

**201** I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень.

1. (Не)може людина самотньо жити забула б і пісню і поклик мети (*М. Нагнибіда*). 2. Вода вже не хлюпотіла не капотіла не л(е,и)лася ласкаво вона вдарила загрозово й важко (*П. Загребельний*). 3. Править хтось малим човенцем в(°)ється стеж(е,и)чка злотиста (*Леся Українка*). 4. Погляну на березограй аж серце завм(е,и)рає (*Д. Луценко*). 5. Бджоли раді цвіту люди радіють літу (*Нар. творчість*). 6. Прийде осінь у засіках буде хліб золотий (*Нар. творчість*). 7. Пахнуть літом сушені гриби пахне сніг осі(н,нн)їми грибами (*А. Гризун*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

**202** Прочитайте речення, обґрунтуйте вживання тире. Які з поданих речень безсполучникові складні? Виконайте письмовий синтаксичний розбір двох простих речень (на вибір).

1. Я входжу в ліс – трава стає навшпиньки, кошлатий морок лапу подає (*Л. Костенко*). 2. А перед ним – похмура далечінь вгинається під крок козацьких воїв... (*А. Гарасевич*). 3. Дощ липневий, примруживши вії, з лісу виглянув – і пішов... (*М. Руденко*). 4. З святом вас березового соку – днем пробудження солодкої землі! (*А. Таран*). 5. Ти знаєш, що ти – Людина? Ти знаєш про це чи ні? Усмішка твоя – єдина, мука твоя – єдина, очі твої – одні (*В. Симоненко*). 6. Розіллалась річкою струмки, тре очиці сон-трава спростоння, цвіт-серпанок одягли садки – гріє квітень літо у долонях (*Л. Гудзь*). 7. Де не повернешся – кругом у світі ти (*М. Вінграновський*).

**203** Складіть і запишіть текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування, використавши виражальні можливості безсполучникових складних речень.



*П. Ренуар. Молода людина в лісі*

1. Уявіть, що ви берете участь у міжнародній конференції з питань захисту навколишнього середовища. Поінформуйте учасників про: проблеми, породжені забрудненням довкілля в Україні; те, як ці проблеми вирішують в інших країнах; висловлювання відомих особистостей, які є кумирами молоді, щодо важливості захисту навколишнього середовища.

2. Уявіть, що ви побували на конференції з питань здорового способу життя. Розкажіть своїм однокурсникам про: мету конференції, на якій ви побували; те, як ви розумієте поняття «здоровий спосіб життя»; виступи експертів щодо переваг здорового способу життя.



Об'єднайтеся в групи. Створіть рекламу безсполучникових складних речень.

## Проект

**Мета реклами:** спонукати носіїв мови правильно й доцільно вживати в мовленні безсполучникові складні речення. **Форми презентації реклами** можуть бути такими: інсценізація; словесний опис реклами на телебаченні; реклама, яка звучить на радіо; реклама в журналі; рекламний плакат тощо.

### Поради щодо роботи над проектом

1. Не забудьте «покликати» на допомогу творчу уяву, оригінальність, увагу до найдрібнішої деталі мовознавчої теми, логічне мислення та асоціації.
2. Чітко визначте, на яку цільову аудиторію розрахована ваша реклама та якого результату ви очікуєте.
3. Не забувайте, що в рекламі кожне слово має велике значення. За бажанням, демонстрацію рекламних проектів можна провести як конкурс. Обрати журі, яке присвоїть кожному проекту одне з звань: найоригінальніший, найаргументованіший, найкумедніший, найяскравіший тощо.

## § 19. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ»

**204** Підготуйте усну розповідь на тему «Розділові знаки в безсполучниковому складному реченні» за відповідною опорною таблицею, уміщеною на форзаці підручника. Розповідь ілюструйте прикладами.

**205** І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Доберіть свій заголовок, який виражав би тему тексту.

### ГРОМОВИК

Над річкою і лісом засинювалось небо: здалеку-предалеку, погуркуючи та поблискуючи, **начочувалася** гроза. Потемніла вода в річці, зашуміли дерева, заметалися птахи.

І враз усе стихло. Стогін лісу **подався** далі й далі від грози. У високості сухо шелеснуло. Синьо спалахнула ріка, ліс **осяявся** синьо. То хмара, чорна і низька, пустила із себе першу стрілу-блискавицю. І раптом ліс **охнув** від жаху: по ньому **вдарило** згори.

Аж тоді **прокинувся** у своєму ду-плі сич-громовик. Прокинувся, заво-рушив крильми, видряпався з дупла і пішов по гілці сухого береста вгору, сонно поводячи сюди-туди головою... Сич **повів** очима в один бік, у другий – ніде ані пташини, ані дрібної миші.



Ван Гог. Поле під грозовим небом

Блискавиці пролітали йому над самісінькою головою, громи котилися по його спині й розбивались об неї на громенята. А сич дивився у спину вітрові та синьо-чорній хмарі й реготав. Йому ще й ще хотілося громів і блискавок, що жили у хмарі. Але тут визирнуло молоденьке сонечко – сич перестав реготати й, відчувши в очах різь, заплющився.

Він так і до дупла пішов по гілці – заплющений (За Гр. Тютюнником).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті безсполучникові складні речення.
2. Знайдіть у тексті безсполучникові складні речення, які вимовляються з інтонацією переліку.
3. Визначте смислові відношення між частинами безсполучникових речень у першому абзаці.
4. Поясніть розділові знаки між частинами безсполучникових речень.
5. Визначте, у яких безсполучникових реченнях їхні частини за будовою є односкладними реченнями.
6. Перебудуйте два безсполучникові складні речення (на вибір) на сполучникові.
7. Схарактеризуйте роль безсполучникових речень у тексті.
8. Доберіть синоніми до виділених слів.
9. Поясніть вивчені орфограми.

### Синтаксичний розбір безсполучникового складного речення

#### Порядок розбору

1. Указати, що речення безсполучникове.
2. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Установити кількість частин, що входять до складу речення.
4. Пояснити смислові відношення між частинами.
5. Пояснити вживання розділових знаків між частинами.
6. Накреслити схему.
7. Розібрати кожну частину як просте речення.

#### Зразок усного розбору

*Співала колосом нива, співали жайворонки над нею (М. Коцюбинський).*

Речення безсполучникове складне, розповідне, неокличне, складається з двох частин, повідомляється про одночасність подій, між частинами ставиться кома. Перша частина: речення просте, поширене, двоскладне, повне. Друга частина: речення просте, поширене, двоскладне, повне.

#### Зразок письмового розбору

Співала колосом нива, співали жайворонки над нею (М. Коцюбинський).

Безсполучн., розп., неокл., дві частини, одночасн. подій, на письмі – кома. 1-ша частина: просте, пошир., двоскл., повн. 2-га частина: просте, пошир., двоскл., повн. [ ], [ ].

**206** І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть, у яких реченнях можливі варіанти вживання розділових знаків.



1. Відра подзвонюють над степовою криницею сонце спиняється в прошумілих кленах (*М. Сингаїєський*). 2. Я з квітами прийшов тебе зустріти і дуже довго ждав зів'яли квіти (*Д. Павличко*). 3. Зайде сонце Катерина по садочку ходить (*Т. Шевченко*). 4. Язик мій ворог він раніше розуму говорить (*Нар. творчість*). 5. Ген від моря до гаю налилися жита знову пісню співає сосна золота (*А. Малишко*). 6. Вийшов з хати на селі світиться... (*М. Коцюбинський*). 7. Про вирій знав я із дитячих літ птахи летять у теплий дальній світ (*О. Ющенко*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір двох речень (на вибір).

**207** Прочитайте. Поясніть, як різняться подані в групах речення за змістом.

1. У полі потемніло: насувалася злива. У полі потемніло, насувалася злива. Насувалася злива – в полі потемніло. 2. Буде холодно – поїдемо додому. Поїдемо додому: буде холодно. 3. Я кажу правду, мені немає чого обманювати. Я кажу правду: мені немає чого обманювати. Мені немає чого обманювати – я кажу правду.

**208** Виконайте завдання одного з поданих варіантів (на вибір).

**Варіант А.** Напишіть невеликий твір-опис на тему «Весняна злива», використавши безсполучникові складні речення з однорідними і неоднорідними частинами.

**Варіант Б.** Напишіть невеликий текст у публіцистичному стилі на тему «На тернистих шляхах нації», використавши безсполучникові складні речення з однорідними і неоднорідними частинами.

**209** **МІКРОФОН.** Продовжте подані фрази.

1. Опрацювавши тему «Безсполучникове складне речення», я, зокрема, дізнався (дізналася) про... .

2. Свої знання з теми я оцінив би (оцінила б) на... .

**210** Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. За потреби повторіть відповідний параграф розділу.

### ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Безсполучниковим складним є речення:

А Вітерець дихнув – і жовта комишина, надломлена на самій середині, так жалібно, так сумно заспівала (*Дніпрова Чайка*).

Б Виявляється, що дорослі ведмеді дуже пристрасні математики (*Остан Вишня*).

В Уже пахло морем: ось-ось воно мало з'явитися з-за обрію (*О. Гончар*).

Г Далеко від степу люди чули, як ночами стугоніла земля (*Н. Рибак*).

2. Неоднорідними є частини в безсполучниковому складному реченні:

А Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (*Нар. творчість*).

Б Малі озерця блискають незлісно, колише хмара втомлені громи (*Л. Костенко*).

В У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (*Т. Шевченко*).

Г Воду для пиття наш куточок носить аж з лісу: там вона набагато смачніша, аніж колодязна (*А. Дімаров*).

3. Двокрапку треба поставити в реченні (розділові знаки пропущено):

А Став у хоровод танцюй (*Нар. творчість*).

- Б А ще таку я вирізьблю картину зі всіх дворів збігається рідня (*Л. Костенко*).  
 В З високих круч луна орлиний клекіт лиш тихі води все стоять мовчазно (*Леся Українка*).  
 Г Небо було синіше од моря море було синіше од неба (*М. Коцюбинський*).  
 4. Пунктуаційні помилки допущено в реченнях:  
 А Деревя розправляють сонні віти, над ними угорі – пташиний спів (*С. Жуковський*).  
 Б Стеле м'якенько – лиш твердо спати (*Нар. творчість*).  
 В Чудовий краєвид послався понад ним – стави, лисніючи у сяєві нічним, один до одного горнулися пестливо (*А. Міцкевич*).  
 Г Не спіши язиком: квапся ділом (*Нар. творчість*).  
 Г Я тягнусь догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді! (*М. Стельмах*).  
 5. Речення *Кричать сови, спить діброва, зіроньки сіяють* (*Т. Шевченко*) треба вимовляти з інтонацією:

- А переліку;  
 Б зіставлення;  
 В пояснення.

6. Установіть відповідність:

Смислові відношення  
 між частинами:

Речення:

- |                         |                                                                          |
|-------------------------|--------------------------------------------------------------------------|
| 1 одночасність подій;   | А То не хмара – біла пташка хмарою спустилась ( <i>Т. Шевченко</i> ).    |
| 2 наслідкові;           | Б Латаття ніжилось в озерах, хитали ряску карасі ( <i>Л. Костенко</i> ). |
| 3 зіставно-протиставні; | В Посієш вчинок – виросте звичка ( <i>Нар. творчість</i> ).              |
| 4 доповнювальні.        | Г Мати вірила: земля усе знає ( <i>М. Стельмах</i> ).                    |

### ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які речення називаються безсполучниковими? Чим вони відрізняються від сполучникових?
2. Чим безсполучникові складні речення з однорідними частинами відрізняються від речень з неоднорідними частинами? З якими видами сполучникових речень вони співвідносні? Наведіть приклади.
3. Які смислові відношення можуть виражатися частинами безсполучникових складних речень?
4. Розкажіть про особливості інтонації безсполучникових складних речень. Наведіть приклади.
5. Яка роль безсполучникових складних речень у мовленні?
6. Розкажіть про вживання коми і крапки з комою в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.
7. Розкажіть про вживання двокрапки в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.
8. Розкажіть про вживання тире в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.
9. У яких стилях мовлення переважно вживаються безсполучникові складні речення?
10. Пригадайте 3–5 крилатих висловів, які за будовою співвідносяться з безсполучниковими реченнями.



# МОЯ СТОРІНКА



## ЦІКАВО ЗНАТИ!

### СЛОВНИК ПАМВИ БЕРИНДИ

У 1627 р. в Києві було надруковано

один з перших словників в історії української лексикографії – «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» славнозвісного Памви Беринди. У своїй основі це перекладний церковнослов'янсько-український словник, хоча в ньому подекуди виразно проступають елементи тлумачного, енциклопедичного й етимологічного словників.

Реєстр «Лексікона...» включає близько 7000 слів і складається з двох окремих частин. Перша частина становить перекладний словник 4980 церковнослов'янських слів, перекладених синонімами тогочасної живої української мови. Наприклад: **иго** – ярмо, **питомець** – вихованець, **стражду** – терплю. Деякі реєстрові слова ще й мають тлумачення. Друга частина нагадує своєрідний словник іншомовних слів та власних імен з джерел того часу. У цій частині подано й пояснено 2002 слова (З довідника).

### МАНДРІВКА АПЕЛЬСИНА

#### ЯК ЦЕ БУЛО



Батьківщина апельсинів – Південний Китай. Звідси рослина поступово просувалася на південь Азії. Португальці в XV ст. завезли її в Європу. У XVI ст. апельсини вже були відомі і в Україні, куди їх привозили з Голландії. Звідси й прийшла їхня назва: голландське *appelsien* розкладається на *апель* – «яблуко» і *сіна* – «Китай». У голландців ця назва виникла під впливом французького *potme de Chine*, що теж означає «китайське яблуко». На Закавказзі апельсини відомі давно, років триста їх там вирощували аматори-садівники. Сьогодні сади апельсинів тягнуться суцільною смугою на узбережжі від Батумі до Сочі. В українській мові апельсин має ще назву – помаранча, яка прийшла до нас через німецьку мову (*Pomeranze*) з італійської, де *рото* – «яблуко», *arancia* – «апельсин» (За А. Коваль).

### ЛУЦЬК

Загадкову назву має місто Луцьк (давнє – Лучеськ), яке згадується в літописах 1085 р. Населяли його тоді дуліби, або лучани. Звідси, вважають, і назва цього населеного пункту. Проте деякі дослідники пов'язують назву міста з особливостями місцевості: річка Стир тут робить коліно, вигин, які ще в народі називають «лука». Звідси – Луцьк (З посібника).

### РІДКИЙ ГІСТЬ



#### І ТАКЕ БУВАЄ!

Один з відомих телеканалів у своїй передачі про африканських тварин заявив, що «антилопа – рідкий гість у джунглях». Зі школи ми знаємо, що всі тіла можуть бути в трьох станах – рідкому, твердому та газоподібному. Гісті, певно, теж. Рідкого гостя ми з вами дочекалися, тепер на черзі – газоподібний. А може, автори мали на увазі, що антилопа, як і всі ссавці, на 80 % складається з води? Помилка досить розповсюджена, але від того не менш смішна. Я часто чую, як плутають *рідкий* та *рідкісний*, і завжди сміюся. А ви? (І. Булига).

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
навчатися в 9 класі навчальний заклад поїхав як міністр продаж за зниженими цінами будь-які висновки згідно з планом відповідно до рішення завдати шкоди призвести до бійки вимикати світло дипломатичні відносини порушити питання чинний закон	займатися в 9 класі учбовий заклад поїхав у якості міністра продаж по знижених цінах любі висновки згідно плану (до плану) відповідно рішенню (з рішенням) нанести шкоду привести до бійки виключати світло дипломатичні відношення поставити питання діючий закон

**РОЗРІЗНЯЙТЕ!**

**Болісний** – пов’язаний з тяжкими переживаннями (болісне сприйняття, переживання).

**Болючий** – пов’язаний з фізичним відчуттям болю (болюча рана, травма, операція).

***

**Віборний** – який визначається, обирається голосуванням на якусь посаду або для виконання певних обов’язків (виборна посада, особа).

**Виборчий** – який стосується виборів, їхньої організації та проведення (виборчий(а) округ, бюлетень, голос, кампанія, агітація).

***

**Визначальний** – який визначає суть чогось; основний, істотний (визначальна риса, умова, галузь).

**Визначний** – який відзначається своїми позитивними рисами, важливий за своїм значенням; видатний (визначна особа, людина, заслуга).

**НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!**

невтямки ненавидіти непізнаний непізнаний нескáзаний нескáзаний нести́, несемо́ несучи́ ні за що (немає за що)	ніза́що, присл. (ні в якому разі) ні за що́ (даремно) обі́йстя обі́руч обі́цянка обра́ти, обереш́, оберемо́, оберете́	одина́дцять окрім о́лень опі́вночі пе́чений, діспри́км. пече́ний, при́км. плисти́, пливемо́, пливете́
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------





Усі ми любимо нашу співучу та дзвінку українську мову. Та це аж ніяк не означає, що нам є чужими чи далекими мови інших народів.

П. Тичина

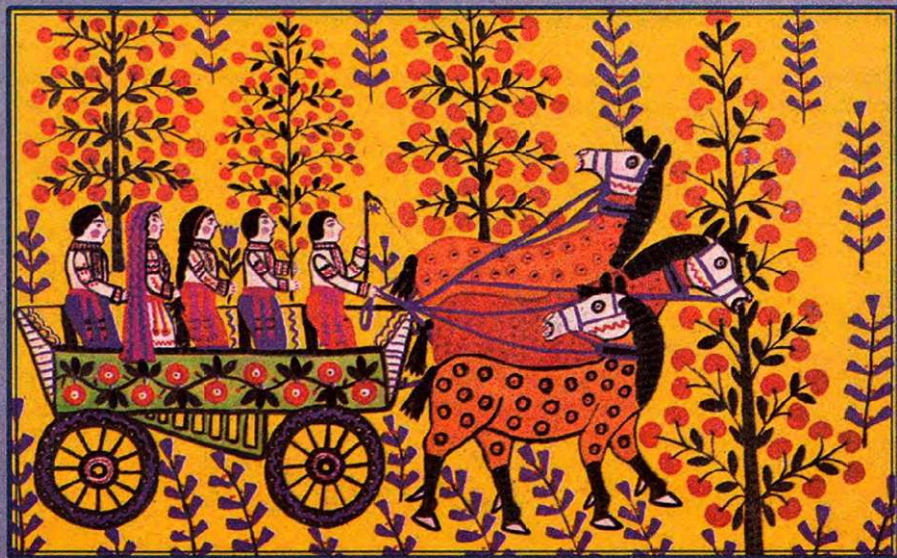
## Складне речення з різними видами зв'язку

### Ви знатимете:

- основні ознаки складних речень з різними видами зв'язку;
- виражальні можливості складних речень з різними видами зв'язку і синонімічних конструкцій.

### Ви вмітимете:

- знаходити в тексті складні речення з різними видами зв'язку;
- будувати складні речення з різними видами зв'язку, доцільно використовувати їхні виражальні можливості;
- правильно розставляти розділові знаки в складних реченнях з різними видами зв'язку й обґрунтовувати їх уживання.





## § 20. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ СУРЯДНИМ І ПІДРЯДНИМ ЗВ'ЯЗКОМ

Про особливості будови, роль у мовленні та різновиди складних речень із сурядним і підрядним зв'язком

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які види зв'язку можуть бути між частинами складного речення?

**211** Прочитайте речення і проаналізуйте їх за такими критеріями: а) кількість частин; б) вид зв'язку між частинами. Які ознаки є спільними для всіх речень? Що нового ви помітили? Поясніть.

1. В обличчя віяв холодний західний вітер, розганяв густі хмари, і Марія подумала, що той вітер і хмари мчать на неї з рідної Одеси, де zostалися батьки (*В. Кучер*). 2. Пшеницягнулася під вітром до землі, високе її стебло голосно шаруділо, і Охримові знову стало жаль цього багатого врожаю, що гинув на його очах, осипаючись дорогоим зерном (*В. Кучер*). 3. Небо вночі чисте, і видно, як падають зірки (*Є. Гуцало*).

Складні  
конструкції

Сурядний  
і підрядний  
зв'язок

Структурні  
різновиди

Складне речення, у якому поєднуються різні види зв'язку, називається складним з різними видами зв'язку. Серед таких речень розрізняють речення із сурядним і підрядним зв'язком та речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

У складному реченні із сурядним і підрядним зв'язком одні частини з'єднуються сурядними сполучниками, а інші – підрядними сполучниками чи сполучними словами. **НАПРИКЛАД:** *Аж ось труснуло сніжком, і земля нагадала аркуш паперу, на якому дитина випробувала зелені, руді й сірі фарби* (*М. Коцюбинський*).

який?  
[ ], і [ ], (яким).

У цьому реченні перша і друга частини з'єднані сурядним зв'язком, а друга і третя – підрядним.

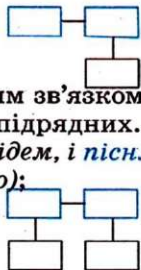
Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком можуть мати різну будову:

• дві або більше частини з'єднані сурядним зв'язком, від однієї з них залежить одна або кілька підрядних. **НАПРИКЛАД:** *Ти до мене прийшла не із казки чи сну, і здалося мені, що стрічаю весну* (*В. Симоненко*);

що?  
[ ], і [ ], (що).

• дві або більше частини з'єднані сурядним зв'язком, від кожної з них залежить одна або кілька підрядних. **НАПРИКЛАД:** *Щаслива ти, дорого, якою ми ідемо, і пісня та щаслива, що в серці ми несе* (*Д. Павличко*);

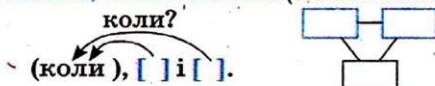
яка? яка?  
[ ], (якою), і [ ], (що).



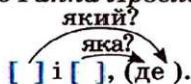


Розділові  
знаки

• дві або більше частини з'єднані сурядним зв'язком і мають спільну підрядну частину. **НАПРИКЛАД:** *Коли в лісах ще ревли буй-тури, Даждбогу сонце приміряло німб і люди чорноліської культури жили, співали, сіяли свій хліб* (Л. Костенко).



Між двома головними частинами, з'єднаними одиничним сполучником *чи, або, та* (в значенні *і*), *і(й)*, якщо вони мають спільну підрядну частину, кому не ставимо. **НАПРИКЛАД:** *Ще той папір від часу не зотлів і пам'ятка лишилась людям здавна, де за неграмотних французьких королів підписувалась Ганна Ярославна* (Д. Павличко).



**212** I. Прочитайте речення. Установіть, зі скількох частин побудоване кожне з них та які з цих частин є головними, а які – підрядними. Який зв'язок є визначальним у поданих реченнях – сурядний чи підрядний?

1. Ми – українці, нація, яка споконвіку прагне багато знати, а це утверджує нашу віру, що вічно будемо на цій землі (Я. Гоян). 2. Із снігу стирчали заледенілі скелі, і лише вони свідчили, що тут починався берег (М. Трублаїні). 3. Яким би не ішов я шляхом, якою б думкою не йшов, ім'я твоє любистком пахне, а душу пеленає шовк (П. Мовчан). 4. Яскравіше світилися в небі зорі, і все яскравіше горіли вогні пасажирського пароплава, що наближався до невеликої наддеснянської пристані (А. Шиян). 5. Забравшись на тин, я трусонув гілляку, і на стежку, в картоплю, бадилля якої вже темніло й жухло, важко, смачно загупали яблука (В. Дрозд). 6. Досвідченіші вояки метнулися до багатших осель, а він повернув у напівзабуту вуличку, де під копитом сполоханим дзвоном розбивались і зітхали калюжки, де, взявшись за руки, стояли в зелених спідничках верби-підлітки... (М. Стельмах).

II. Спишіть речення. Підкресліть у них граматичні основи, накресліть схеми.

**213** I. Прочитайте текст. Визначте його тип та стиль мовлення. Розкажіть про острови, річки, озера, які є у вашій місцевості. Як вони називаються? Звідки походить їхня назва?

## ОСТРІВ ЛЕБЕДИНИЙ

На нашому південному морі дуже мало островів. Їх щонайбільше набереться десятків зо два вздовж північно-західного узбережжя. До цих островів належав і Лебединий. Він ішов паралельно берегу кілометрів на тридцять, але в найширшому місці мав не більше як чотири кілометри. Східна сторона острова поросла густими очеретами. У них гніздилося безліч чайок, мартинів і бакланів, а поблизу цих пташиних осель часто траплялися лисячі нори, що йшли глибоко під землю. Лисиць на острові було багато, і почували вони себе там досить безпечно, бо в рибальські садби навідувалися тільки зрідка зимою, а більшу частину року жили ко-



Лебідь. Малюнок *Тараса Кутульського*, 13 років

штом пташиного населення східної частини острова. Рибалки майже не полювали, тому і звірі, і птахи жили на острові привільно.

Острів називали Лебединим, бо восени й весною його відвідували тисячами, а деякими роками десятками тисяч лебеді, спиняючись тут під час своїх мандрювань з півночі у вирій, а з вирію на північ. Були перекази, нібито колись на цьому острові жило багато лебедів, поки їх не поперебивали та не розлякали, але тих часів уже ніхто не пам'ятав (За *М. Трублаїні*).

II. Випишіть складні речення із сурядним і підрядним зв'язком. Підкресліть у них сполучники та сполучні слова. Простежте, як ці речення допомагають точніше й компактніше висловити думку, деталізувати її.

III. Доберіть синоніми до виділених слів. Спробуйте замінити ці слова дібраними синонімами. Чи змінюється при цьому зміст речень?

**214** I. Розгляньте схеми, схарактеризуйте усно кожна з них (кількість частин, вид зв'язку, розділові знаки).

1. [ ] , а [ ] ( ) . 2. [ ] ( ) , і [ ] . 3. [ ] ( ) , і [ ] ( ) . 4. [ ] і [ ] ( ) .

II. Складіть і запишіть речення за схемами.



### З ГЛИБИН МОВЗНАВСТВА

Появі складних речень з різними видами зв'язку сприяли розвиток свідомості людини, поступове пізнання та осягнення нею більш складних зв'язків між явищами дійсності, а також прагнення точніше, компактніше висловити думку.

Речення з різними видами зв'язку дають змогу деталізувати, уточнювати висловлені думки, висвітлювати додаткові відомості, не виходячи за межі одного речення. Такі конструкції компактні, економні у використанні мовленнєвого матеріалу.

**215** Прочитайте речення. Визначте їхній вид. Чим вони подібні між собою? Сформулюйте спільне пунктуаційне правило для обох речень.

1. Ще тримались по садках пізні сливи і пізніми яблуками було обкидано гілля, як раптово пішов сніг (*Є. Гуцало*). 2. Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється (*М. Коцюбинський*).

**216** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Доведіть, що в поданому реченні потрібно поставити лише одну кому. Де саме? Накресліть схему речення.

Коли задзвонить сон-трава в діброві і обізвуться в небі лебеді земля святкову одягне обнову й веснянки закружляють по воді (*М. Стельмах*).

**217** Доповніть подані речення ще однією або більше частинами так, щоб вийшли складні речення з різними видами зв'язку. Доповнені речення запишіть.



1. Не було уже в світі нічого, що могло б здивувати діда Варава (*В. Нестайко*).
2. Не тільки тужна пісня лилася зі змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (*Г. Тютюнник*).
3. Люди повинні більше дивитися на зорі (*М. Стельмах*).
4. Темінь упала на місто раптово, начебто хто спустив завісу (*В. Шевчук*).
5. З будинків віє теплим спокоєм (*А. Дністровий*).

Розділові  
знаки

**При збігу сполучників перед другим з них кому не ставимо тоді, коли в наступній частині наявні співвідносні слова *то, так*. **ПОРІВНЯЙТЕ:****

1. *Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, то лось наче аж полегшав* (*Є. Гуцало*).

2. *З того вечора я часто приходив до дядька Себастьяна, і, коли він мав час, ми разом читали якусь книгу* (*М. Стельмах*).

Якщо перший з двох сполучників протиставний (*а, але, однак* і т. ін.), то кому, після нього взагалі не ставимо.

**НАПРИКЛАД:** *Туман пав бузковим цвітом, а коли почав розходитись, крізь його тонкий просинюватий серпанок виступили по горі бузкові вали* (*Гр. Тютюнник*).

**218** I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть підрядні сполучники та сполучні слова. Визначте, які саме частини складних речень вони з'єднують. Поясніть пунктограми.

1. Нижнє селище мовби вимерло і коли б не дим то можна було б мати ці оселі за втечища безтілесних лісових духів (*П. Загребельний*). 2. І навіть у снах він бачив і чотири броди і солов'я і журавля з журавкою що косили сіно тільки довго не міг збагнути як цей соловей весну розвиває а коли збагнув здивувався і зрадів ніби руками доторкнувся до таємничої квітки образу (*М. Стельмах*). 3. Навіть зринала було думка що вже ніколи з ними не зустрінеться що він або загинув під час облоги Києва або якщо вижив пішов далі з Батиєм (*В. Малик*). 4. Цілі сузір'я у яких кипіло торік турботливе життя тепер начебто являють закодовану шифрограму яку нікому не прочитати крім птахів коли вони повернуться по домівках де їх чекають (*Є. Гуцало*).

II. Накресліть схеми двох речень (на вибір).

**219** Прочитайте виразно вірш. Поясніть інтонацію. Накресліть схеми речень.

### ЛЕБЕДІ У ПОЛІ

Знову ледве мріють лебеді у полі,  
а навколо білий холод і зима,  
і, як мати, стала за селом тополя,  
що чекає сина, а його нема.

Знову ледве мріють лебеді у полі,  
сіється донизу лебединий пух,  
а тополя, змерзши, вітами поволі  
б'є себе у груди, щоб зігріти дух.

(*Є. Гуцало*)

1. Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком бувають трьох різновидів.
2. Між двома головними частинами складного речення, з'єднаними одиничним єднальним чи розділовим сполучником, кому не ставимо, якщо вони мають спільну підрядну частину.

## § 21. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОВИМ І БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

*Про те, які є різновиди речень зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, та про особливості їхньої будови*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Чим різниться сполучниковий і безсполучниковий зв'язок?

**220** Прочитайте речення. Зверніть увагу на їхню структуру та зв'язок між частинами. Зробіть висновок про особливості будови цих речень.

1. Наслідки вашої праці оцінять інші, дбайте лише про те, щоб серце ваше було чисте й справедливе (*Д. Рескін*). 2. Стародавня Ольвія давно їх цікавить обох, давно їм хочеться досліджувати, розкопувати її, занесену пісками, щоб дізнатись, чому вона загинула, чому люди покинули її (*О. Гончар*).

Особливості речень

У складному реченні із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком одні частини поєднуються за допомогою сполучників чи сполучних слів та інтонації, а інші – лише інтонації. **НАПРИКЛАД:** *Вже на річках дитячий галас вищух, холонуть дні, і все навкруг холоне* (*Г. Дудка*). [ ], [ ], і [ ]. У цьому реченні між першою і другою частинами – безсполучниковий зв'язок, між другою і третьою – сполучниковий.

Структурні різновиди

Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком діляться на три різновиди:

- складні речення із сурядним і безсполучниковим зв'язком. **НАПРИКЛАД:** *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (*Т. Шевченко*);

[ ], [ ], а [ ].

- складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком. **НАПРИКЛАД:** *Споконвіку в народі побуває думка: хто першим побачить цвіт ліщини, тому весь вік посміхатиметься щастя* (*П. Стефанов*);

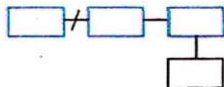


[ ]: (хто), [ ].

- складні речення із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком. **НАПРИКЛАД:** *Жодна мова ніколи не розвивається ізольовано; вона завжди зазнає більшого чи меншого впливу інших мов, і сама впливає на мови, які так чи інакше контактують з нею* (*М. Жовтобрюх*).



[ ]; [ ], і [ ], (які).



**221** I. Прочитайте речення. Визначте кількість частин у кожному з них. Схарактеризуйте засоби поєднання частин складних речень, поясніть уживання розділових знаків.

1. Здорові кострубаті дуби грізно стояли в снігових наметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, йшов сніг... (М. Коцюбинський). 2. Цвінуть сади, духмяно пахне рута, і соловейко спокою не знає (Є. Гуцало). 3. Упав мороз на листя посіріле, яри заслало сиве полотно, збирають ночі зорі у рядно, і сонце в хмарах ніжиться без діла (В. Симоненко). 4. Як хочеться, щоб всі на світі люди не забували: ти усе ж людина (Г. Дудка). 5. Я пам'ятаю: сніг на землю падав і припадав до мерзлої землі, а батько вносив яблуко із саду, останнє, що сховалось у гіллі (Г. Дудка). 6. Зацвіли, забуяли вишні, забіліло кругом вночі, і кантату* весни одвічну замузичили знов дощі (В. Буденний).

* *Кантата* – великий урочистий музичний твір, що його виконують солісти і хор у супроводі оркестру.

II. Спишіть спочатку речення з безсполучниковим і сурядним зв'язком, потім – із безсполучниковим і підрядним, а потім – із безсполучниковим, сурядним і підрядним. Накресліть схеми трьох речень (на вибір).

**222** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, які пунктуаційні помилки допущено в поданому реченні. Накресліть його схему.

Мені стало радісно, легко і тепер я знаю: настала весна, і зимі нема більш вороття (В. Земляк).

**223** ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти речення за двома схемами, обраними вами з поданих. Перевірте виконання.

1. ( ), [ ], і [ ], ( ). 2. [ ], [ ], і [ ], ( ). 3. [...], ( ), ..., і [ ], [ ]. 4. [ ], та [ ], [ ]. 5. [ ]: [ ], ( ), ( ).

**224** I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Підкресліть та обґрунтуйте пунктограми й орфограми.

1. Мовчали закурені поля німувала насичена рубцями-переметами дорога тільки діброва до якої він саме дійшов пересварювалася з хуртовиною і вітром (М. Стельмах). 2. (Не)подалік грайливо дзорчав потік з гір де см(е,и)реки і ялини зводили свої шпильясті верхівки до синяви чистого бе(з,с)хмарного неба повіяв свіжий лагідний вітерець (Б. Антоненко-Давидович). 3. Я навек той день запам( )ятав з буйних яблунь білий цвіт злітав тихо тихо падав білий цвіт наче мрія (не)повторних літ (Г. Тютюнник). 4. Я знаю тут проходили бої і вороги ломились в ці ворота (В. Грінчак). 5. У вилисах* дніпровської води що волям князя рани омивала я бачу захлинається навіла свавільної фашистської орди (М. Боровко). 6. Якось раптово зчех і зів'яв рум'яний красень-вечір шви(д,т)ко густішали сутінки що (не)вдовзі переросли в темряву на небі висіялися дрібненькі миготливі зірки... (В. Малик).

* *Вілиск* – (рос.) отлів.

II. Накресліть схеми. Визначте види речень.

**225** I. Прочитайте виразно вірш. Скільки граматичних основ має кожне речення тексту? Визначте розряди сполучників, використаних у реченнях. Усно обґрунтуйте вживання розділових знаків.

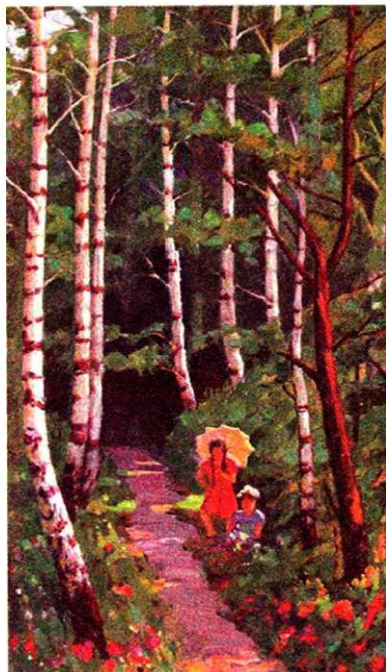
Ромашки заплющили очі,  
Дзвіночки примовкли в зеленій траві,  
Щоб не сполохати кохання,  
Що тільки-но народилося  
І глянуло на світ довірливими очима.  
Воно таке ніжне,  
Що йому вадить і багато сонця,  
І людський натопт, і галас, і метушня,  
А сонячні промені  
Вітер зв'язав у пучок  
Та й поклав дозрівати  
На білій хмарині...

(Г. Дудка)

II. Розгляньте схеми. Яка з них відображає структуру першого речення вірша, а яка – другого? Визначте вид кожного речення. Накресліть подані схеми, позначаючи в них засоби зв'язку між частинами та ставлячи питання до підрядних частин.

1. [ ], [ ], ( ), ( ). 2. [ ], ( ), [ ].

**226** I. Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Чи є в тексті речення з різними видами зв'язку? Обґрунтуйте свою відповідь.



О. Горбенко. Стежка  
в березовому лісі

## НАРОДНІ ПРИКМЕТИ

Сьогодні коли маємо густу сітку метеорологічних станцій та космічних лабораторій можемо отримати найповнішу інформацію про погоду а у віддалені часи наші предки розраховували лише на власний досвід. Своїми барометрами були свійські та дикі тварини птахи комахи рослини тощо. Неабиякі знавці народної метеорології достеменно знають погода невдовзі зіпсується якщо молодик з крутими рогами. Якщо з положистими то гожою дниною порадують найближчі дні.

Придивіться до жовтої акації якщо її квіти сильно пахнуть і над ними в'ються комарі бути негоді. Якщо у вас біля вікна росте шипшина то придивіться до її цвіту вранці пуп'янки не розпустилися невдовзі насуне дощова хмара (За В. Скуратівським).

II. Які народні прикмети, пов'язані з передбаченням погоди, ви знаєте? Розпитайте про них у своїх рідних, знайомих. На основі цих розповідей складіть два речення з різними видами зв'язку.



**227** Поясніть значення поданих фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологіч-



ним словником. Із двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть складні речення із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Шукати голку в копиці сіна, вітер в голові гуляє, сізіфова праця, грати першу скрипку, танталові муки, витрішки продавати, з комарів носок, ніде голці впасти, руки чешуться, переливати з пустого в порожнє.

**228** І. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Розставте пропущені розділові знаки, підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Во второй половине нынешнего века люди поняли планета наша велика **богатства** ее вот-вот кончатся а получаемое от Земли тратит человек неразумно (*П. Иoffe*). 2. Он чувствовал с Верой ускользнула от него часть его молодости и минуты которые он так бесплодно* пережил уже больше не повторятся (*А. Чехов*). 3. Во всем что наполняет комнату чувствуется нечто** давно отжившее какое-то сухое тление все вещи источают тот странный запах который дают цветы высушенные временем до того что когда коснешься их они **рассыпаются** серой пылью (*М. Горький*).

* *Бесплодно* – (укр.) *марно, даремно*; ** *нечто* – (укр.) *щось*.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

У складних реченнях зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком обов'язково дві або більше частини поєднані без сполучників чи сполучних слів і дві або більше частини поєднані за допомогою сполучників чи сполучних слів. Такі речення поділяються на три різновиди.

## § 22. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ»

**229** І. Прочитайте текст. Яку основну думку висловлює автор? Чи згодні ви з ним?

### ЛЬОДОХІД

Хто не любить дивитися льодохід! Кому він не подобається!..

Усі поспішаємо до річки, коли дізнаємося, що крига рушила, бо є щось незвичайне в льодоході. Кожна крижинка в безперервному русі, кожній знаходиться тут робота.

Однак, милуючись льодоходом, чи не думаємо ми більше про його шкоду, ніж про його користь? Він, мовляв, зносить мости, руйнує греблі, трощить млини, нерідко відбиває серед нас надто необережних...

Але ось однієї весни, як плин річки перепинила новозбудована гребля, льодоходу на ній не було. Крига розтала. І річку запанував якийсь смуток,



Льодохід

байдужість до життя. Її береги осушувалися, її дно покритося баговинням і смердючими водоростями, вода стала гнила, каламутна. Річці нікуди було поспішати, вона мовби помирала, і ніхто не міг їй допомогти. І зрозуміли тоді всі, що рікам необхідний плин, необхідні льодоходи так само, як і людям.

Нехай ламаються старезні мости і млини, нехай руйнуються старі грєблі, зате не буде байдужості до життя, бо оновлюється все, що пережило льодохід (За В. Земляком).

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Випишіть з тексту складні речення, підкресліть у них члени речення.
2. Визначте види виписаних складних речень.
3. Накресліть схеми виписаних складних речень з різними видами зв'язку.
4. Укажіть художні засоби, використані автором. Поясніть їхню роль у тексті.
5. Знайдіть і поясніть орфограми.

**Синтаксичний розбір складного речення з різними видами зв'язку**

### *Послідовність розбору*

1. Указати, що речення складне з різними видами зв'язку: сполучниковим (сурядним, підрядним), безсполучниковим.
2. Визначити вид речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням.
3. Установити кількість частин у складному реченні, пояснити, як частини зв'язані між собою.
4. Пояснити розділові знаки між частинами.
5. Накреслити схему.

Під час повного синтаксичного розбору кожна частина складного речення розбирається як просте речення.

### *Зразок усного розбору*

*Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронесли (М. Бажан).*

Речення складне з різними видами зв'язку (сурядним і безсполучниковим), розповідне, неокличне, має три частини, перша і друга поєднані лише інтонацією, друга і третя – інтонацією та сурядним сполучником *і*, між частинами ставимо коми.

### *Зразок письмового розбору*

*Каштани підносять свічі, тополі співають ввись, і шепоти таємничі по кронах дерев пронесли (М. Бажан).*

Речення складне з різн. видами зв'язку (сурядн., безсполучн.), розп., неокл., три частини. [ ], [ ], і [ ].

**230** 1. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть сполучники та сполучні слова. Усно визначте види речень.

1. Сонечко встає і в росі трава біля школи в нас зацвітають віти (А. Малишко). 2. Завжди мене чекає мати для неї я мале дитя що перший крок



пройшло від хати іще не знаючи життя (*Р. Братунь*). 3. Мова це доля народу і вона залежить від того як ревно всі ми плекатимемо її (*О. Гончар*). 4. Коли б спитав мене хто-небудь яку музику любив у ранньому дитинстві який інструмент яких музик я б сказав що більше за все я любив слухати klepanня коси (*О. Довженко*). 5. Цвінуть березневі сніги співають струмочками все довкола озивається мотивом радості і найдужче її чути в світлі сонця яке й творить священну, нетлінну красу весни (*Є. Гуцало*). 6. Цього літа не чути на Десні свистків пароплавів не гримить сердитий окрик плотового і не в'ється синій димок рибалки на кручі (*О. Десняк*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір трьох речень (на вибір).

**231 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен по одному складному реченню з різними видами зв'язку. Продикуйте своє речення однокласнику (однокласниці) та запропонуйте скласти схему цього речення і пояснити вживання розділових знаків.

**232** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Схарактеризуйте усно зв'язки між частинами. Накресліть схеми речень.

1. З цієї хвилини все те що він бачив навколо себе чув і відчував повнілося для нього новим змістом йому ніби вставили інші очі і він ними бачив тепер те чого раніше не помічав йому ніби підмінили душу і він відчував те про що раніше не здогадувався (*Гр. Тютюнник*). 2. Десь далеко у Чорному яру шуміли весняні води і той шум був із якимось особливим сердитим сичанням ніби ті води заливали величезне кострище що ніяк не хотіло гаснути (*Гр. Тютюнник*). 3. З'ївши вареника я падаю в натоптаний снігом санки дядько Себастьян умоцнюється на передку і ось уже кінь виносить нас у широкий засніжений світ де у паморозі срібно туманіють верби де вітряки остуджують сонце а річка погойдує переспілі китиці отого очерету в якому й досі живуть чийсь сумні голоси (*М. Стельмах*).

**233** Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

**Варіант А.** Напишіть невеликий твір (5–7 речень) у публіцистичному стилі на екологічну тему. Використайте в структурі тексту два речення з різними видами зв'язку.

**Варіант Б.** Складіть і запишіть три речення з різними видами зв'язку про необхідність охорони рослинного і тваринного світу.

**234** **МИКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Вивчивши тему «Складне речення з різними видами зв'язку», я зрозумів (зрозуміла), що...
2. Найскладнішим під час вивчення цієї теми для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

**235** Виконайте тестові завдання. Зіставте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника. За потреби повторіть відповідний матеріал розділу.

### ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Складним з різними видами зв'язку є речення:

- A Рушники, які часто розвішували над вікнами і дверима, мали оберегати оселю від усього нечистого, що могло до неї потрапити (*В. Супруненко*).

**Б** Липневий день догоряє десь за сутінками густих височенних дубів і лип, палахкотить на золотих банях і сяйно-білих стінах верхівки собору, що вигнався стрімко в небо (*І. Вагряній*).

**В** Тільки крота не видно було: він кидався глибоко в норі з поверх на поверх свого житла і не тямив, що воно там коїться на горі (*Гр. Тютюнник*).

**Г** Перед його очима в буйних травах, у перелісках і між могутніми деревами повільно бродили великі пречудові тварини (*П. Загребельний*).

**2. Складним із сурядним і підрядним зв'язком є речення:**

**А** Зненацька за одну ніч упав сніг, і тепер кущі лежали під холодним блідаво-голубим небом якись мовби затишнілі, вирізьблювалося виразно на сніговій блідості кожне дерево, яскріли під сонцем широкі галявини (*П. Загребельний*).

**Б** Саме тоді викінчено Софію Київську, і собор стояв рожевим дивом посеред білих снігів, а невидимий християнський Бог ждав, щоб його намалювали на стінах, упевнений в своїй незамінності (*П. Загребельний*).

**В** Ці жінки виходили своїми ногами довколишні яри, ліси та луги, їм відомо, де ще збереглися зовсім рідкісні рослини (*Є. Гуцало*).

**Г** На землі різні справи є, звісно, та слід твердо усім пам'ятати: не буває нічийного крісла, лиш буває нічийна лопата (*Г. Дудка*).

**3. Речення Там, де став явір понад пляями, знову я чую відлуння пісень: одна верба співає ночами, друга верба співає удень (В. Марсюк) є складним з різними видами зв'язку, а саме:**

**А** із сурядним і підрядним зв'язком;

**Б** із сурядним і безсполучниковим зв'язком;

**В** із підрядним і безсполучниковим зв'язком;

**Г** із сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком.

**4. Реченню Сніг у полі побілішав, тепер проміння не тоне в гострій млі, що насичувала повітря, не гасне у розстелених під ногами полотнах, що зараз нагадують молочні дзеркала й відображаються у високості... (Є. Гуцало) відповідає схема:**

**А** [ ], [ ], ( ), [ ], ( ).

**Б** [ ], [ ], ( ), ( ).

**В** [ ], ( ), ( ).

**Г** [ ], [ ], ( ), [ ], ( ).

**5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні:**

**А** Коли є і звичаї, і традиції, і пісні, то приймаєш їх як щось цілком природне, а, коли це зникає, то починаєш докопуватися до причин зникнення того, що раніше тобі здавалося незникненням (*В. Голобородько*).

**Б** Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік; на самоті вона тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого і роботящого і ледачого (*М. Стельмах*).

**В** Я чекав тебе з хмари рожево-ніжної, із ранкових туманів, з небесних октав, коли думи збігалися з мли бездоріжньої і незвіданий смуток за душу смоктав (*В. Симоненко*).

**Г** Дивись: де сонце умивалось, там стільки крапель золотих кульбабиних в траві зосталось, що й небо мружиться від них (*Д. Іванов*).

**6. Речення Я відриваю голову від землі, а біля мене аж перехитуються од сміху Люба, у її руці пойдуться чимось напаківана торбинка, і дівчина кладе її на те саме місце, до якого тиснулось моє вухо (М. Стельмах) складається з:**



- А трьох частин;  
Б чотирьох частин;  
В п'яти частин;  
Г шести частин.

### ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. На які групи поділяються складні речення з різними видами зв'язку?
2. Розкажіть про особливості структури складних речень із сурядним і підрядним зв'язком. Наведіть приклади.
3. Які є різновиди складних речень із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком? Розкажіть про особливості структури кожного з них.
4. Розкажіть про роль складних речень з різними видами зв'язку в мовленні.
5. Складіть два речення, у кожному з яких був би представлений сурядний, підрядний і безсполучниковий зв'язок. Накресліть схеми цих речень.

<b>ПРАВИЛЬНО</b>	<b>НЕПРАВИЛЬНО</b>	<b>ПОЯСНЕННЯ</b>
ушкодження	травматичне ушкодження	<i>травма і є ушкодженням</i>
імунітет	захисний імунітет	у слові <i>імунітет</i> міститься значення <i>захист</i>
особисто (сам)	особисто сам	<i>сам і особисто</i> за змістом однакові
повідомлення	інформаційне повідомлення	будь-яке <i>повідомлення</i> містить <i>інформацію</i>
закон	легальний закон	<i>закон</i> не може бути <i>нелегальним</i>
мій	мій власний	<i>мій і є власний</i>
реальний	реальна дійсність	<i>реальний і є дійсний</i>
вундеркінд	юний вундеркінд	<i>вундеркінд</i> – здібна дитина
хвилина	хвилина часу	<i>хвилина</i> означає відрізок часу
у квітні	у квітні місяці	у назві <i>квітень</i> міститься поняття <i>місяць</i>
лікар-педіатр	дитячий лікар-педіатр	слово <i>педіатр</i> має значення <i>дитячий лікар</i>

**РОЗРІЗНЯЙТЕ!**

**Сніговий** – укритий снігом, утворений із снігу, який несе сніг (*снігова буря, гірка, хмара, завірюха*).

**Сніжний** – багатий на сніг; подібний до снігу (*сніжні полонини, сніжне поле*).

* * *

**Дисциплінарний** – пов'язаний з нормами дисципліни, покараннями за їх порушення (*дисциплінарне покарання, стягнення*).

**Дисциплінований** – який дотримується вимог дисципліни; організований (*дисциплінований учень, клас, працівник*).

**НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!**

подéкуди	поодінці	по-українськи
пóдруга	поперéd	про́щений, дієприкм.
позáочі	попідруки	прощénний, прикм.
пóмилка	посередіні	раз пó раз
по-лю́дськи	пóтайки	різкій
по-но́вому	по-тво́ему, присл.	розв'язáння
пóночі	по тво́ему, займ. з прийм.	розігнутий





*Мова – втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за приступність мови, за багатство мови.*

М. Рильський

## Лінгвістика тексту

### **Ви знатимете:**

- основні ознаки складного синтаксичного цілого (ССЦ);
- засоби зв'язку компонентів тексту в мовленні.

### **Ви вмітимете:**

- ділити текст на ССЦ;
- аналізувати структуру, способи зв'язку ССЦ у тексті;
- використовувати різні засоби зв'язку компонентів тексту в мовленні;
- конструювати тексти, доцільно розподіляючи їх на ССЦ й абзаци;
- використовувати виражальні можливості ССЦ у мовленні.





## § 23. СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕКСТУ. ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ

*Про те, з яких одиниць складається текст,  
та про основні ознаки і роль у мовленні ССЦ*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Що таке текст? Які його основні ознаки?

**236** Прочитайте текст, зверніть увагу на групи речень, відокремлені абзацом. Простежте, якими засобами пов'язані речення в групах і яка думка розвивається в кожній з них. Зробіть висновок про особливості групування речень у тексті та основні ознаки таких груп.

Скільки сягає око – усе навколо вкрите кригою. Часом ця крижана пустеля нагадує розбурхане море, хвилі якого раптом скам'яніли, замерзли. Це порівняння викликають мільйони торосів – крижин, що стирчать поламаними скелями в кілька метрів заввишки. Іноді серед цих торосистих полів попадаються чималі прогалини абсолютної рівної криги. Здається, що це аеродроми, які виготовила сама природа.

На одному з крижаних аеродромів, у самому серці цієї пустелі, підносила невеличка хатина, побудована людською рукою. Стіни й покрівля хатини блискотіли під місячним сяйвом. Хатина була збудована з криги. Під однією стіною вітер намів кучугуру снігу. Поруч стояв намет, а біля нього – якась коробка і тичка з флюгером (За М. Трублаїні).

У тексті окремі речення не виступають ізольовано, а поєднуються у своєрідні групи (блоки), які називаються складним синтаксичним цілим.

Складне синтаксичне ціле (ССЦ) (*рос. сложное синтаксическое целое*) – це група речень, поєднаних між собою в одне ціле за змістом і граматично, що виражає розвиток думки. **НАПРИКЛАД:** *Вітер налетів несподівано. З неймовірною швидкістю запінилися хвилі. Збурений простір наближався до пароплава, що стояв за милю від берега. Раптовий шторм нагадував грім з ясного неба. З тоненької трубки біля димаря з хрипом вирвалася пара. То був довгий тривожний сигнал (М. Трублаїні).*

У межах тексту ССЦ виступає його складовим компонентом.

Єдність ССЦ організують міжфразні зв'язки, тобто зв'язки між реченнями тексту.

Основою, на якій побудовано ССЦ як окрему синтаксичну одиницю, є змістовий зв'язок. Речення в ССЦ настільки тісно пов'язані між собою за змістом, що, взяті окремо, мають вигляд, як правило, неповних, незакінчених. Крім того, речення в ССЦ поєднуються і за допомогою мовних засобів (повторення слів, уживання синонімів, сполучників, займенників тощо).

Як правило, ССЦ складається з трьох частин: зачину, середньої частини і кінцівки.

Основні  
ознаки ССЦ

Зв'язок  
речень

Композиція  
ССЦ



## ОСОБЛИВОСТІ ЧАСТИН ССЦ

Назва частини	Особливості
Зачин	виражається основна думка висловлювання. Це найбільш самостійне значуще речення в межах ССЦ, що може навіть виділятися в окремий абзац
Основна частина	розгортається, конкретизується думка, виражена в зачині. Складається здебільшого з кількох речень
Кінцівка	міститься висновок, який впливає зі змісту середньої частини. Кінцівка не обов'язкова

**НАПРИКЛАД:** Прийшла осінь. У зелені коси беріз вплелися золоті стрічки. Різнобарвним полум'ям горять осики, дикі груші. Червоніють китиці ягід на горобинах. На лісовій ліщині дозріли горіхи. Важкі коричневі жолуди падають з дубів. Лісовим мешканцям настав час заготовляти на зиму харчі (О. Пархоменко).

У наведеному ССЦ перше речення є зачином, а останнє – кінцівкою.

## Інтонація

В усному мовленні для поєднання речень ССЦ широко використовується інтонація. Паузи між окремими реченнями ССЦ короткі від пауз, що відокремлюють ССЦ одне від одного. У кінці ССЦ голос значно понижується, а на початку наступного – підвищується.

## Мікротема

Частина загальної теми тексту називається мікротемою. Мікротему розкривають кілька речень тексту, найбільш значуще з-поміж яких називається тематичним.

**237** І. Прочитайте уривки з текстів. Доведіть, що це ССЦ. Визначте їхні композиційні елементи (зачин, середню частину, кінцівку). Простежте, як розвивається думка в кожному з них.

1. Гепард – найшвидший звір на Землі. Ні кінь, ні антилопа не обженуть його. За офіційними даними, гепард може розвивати швидкість 112 км/год. А деякі мисливці запевняють, що швидкість бігу гепарда 140 км/год. У нього єдиного з усіх котів кігті не втягуються. Ось тому він бігає, як спринтер* на «шипях» (Із журналу).

* Спринтер – бігун, плавець і т. ін. на коротку дистанцію.

2. В Україні ремез найчастіше селиться на вербі. Деревина дає йому і притулок, і будівельний матеріал. Ремез прилітає до нас на початку квітня і починає будувати гніздо в другій половині місяця. А закінчує лише в травні. Півмісяця споруджується чудова будівля, яка викликає подив і захоплення. Не віриться, що пташка може виткати таку міцну білувату повсть* (Із журналу).

* Повсть – виготовлений з вовни цупкий матеріал, який використовується для вироблення теплового взуття, капелюхів і т. ін.

II. Спишіть перше висловлювання, визначте граматичні основи в його реченнях. Підкресліть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

**238** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чи правильне твердження, що складне синтаксичне ціле є синтаксичною одиницею більш високого рівня порівняно з реченням? Чому?

**239** I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Розкажіть, чому полотно Катерини Білокур так вразили всесвітньо відомого художника Пікассо.



*К. Білокур. Півонії*

### КВІТИ КАТЕРИНИ БІЛОКУР

Пабло Пікассо відтулив штору на стіні – і на нього глянули квіти... Таки глянули, бо сонце, що вийшло, виборсалоя з густої піняви і стало навпроти вікна кабінету, жадібно наткнулося на кожну їхню пелюстку, заходило пестити їх, ніжити, нацувати своїм цілющим теплом. І мальви, півники, чорнобривці, півонії, калачики, жоржини, любисток, ружі, кручені паничі, невісточки, нагідки, королевий світ, волошки, айстри, левкої раптом ожили й потягнулися до світла.

Своїми невидимими корінцями квіти дотягнулися аж до рідної Богданівки, до її чорнозему, без якого вже не могли існувати.

Полотно, на якому вони намальовані, зіткане з льону, що виріс на українській землі, фарби – з олії з цього льону, а намалювала їх жінка, яка без цієї землі була б хіба що перекотиполем. За тисячі кілометрів од рідного дому квіти про це не забули, бо Катерина наділила їх своєю пам'яттю.

Пабло Пікассо заплющив очі. Але перед його зором усе одно стояли квіти, виплекані південним сонцем і чистою та буйною фантазією художниці. Такими бачилися йому квіти лише в дитинстві. На теплих пагорбах рідної Іспанії. Тільки в дитинстві їх можна побачити такими радісними і здивованими очима, тільки не затуркана суетою душа може отак їх відчутти. І тепер квіти дивилися на нього очима забутих казок і давно забутих ним радостей, таких чистих і благовісних радостей, які випадають людині лише раз на все життя. Їх може подарувати лише батьківщина і дитинство. А ще точніше – батьківщина в дитинстві (За *В. Яворівським*).

II. Укажіть ССЦ, сформулюйте основну думку та оцініть виражальні можливості кожного з них.

III. Визначте мікротеми тексту та запишіть тематичні речення у формі цитатного плану. За планом усно перекажіть текст, виділяючи інтонацією ССЦ.

**240** Укладіть словничок асоціацій на тему «Квіти» (8–10 слів). Складіть ССЦ на тему «Квіти», використавши речення з відокремленими членами та користуючись укладеним словничком.



**241** I. Переставте речення так, щоб вони становили ССЦ. Відновлений текст запишіть, визначте в ньому композиційні елементи. Поясніть, за яких умов сукупність речень можна вважати ССЦ.

1. За тихою річечкою, де він колись лежав в окопі, стояло кілька тяжких танків. Короста іржі роз'їдала їхні покорчені останки. 2. Ні, то не кров, то запізнiла червона квітка гороху цвіла на тому, що колись воно несло смерть. 3. На одному скаліченому колесі він раптом побачив живу краплину крові. 4. Наступного дня Марко добрався до тієї місцевості, де майже голіруч зчепився із самою смертю. 5. Марко з несподіванки аж здригнувся і ближче підійшов до танка (За М. Стельмахом).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір одного речення (на вибір), визначте в ньому частини мови.

**242** I. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правильної інтонації. Визначте його тип і стиль мовлення. Чи поділяєте ви позицію автора, висловлену в тексті?

### ТВОЄ МАЙБУТНЄ

Одним з найважливіших кроків у житті є вибір професії. Адже лише займаючись тим, що тебе цікавить, приносить радість, ти відчуватимеш життєву повноцінність. Тому не можна покладатися на випадковість, квапитися*. Необхідне найсерйозніше ставлення до цієї проблеми як батьків, так і самих молодих людей.

Набагато частіше впливають на вибір майбутнього фаху батьки, їхня робота, вподобання. Та не завжди це можна вважати найкращим. Свою майбутню спеціальність треба обирати самостійно, цілеспрямовано й не поспіхом.

Часто підлітків ваблять майбутні титули, блиск сцени артистів або великі заробітки. Проте чи можуть подібні аргументи бути остаточними у виборі свого майбутнього? Роблячи ставку на «грошовиті» професії, треба пам'ятати, що вище оплачувана праця буває складнішою й важчою фізично чи розумово, вимагає більшої відповідальності, затрати часу тощо. До того ж гроші самі по собі не завжди гарантують задоволення роботою.

Тим, хто обирає професії, варто задуматися, чи не оцінюють вони життєві перспективи подібним чином. І не зайве нагадати, що більшість наших громадян має не «престижні», а корисні, необхідні й цікаві професії (За І. Томаном).

* *Ква́питися* – (рос.) *торопі́ться*.

II. Знайдіть у тексті ССЦ, визначте мікротеми та тематичні речення. До кожного ССЦ доберіть заголовки, який би виражав основну думку. Обґрунтуйте доцільність розподілу тексту на ССЦ, поясніть інтонацію.

III. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

**243** *МИКРОФОН*. Що треба враховувати, обираючи майбутню професію? Чи зробили ви вже свій вибір?

**244** Складіть і запишіть твір на тему «Мій вибір професії» або «Вибір професії», доцільно поділяючи його на ССЦ. Роботу над твором виконайте в такій

послідовності: осмисліть тему твору, продумайте основну думку, визначте мікротеми, окресліть ССЦ та як розвиватиметься думка в кожному з них, доберіть ключові слова і словосполучення, складіть план, напишіть твір, перевірте написане.

**245** За поданим планом складіть і запишіть текст, який складався би з трьох ССЦ. Використайте пункти плану як тематичні речення.

### ПЛАН

1. Як чарівно грає царством квітів сонце!
2. У степу лагодиться дощ.
3. Через усе небо палає всіма кольорами дугаста веселка.

**246** Перекладіть подане ССЦ українською мовою і введіть його в невеликий текст (3 абзаци). Доберіть заголовок, визначте тему й мікротеми вашого тексту, обґрунтуйте доцільність розподілу на ССЦ.

Далеко внизу, сквозь кусты ивы, березовую и рябиновую листву виднелась не очень широкая река. Там, у воды, белели песчаные косы, а дальше клубилась лиственная зелень. Левее была обширная, окаймленная лиственным недвижимым лесом, пойма. Пойма была спокойно-светлая, копилась в своих низинах белый туманец, и он сперва стушевывал, потом тихо гасил цветочную синь и желтизну еще не кошенного луга (По В. Белову).

*Ряби́новая* – (укр.) горобінова; *песча́ный* – (укр.) піщаний; *ли́ственный* – (укр.) листяний; *окаймле́нный* – (укр.) облямований; *пойма* – (укр.) заплава.

**247** I. Підготуйтеся до написання тексту-опису (на одну сторінку) на тему «Рідні простори»: сформулюйте основну думку; продумайте, зі скількох ССЦ складатиметься текст та яка думка розвиватиметься в кожному з них; запишіть мікротеми; складіть план; доберіть і запишіть ключові слова й словосполучення відповідно до теми, основної думки і плану.

II. Напишіть текст-опис на тему «Рідні простори», користуючись дібраним матеріалом.

#### ВИСНОВКИ

1. У ССЦ речення поєднані в одне ціле і виражають розвиток думки.
2. Виступаючи складовою частиною тексту, ССЦ має більшу самостійність, стилістичну довершеність, ніж речення. У складі ССЦ речення пов'язані міжфразними зв'язками. Тому ССЦ порівняно з реченням – синтаксична одиниця вищого порядку.

## § 24. СКЛАДНЕ СИНТАКСИЧНЕ ЦІЛЕ І АБЗАЦ

*Про те, як ССЦ співвідноситься з абзацом, та про особливості розподілу тексту на ССЦ і абзаци відповідно до комунікативної мети*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Що таке абзац? Яка його роль у тексті?

#### Абзац

**Абзац** – це: 1) відступ управо на початку першого рядка для відокремлення однієї частини тексту від іншої; 2) частина тексту між двома такими відступами. З його допомо-



## Співвідношення ССЦ з абзацом

гою на письмі виділяються окремі думки, частини тексту, щоб полегшити читачеві сприйняття висловлювання. Абзац надає тексту певного забарвлення. Зокрема, текст, поділений на невеликі абзаци, справляє враження швидкої, напруженої дії. Повільність, гнітючість створюється великими абзацами.

ССЦ нерідко збігається з абзацом, проте ці одиниці не можна ототожнювати. На відміну від ССЦ, абзац не є одиницею синтаксичного рівня.

Межі ССЦ і абзацу можуть і не збігатися. Так, в абзац може бути винесене одне речення, а ССЦ – це, як правило, мінімум два речення; в одному абзаці можуть бути два і більше ССЦ; одне ССЦ може бути винесене в два абзаци. Проте певна залежність між розподілом тексту на абзаци і складними синтаксичними цілими існує: чим точніше обидві одиниці вкладаються одна в одну, тим гармонійніше звучить увесь текст.

**248** І. Прочитайте текст, визначте його тип і стиль мовлення. Якщо ви займаєтеся вишивкою, розкажіть однокласникам про одну зі своїх останніх робіт.

ВИШИВКА КОЗАЦЬКОЇ  
СТАРШИНИ

У XVII–XVIII ст. в Україні великої популярності набула вишивка рослинними орнаментами. Вона виконувалася шовковими нитками, золотою і срібною сухозліткою*, заполоччю** на вжиткових речах козацької старшини. З-поміж цих речей особливої уваги заслуговують простирадла, наволоки, скатертини, рушники, одяг.

В орнаментальних схемах переважає ламана лінія, утворена довгим зубчастим листям, з уміщеними в заглибленнях мотивами винограду, ананаса, деревця, кетягів калини. Поширеними також були хвилясті гірлянди й композиції з букетів. Вишивки обрамляли прямими смужками, повздовж яких розміщувалися трілисники, квітки, листочки, гранати, дзвоники тощо.

Залежно від складності орнаменту, вишивки створювалися або в домашніх умовах, або в спеціальних майстернях, де працювали вишивальниці, ткалі, модистки. Якість виконання творів говорить про високий професіоналізм майстринь.

Велика збірка вишивки, створеної упродовж XVII–XVIII ст. для козацької старшини, зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського (Із книги «Вишивка козацької старшини»).



Вишивка др. пол. XVIII ст.

* *Сухозлітка* – мідний позолочений або посріблений тоненький дріт, прядений із шовковою ниткою.

** *Заполоч* – різноколірні бавовняні прядені нитки.

II. Укажіть ССЦ, поясніть думку та оцініть виражальні можливості кожного з них. Спробуйте встановити залежність між поділом тексту на абзаци та його змістом.

III. Випишіть з тексту два складні речення. Підкресліть у них граматичні основи, накресліть схеми, поясніть уживання розділових знаків.



### ДЛЯ ВАС, ДОПИТЛИВІ

У мережі Інтернет є сайти, які можуть розповісти багато цікавого, пізнавального з історії та культури України. Наприклад, «Острів знань» ([www.ostriv.in.ua](http://www.ostriv.in.ua)), «Сім чудес України» ([www.7chudes.in.ua](http://www.7chudes.in.ua)), «Музейний простір України» ([www.prostir.museum](http://www.prostir.museum)). Якщо у вас є доступ до мережі Інтернет, завітайте на один із зазначених сайтів. Розкажіть однокласникам про те, що вас найбільше зацікавило.

**249** I. Прочитайте текст уголос із правильною інтонацією. Визначте його тип і стиль мовлення.



Д. Кустанович.  
Міські дощі

### ДОЩ

Тихо, й нудно, і спека пекельна...

Нікуди вже далі – ось-ось має щось трапитись.

І десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім.

Легко й радісно зітхнув густий хутірський парк із столітніми дубами. Тихо забриніли маленькі шибки в низенькій хаті-землянці. Пішла хвиля, аж засвітила по ланах засохлого жита.

Щось насувало грізне.

Потемніло, завітрило, закрутила курява.

Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покоїлось у небо.

Вітер ущух. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало,

трощило й луною розкочувався гук над хмарами по широких небесних просторах. А з-під тієї тріскотні тихо сіявся на прив'яле листя, на присмажені трави й хліба дрібний, як роса холодний, дощ (За С. Васильченком).

II. Простежте розподіл тексту на ССЦ й абзаци. Доведіть, що в кожному новому абзаци розкривається нова тема, але всі частини тексту взаємопов'язані. У яких випадках межі ССЦ і абзаци співпадають, а в яких – ні? Чим це можна пояснити? Поміркуйте, як розподіл тексту на абзаци впливає на його забарвлення.

III. Знайдіть і поясніть вивчені пунктограми.





Незбігання меж абзацу і ССЦ більш характерне для художнього стилю, у якому поділ на абзаци базується на поєднанні логіки та емоцій і певною мірою залежить від індивідуальності того, хто пише. Наприклад, абзац може розірвати ССЦ, щоб підкреслити емоційно-експресивні якості висловлювання. У наукових же текстах збіг між абзацом і ССЦ значно більше, оскільки такі тексти зорієнтовані на логічну організацію мовлення.

**250** І. Прочитайте текст, який не розподілено на абзаци. Чи відчули ви труднощі в його сприйнятті? Визначте ССЦ, оцініть їхні виражальні можливості. Поділіть усно текст на абзаци. Поясніть, чи зумовлений ваш поділ змістом тексту.

### СТАРА-СТАРА ВИШНЯ

Це запам'яталося мені як найкращий спомин дитинства. Недалеко від нашої хати росла вишня. Стара-стара, вже половина гілок зовсім засохла, а на половині ще родили – ой які ж смачні – ягоди! Запам'яталося: весною зацвіла тільки одна гілка. Батько хотів зрубати вишню, бо вмирає ж вона... та мати сказала: «Не треба рубати. Цю вишню посадив ще твій дідусь. Хай вродять вишні на оцій гілці...». Вродили востаннє вишні. Зібрала мама кісточки та її посадила в землю. Виросли з тих кісточок молоденькі вишні. Стара вишня засохла, а молоді вже цвітуть і плодоносять. Отак як та вишня не вмерла, а продовжила свій рід, так і народ ніколи не вмирає. Доки живе народ, доти живе й Батьківщина. Бережімо все старе й предковичне. Бережімо те, чим дорожили наші діди й прадіди. Це пам'ять народу. Бо як втратить народ пам'ять, втратить і любов до своєї рідної Батьківщини (В. Сухомлинський).

ІІ. Випишіть тематичні речення кожної мікротеми. За виписаними тематичними реченнями стисло перекажіть текст, доповнивши його ССЦ, яке б містило опис вишневого саду. Переказ запишіть, доцільно розподіляючи його на абзаци.

**251** Установіть відповідність між абзацами і ССЦ у творах Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» і П. Куліша «Чорна рада». На основі цих творів доведіть, що розподіл тексту на абзаци є однією з ознак стилю письменника. Оцініть виражальні можливості ССЦ у текстах зазначених письменників.

**252** Складіть і запишіть невеликий текст (3–5 абзаців), увівши до нього подане ССЦ. Доберіть заголовок, визначте тему й мікротеми вашого тексту. Обґрунтуйте доцільність розподілу тексту на ССЦ і абзаци.

На сивій од роси траві по долу пасуться коні. Двоє. Один білої, другий карої масті. То лісникові. Он і хату його видно під байрачком під кручею, і дворище просторе. А посеред дворища вогнище горить і над ним казанок – вечеря вариться (За Гр. Тютюнником).

ССЦ не можна ототожнювати з абзацом, бо це різні мовні категорії. Проте певна залежність між розподілом тексту на абзаци і ССЦ існує.

## § 25. ЗАСОБИ МІЖФРАЗНОГО ЗВ'ЯЗКУ. АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕНЬ У ТЕКСТІ

*Про те, за допомогою яких засобів поєднуються речення в ССЦ, та про членування речень на «відоме» і «нове»*

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які ви знаєте засоби зв'язку речень у тексті?

**253** Прочитайте висловлювання, поясніть думку, яка розгортається в ньому. Поміркуйте, з якою метою автор повторює слова. Визначте «відоме» і «нове» в реченнях тексту.

І все ж воно наймиліше у світі, це непоказне село на великій рівнині... Тут пройшло твоє голодране дитинство. Тут учився ти в школі. Тут привчали тебе до роботи. Тут навчився любити світ, і людей, і музику, і літературу. Небо, і зорі, і місяць, і перші радощі, і перші печалі – все для тебе почалося тут, все увійшло і лишилося в тобі навіки. Все, з чого складається людське життя і сама людина (О. Сизоненко).

Лексичні  
засоби

Як вам уже відомо, окремі речення поєднуються в складне синтаксичне ціле за допомогою різних засобів міжфразного зв'язку. Хоча в основі ССЦ лежить змістовий зв'язок його компонентів, проте важливими є й різноманітні лексичні, морфологічні, синтаксичні засоби.

У ролі лексичних засобів поєднання окремих речень у ССЦ можуть використовуватися повтор слів, спільнокореневі слова, синоніми, сполучники, займенники, прислівники тощо. **НАПРИКЛАД:** *Як чарівно грає по царству квітів сонце! Не встигаєш очима за ним, не схопиш усі кольори. А квіти на вітрі! Червоні, сині, білі під хвилею південного вітереця!..* (В. Бабляк).

У наведеному ССЦ друге речення приєднане до першого за допомогою займенника *ним*, ужитого замість іменника *сонце*, а третє також поєднане з першим шляхом повторення іменника *квіти*.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Часто без повтору слів, їхніх форм і спільнокоренових слів не можна забезпечити логічність, стрункість передачі думки. Проте не слід змішувати повтор як засіб зв'язку з повторенням слів у межах одного речення чи неширокого контексту, що є результатом бідного словникового запасу мовця.

Морфологічні  
засоби

Для поєднання речень у ССЦ можуть використовуватися і морфологічні засоби, зокрема єдність видових і часових форм дієслів-присудків. **НАПРИКЛАД:** *Після довгих мандрів у диких горах знайшов юнак брилу білого благородного мармуру. Поглянув на неї і побачив свою кохану. Поста-ла вона перед ним мов жива, втілена в холодному камені. Вогнем натхнення спалахнуло серце юнака, загорівся він жадою діяльності* (З легенди).



## Синтаксичні засоби

У наведеному прикладі присудки всіх речень виражені дієсловами минулого часу доконаного виду.

У ролі синтаксичних засобів поєднання окремих речень у ССЦ може використовуватися порядок слів і речень, паралелізм побудови речень тощо. **НАПРИКЛАД:** *Мене втомили люди. Мені надокучило бути заїздом, де одвічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміються. Повідчиняти вікна! Провітрити оселю! Нехай увійдуть у хату чистота і спокій (М. Коцюбинський).*

У наведеному прикладі використовується паралелізм побудови речень: з одного боку – розповідні речення (перше і друге), а з іншого – спонукальні (третє–п'яте).

## ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Граматичні засоби міжфразного зв'язку не обов'язково повинні бути в кожному конкретному ССЦ в повному обсязі. Можуть використовуватися то одні, то інші. Проте в кожному конкретному випадку обов'язковим є смислове об'єднання окремих речень ССЦ.

## Актуальне членування речень

Для забезпечення оптимальної зв'язності висловлювання використовується членування речень на дві частини: «відоме» і «нове».

«Відомим» (В) називаємо ту частину речення, яка вбирає в себе (повторює) щось із висловленого в попередніх реченнях. «Новим» (Н) називаємо ту частину речення, яка містить повідомлення, що додається до «відомого».

**НАПРИКЛАД:**

В Н  
Село розляглося на узвишсях, довкола річки, озер та лугов.  
В Н  
Навесні тут розливається вода, зеленіють, розвиваючись,  
В Н  
дерева, прилітає птаство. У річці та в озерах повно риби, в'юнів, раків (Є. Гуцало).

У реченнях тексту-розповіді «відомим» є назва осіб (предметів), які виконують дію, а «новим» – назва дії. У реченнях тексту-опису «відомим» є назви осіб (предметів), вказівка на місце, а «новим» – їхні ознаки.

**254** І. Прочитайте ССЦ, поясніть основну думку кожного з них. Доведіть, що виділені слова служать мовними засобами, за допомогою яких речення тексту пов'язані між собою. Свою відповідь зіставте з міркуванням, поданим нижче.

1. У перші дні після від'їзду дітей Чайчиха не зводила погляду з невеличкого, на чотири крихітні шибки віконця, мовби воно приворожило її. До віконечка, присідаючи на полінце, тулилася молода вишня. Стара не раз бачила, як вони затікали, запікались льодком або волохатились памороззю, а в полудень тримали кетящини сліз, в яких голубіло небо і червонів одсвіт тужавої, багатой на цвіт брості (М. Стельмах).

2. Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках моєї одежі приносив запахи полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сівав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалася ніч (М. Коцюбинський).

II. Укажіть «відоме» і «нове» в реченнях першого ССЦ. Поясніть роль такого членування для забезпечення зв'язності висловлювання.

### МІРКУЙТЕ!

У першому ССЦ друге речення приєднується до першого шляхом повторення іменника *віконце*, а третє поєднується з першим за допомогою займенника *вони*, вжитого замість іменника *шибки*.

**255** I. Прочитайте подані ССЦ, визначте їхній тип і стиль мовлення. Зверніть увагу на багатство й виразність мовлення.

1. За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, але з жовтим сутінком імла. А за нею, за Дніпром, над борами і далеко за Десною стоять хмари внизу, над самими борами, неначе високі й важкі чорні гребені Альп. Рівнина там одразу, неначе чудом, стала горяна, неначе у Швейцарії коло Люцерна. А на горах вершки наче куряться димом та парою, розбились нарізно* й понахиляли вершечки на один бік уперед, неначе голови, на схід сонця (І. Нечуй-Левицький).

2. І раптом дощ, рясний, краплистий дощ заскакав, сипонув по степу! Ха-ха-ха! – сипле злива кришталевим сміхом по бочці, по Андрієвім капелюсі, по полях. Ха-ха-ха!.. – регочуть під дощем і вітром розгойдані пшениці, дрижить під боєм крапель бриль, басовитим барабаном бубонить бочка. Сип-підсипай небесного срібла, поливай нас досхочу! Ха-ха-ха!.. (В. Бабляк)

3. Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Це було прекрасно (М. Коцюбинський).

4. Тиша навколо. Колос не шелесне вусом, стеблом вітер не колихне, не проспівает пtiця. Не шумить гіллям висока липа, що стоїть обіч** доріжки. Певно, тут, біля липи, проходила межа. Хто посадив цю липу на радість вітрам-парубкам? Який легіник стояв у її тіні зі своєю любкою? Чи пчїлки в пору цвітіння збирали з неї мед? Який плугатар знаходив під нею відпочинок? (І. Чендей).

* Нарізно – (рос.) врозь. ** Обіч – (рос.) обок.

II. Укажіть засоби зв'язку речень у поданих ССЦ, обґрунтуйте доцільність використання та виражальні можливості цих засобів.

III. Спишіть одне ССЦ (на вибір), позначте «відоме» і «нове» в його реченнях. Підкресліть та поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

**256** I. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Доберіть свій заголовок, який би передавав основну думку прочитаного. Розкажіть, чи доводилося вам доглядати за тваринами. Як ви знаходили з ними «спільну мову»?



## НЕЗВИЧАЙНІ РОЗМОВИ

Якось у травневому лісі коло Дніпра я здивався з оленем. Ми заклакли на місці і невідривно дивилися одне одному в очі. І раптом я відчув, що між нами вже якийсь час точиться справжнісінька розмова. Щоправда, без єдиного слова. Не знаю, чи можна це пояснити, але ми чудово розуміли одне одного. А потім оте дивне відчуття немов увірвалося. Враз. І він знову став тільки оленем, а я – тільки людиною...

А мій кіт? Зимовими вечорами він любив угрітися в мене на колінах. І при цьому голосно воркотів од задоволення. Ми куняли, і в напівсні переді мною несамохіть пропливали його котячі пригоди, наче він їх мені хтозна-яким чином реповідав.

То таки не вигадка, що люди й звірі розмовляють одне з одним. Дарма, що без слів. Можна вивчити мови всіх народів, усіх тварин і птахів, і нікого не розуміти при цьому.

А можна й навпаки... Виходить, просто обмінюватися словами мало. У слова, крім смислу, треба вкладати ще щось. Але що? Цього я не можу сказати одним словом, бо ніяке слово того не вбере (За Т. Кіньком).

II. Знайдіть ССЦ та визначте засоби міжфразного зв'язку в них. Оцініть виразні можливості ССЦ у тексті.

III. Випишіть ключові слова і словосполучення з останнього абзацу тексту. Користуючись записами, перекажіть письмово цю частину тексту, використовуючи членування на «відоме» і «нове» для оптимальної зв'язності тексту.

**257** I. Уявіть, що вам доручили створити Інтернет-сайт для дев'ятикласників. Подумайте, як би ви його назвали, яку інформацію розмістили б на його тематичних сторінках, яким було б його художнє оформлення тощо. А кого б ви залучили до співпраці?

II. Складіть усну розповідь про створений вами в уяві Інтернет-сайт для дев'ятикласників. Для побудови розповіді скористайтеся такими засобами міжфразного зв'язку: спільнокореневі слова, сполучники, вищо-часові форми дієслів-присудків.

**258** Складіть і запишіть висловлювання на тему «Чарівний дивосвіт мистецтва» (8–12 речень), використавши такі засоби міжфразного зв'язку: займенники, синоніми, паралелізм побудови речень.

**259** **ПОПРАЦЬОУЙТЕ В ПАРАХ.** Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти невелике ССЦ, у якому треба використати два визначені вами засоби міжфразного зв'язку. Перевіривши виконання, запропонуйте йому (їй) перебудувати складене ССЦ так, щоб визначені вами раніше засоби зв'язку не вживалися.

**260** Користуючись хрестоматією з української літератури для 9-го класу, випишіть по одному ССЦ із творів Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», Марка



Мори Суссин Тессан.  
Олені і клен

Вовчка «Інститутка», П. Куліша «Чорна рада». У виписаних синтаксичних одиницях характеризуйте засоби міжфразного зв'язку.

**261** I. Поміркуйте над запитаннями.

1. Хто такий друг? 2. Кого б ви могли назвати своїм другом? 3. Які якості мають бути притаманні цій людині? 4. Чим відрізняються, на вашу думку, поняття «друг» і «справжній друг»?



II. Складіть і запишіть твір-роздум на тему «Яким має бути справжній друг», який складався би з 3–5 ССЦ. За потреби скористайтеся поданою довідкою.

III. Укажіть засоби міжфразного зв'язку, якими ви скористалися при написанні роздуму, та обґрунтуйте їх доцільність.

**ДОВІДКА:** людина, що відповідає моєму ідеалу; вірний, незрадливий; готовий допомогти в біді; правдивий, принциповий; може й готовий захистити; безкорисливий; зацікавлений у доброті й злагоді; вдячний товариш.

ВИСНОВКИ

1. Міжфразні зв'язки, тобто зв'язки між реченнями тексту, організовують змістову й структурну єдність тексту. З-поміж цих засобів виділяємо, зокрема, лексичні, морфологічні та синтаксичні. Уміле їх використання робить повідомлення змістовним, доказовим, переконливим.
2. Зв'язність тексту забезпечується актуальним членуванням речень на «відоме» і «нове».

## § 26. СТРУКТУРНІ ТИПИ СКЛАДНИХ СИНТАКСИЧНИХ ЦІЛИХ

*Про особливості будови ССЦ з ланцюжковим і паралельним зв'язком речень та про те, з якою метою вони вживаються в мовленні*

**262** Прочитайте подані ССЦ. Простежте, у якому з них кожне наступне речення ніби впливає з попереднього, а в якому – речення відносно самостійні. У якому ССЦ широко вживаються лексичні засоби міжфразного зв'язку, а в якому – в основному змістові? Зробіть висновок про особливості двох основних типів ССЦ за способом зв'язку між реченнями.

1. Раз або й два на рік – весною і восени – поле орали. І наша стежка зникала під ріллею, присипана грудками, розрівняна й заволочена. Здавалось, вона пропадала зовсім. А проте наступного дня стежка народжувалась – якомсь несміливо, напівтасмно, у вигляді тоненького, ледь помітного людського сліду (*В. Близнець*).

2. У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. Повітря, настоєне на ароматах смолини і мокрого листа, приємно дурманить голову. Теплінь. Найдрібніше створіння і те не поспішає розплескати по всьому лісі свою весняну радість (*Є. Шморгун*).

Типи ССЦ

Залежно від способу зв'язку між реченнями розрізняють два основні типи складних синтаксичних цілих:

- з ланцюжковим зв'язком речень;
- з паралельним зв'язком речень.



Ланцюжко-  
вий зв'язок

У ССЦ з ланцюжковим зв'язком речень кожне наступне речення доповнює попереднє, розкриваючи, уточнюючи його зміст. У такий спосіб здійснюється розгортання думки, відбувається її рух. **НАПРИКЛАД:** Ялинку ми за-позичили пізніше зі скандинавських країн. А для українців традиційним є дідух. Це останній снопик або пучечок колосків з поля, зібраних наприкінці жнив, так званий «обжинок». Його освячували в церкві на Спаса чи Маковія, зберігали в коморі, на горищі, а перед Різдом уносили в хату (Л. Орел).

Умовно ланцюжковий зв'язок можна показати за допомогою такої формули: А → Б → В.

Паралель-  
ний зв'язок

У ССЦ з паралельним зв'язком речень кожне з речень характеризується відносною самостійністю. Такі ССЦ використовуються переважно для опису послідовно змінюваних, незалежних одна від одної подій чи таких явищ, що відбуваються одночасно. **НАПРИКЛАД:** Співала земля. Дзюрчали по балках струмки. Гули джмелі струною віолончелі, стрекотали цвіркуни. Дзвеніли комарі кришталевим дзвоном, і лилися з неба блакитним сльвом співи весняних радісних жайворонків (З. Тулуб).

У наведеній конструкції кожне речення виступає як самостійне, а спільно вони створюють єдину картину.

Засоби  
зв'язку

У ССЦ з ланцюжковим зв'язком широко вживаються різні засоби міжфразного зв'язку (повтори слів, синоніми, єдність вищо-часових форм дієслів, займенники, прислівники, сполучники тощо).

Речення ССЦ з паралельним зв'язком пов'язуються між собою переважно лише за змістом, хоча й у цих конструкціях як засіб міжфразного зв'язку вживається також єдність вищо-часових форм дієслів.

## ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ланцюжковий і паралельний зв'язок речень може поєднуватися в межах одного ССЦ.

**263** Прочитайте ССЦ, визначте їхні типи за способом зв'язку речень. Відповідь обґрунтуйте. Порівняйте засоби міжфразного зв'язку речень у них.

1. Сонце низько стоїть на заході між білими й сизими хмарками, червоне, як жар. Небо внизу над лісами делікатно блакитне, а подекуди ніби зелене, лиснуче й прозоре, неначе помальоване скло. Над Оболонню висять низько білі, тонкі, аж прозорі, хмарки. За Дніпром, над борами і далеко за Десною стоять хмари внизу, над самими борами, неначе високі й важкі чорні гребені Альп (І. Нечуй-Левицький).

2. Важкою, довгою й копіткою роботою було виготовлення чорнила. Зате зберігалось все написане дуже довго. Літописи, книги тисячолітньої давності, й сьогодні читаються. Для цього брали дубову кору, довго настоювали її, квасили, потім варили, доливали соки ягід і рослин, ще й ви-

шневу смолу, на додачу кидали в розчин залізячки. Через місяць-другий чорнило готове (*М. Слабошпицький*).

**264** I. Переставте речення так, щоб вони становили ССЦ. Відновлений текст запишіть. Визначте в ньому тип ССЦ, схарактеризуйте особливості розгортання думки.

1. Осяяне, воно, здавалось, сміється своєю – чистою і великою – радістю. 2. Там, облите потоками гарячого світла, стояло моє дерево. 3. Погляд мій упав нижче на обрій. 4. Через кілька днів прийшли до нас гості, і мама сказала натрусити яблук. 5. Було воно таке, як і завжди: високе, мало верхівкою не сягало хмар, розлаписте гілля його погордо плавало в повітрі. 6. Я взяв миску і поліз на дерево (*За Є. Гуцалом*).

II. Виконайте письмовий синтаксичний розбір одного з речень (на вибір).

**265** I. Прочитайте текст, охарактеризуйте особливості розгортання думки в ньому. Доведіть, що в цій конструкції речення поєднані ланцюжковим і паралельним зв'язком, утворюючи одне ССЦ.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюся до їхнього маяння, прислухаюся до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням (*М. Стельмах*).

II. Визначте «відоме» і «нове» в реченнях тексту та засоби міжфразного зв'язку.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Уміння правильно відтворити думку не менш важливе, ніж уміння правильно добирати слова. Неправильне поєднання речень у тексті робить повідомлення заплутаним, невиразним, призводить до спотворення думки.

**266** ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Сформулюйте кожен окремо 2–4 запитання за змістом прочитаного. Поставте ці запитання однокласнику (однокласниці). Вислухайте відповіді.

### ПЕРШИЙ ПОВІТРОПЛАВЕЦЬ

8 серпня 1709 р. Бартоломеу де Гусман прибув у Португалію і попросив аудієнції в короля. Він запропонував монархові проект кулі для польотів над землею і тут же продемонстрував зменшену модель такого літального апарата. Оболонку було зроблено з бавовняної тканини, кошика сплетено з лози. Гусман розклав вогонь під соплом, куля наповнилася нагрітим повітрям і на очах у захопленого короля і його почту здійнялася в небо.

Демонстрація була більш ніж переконливою. Король не заперечував проти побудови великої повітряної кулі. Він наказав видати молодому бразильцю гроші для створення такого літаючого корабля, у кошику якого могла б уміститися доросла людина, і власноруч підписав документ, за яким Бартоломеу де Гусману надавалося виключне право на побудову такого апарата.



Через два місяці повітряна куля була готова до польоту. Її охрестили «Пассароля», що в перекладі з португальської означає «Горобчик». Розповідають, що вона кілька разів пролітала над Лісабоном на кілометровій висоті. Єдиним пасажиром був сам Бартоломеу де Гусман, якого лісабонці почали називати «О'Воадор» – «Літаюча людина».

Але невдовзі заздрість та інтриги згубили талановитого винахідника. За свої «грішні» ідеї йому довелося відповідати перед судом інквізиції, а згодом, рятуючи життя, втекти в Іспанію. Скоро про вигнанця і його винахід забули. Пам'ятали про Гусмана лише мешканці його рідного міста Сантуса. На одній з площ цього міста винахіднику повітряної кулі поставлено пам'ятник (За Г. Бурганським, Р. Фурдужем).



Повітряні кулі

II. Укажіть ССЦ, визначте їхній тип за способом зв'язку речень. Поясніть, з якою метою ССЦ цього типу вжиті в тексті.

III. Випишіть з тексту тематичні речення. За виписаними реченнями усно перекажіть прочитане, не змінюючи типи ССЦ, з яких складається текст.

**267** I. Складіть і запишіть такі ССЦ: а) з ланцюжковим зв'язком речень у науковому стилі; б) з паралельним зв'язком речень у художньому стилі. Схарактеризуйте засоби міжфразного зв'язку, якими ви скористалися.

II. Одне зі складених вами ССЦ уведіть у невеликий текст, доцільно розподіляючи текст на абзаци.

ССЦ бувають двох типів: з ланцюжковим і паралельним зв'язком речень. Перший ґрунтується на послідовному зв'язку між реченнями і є найбільш поширеним у мовленні. Речення в ССЦ з паралельним зв'язком звичайно однорідного складу, однакової чи подібної будови.

## § 27. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ»

**268** ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Доберіть кожен окремо два запитання з теми «Лінгвістика тексту». Поставте ці запитання однокласнику (однокласниці). Оцініть його (її) відповіді.

II. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) скласти невелике ССЦ, у якому треба використати визначені вами зачин та засіб міжфразного зв'язку. Перевірте виконання.

**269** I. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку. Чи згодні ви з твердженням, висловленим в останньому реченні?

II. Укажіть ССЦ. Доведіть, що це ССЦ. Чи співвідносяться вони з абзацами? Визначте тематичні речення та засоби міжфразного зв'язку.



Є. Гордієць.  
Рідні простори

холод, голод і, можливо, навіть на загибель! Отже, довіривши хлопчикові охороняти вогонь, плем'я довірило йому себе, своє життя. А він прирік усіх на смерть.

Відповідати за інших – це означає відповідати за самого себе!

Земля наша – це великий космічний корабель. Разом усі ми – його команда. Цілком зрозуміло, як багато залежить від злагодженої роботи команди корабля.

Сьогодні людина, тільки людина відповідає за все на Землі!

Тепер людство не бореться з природою, як з ворогом, а відповідає за неї, за повітря, за океани, за ліси і ріки. Цю відповідальність людина не може передати нікому, бо лише вона має найвищу силу – силу розуму.

Хто ж ця людина? Це всі ми разом і кожен з нас.

Майбутні державні діячі, великі вчені, письменники, філософи – усі вони сьогодні сидять ще за шкільними партами. Не думайте, що відповідальність прийде до них пізніше, разом з дорученою справою. Хто не виховав у собі почуття відповідальності в юності, той не навчиться цього і в зрілі роки (За Г. Баклановим).

**270** **МІКРОФОН.** Що таке відповідальність? Що значить відповідати за інших?

**271** Складіть і запишіть висловлювання (на одну сторінку) на тему «Для того щоб створити щось красиве, треба нести красу в душі». Працюючи над текстом, зверніть увагу на: а) доцільність розподілу його на ССЦ і абзаци відповідно до вашого задуму; б) виражальні можливості різних засобів міжфразного зв'язку; в) членування речень на «відоме» і «нове» для забезпечення оптимальної зв'язності тексту.

**272** **МІКРОФОН.** Продовжте фрази.

1. Вивчення теми «Лінгвістика тексту» для мене було корисним тим, що...
2. Свої знання з теми я оцінив би (оцінила б) на...



**273** Виконайте тестові завдання. Зверте свої відповіді з тими, що подані наприкінці підручника.

### ТЕСТ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Прочитайте текст. Виконайте подані після нього завдання.

(1)Олесь, ковзаючись, побрів до школи. (2)Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід. (3)Хлопець ліг долілиць, притиснув скроню до льоду і почав розглядати дно. (4)Воно тьмарилося мулистим пилком, пускало бульбашки, які прилипали до криги. (5)Течія розчісувала зелений кушир, прями тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. (6)І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатині – він, біля віконця сидить. (7)Олесь солодко зойкає, щільніше приліпає лобом до криги (*Гр. Тюнтюник*).

**1. Прочитані речення утворюють ССЦ, тому що:**

- А вони виділені в один абзац;
- Б вони поєднані за змістом і граматично;
- В у них вживаються повтори слів, займенники, сполучники;
- Г вони об'єднані інтонаційно.

**2. Із засобів міжфразного зв'язку в ССЦ вжито:**

- А повтор слів;
- Б спільнокореневі слова;
- В синоніми;
- Г сполучники;
- І займенники;
- Д прислівники;
- Е єдність часових форм дієслів;
- Є паралелізм побудови речень.

**3. Займенник є засобом зв'язку між реченнями:**

- А першим і другим;
- Б другим і третім;
- В третім і четвертим;
- Г шостим і сьомим.

**4. Зачином у ССЦ є речення:**

- А перше;
- Б друге;
- В третє;
- Г четверте;
- І п'яте;
- Д шосте;
- Е сьоме.

**5. У ССЦ речення поєднані:**

- А ланцюжковим зв'язком;
- Б паралельним зв'язком;
- В ланцюжковим і паралельним зв'язком.

## ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке складне синтаксичне ціле? Яка його роль у мовленні?
2. З яких композиційних частин, як правило, складається ССЦ? Які особливості цих частин?
3. Що таке мікротема? Яке речення в мікротемі є тематичним?
4. Розкажіть про співвідношення ССЦ з абзацом.
5. Які є засоби міжфразного зв'язку ССЦ? Який зв'язок між реченнями ССЦ є основним?
6. Наведіть приклад ССЦ, у якому як засіб міжфразного зв'язку вживався би повтор слів. Чи завжди цей засіб є доречним?
7. Що таке «відоме» і «нове» в реченнях висловлювання? Наведіть приклад.
8. Порівняйте ССЦ з ланцюжковим і паралельним зв'язком речень.
9. Складіть усно ССЦ з ланцюжковим зв'язком речень.
10. Розкажіть про особливості інтонації ССЦ.



ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
пошитися в дурні не надивуєшся говорити не до ладу спало на думку іншим разом річ у тім мені пощастило правильна відповідь склянка чаю замовити папір зважати на думку далі буде перекласти текст кінець кінцем і так далі щоразу через два тижні вимкнув світло однак, проте	опинитися в дурнях диву даєшся говорити невпаад прийшло на думку другим разом справа в тому мені повезло вірна відповідь стакан чаю заказати папір рахуватися з думкою дальше буде перевести текст в кінці кінців і так дальше кожний раз через дві неділі виключив світло тим не менше

## РОЗРІЗНЯЙТЕ!

**Винятково** – дуже, надзвичайно, особливо, не так, як усі (Ця обставина має винятково важливе значення).

**Віключно** – тільки, лише (Я думаю присвятити себе виключно театру).

* * *

**Книжковий** – який стосується книжки, який виготовляє, торгує книгами (книжкова фабрика, книжковий магазин).

**Кніжний** – невластивий живій розмовній мові (книжне слово, книжний стиль).

* * *

**Особістий** – який належить певній особі (особиста власність, особистий архів).

**Особовий** – який стосується окремої людини (особовий рахунок у банку, особова справа).

## НАГОЛОШУЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

саночки	Україна	черствий
сантиметр	український	чий-небудь
скільки-небудь	уповні	читання
склодощі	хрещений, дієприкм.	чотирнадцять
старанність	хрещений, прикм.	шкіряний
течія	цемент	ялінковий
тонкий	центнер	яліновий



## Узагальнення і систематизація вивченого в 5–9 класах

### § 28. ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

**ПРИГАДАЙТЕ!** 1. Що означають мовознавчі терміни *фонетика*, *орфоепія*, *графіка*, *орфографія*? 2. Чим звук відрізняється від букви?

**274** І. Прочитайте твори Дмитра Павличка. Поясніть основну думку кожного з них. Зверніть увагу на силу й красу слова поета та художні засоби, за допомогою яких висловлюється думка.

Ненависть і **любов** – неначе крила.  
Коли одне крило в льоту пробила  
Ворожа куля – не склади його,  
Бо на однім летіти вже несила.

***

Бувають дивні на землі діла:  
Серед зими **черешня** зацвіла.  
Я між дерев довідався докладно,  
Що поетеса їхня то була.

***

Добро і лихо – **світло** й темнота;  
Та не з п'ятьми буває сліпота –  
Надмірне світло людям очі сліпить,  
У темряву їх душі загорта.

II. Запишіть виділені слова у фонетичній транскрипції, назвіть у них звуки і букви. За потреби скористайтеся відповідними таблицями в додатках.

III. Випишіть по два слова, у яких: а) кількість звуків більша, ніж кількість букв; б) є м'які приголосні; в) є шиплячі звуки; г) при зміні слова спостерігається чергування звуків.

**275** І. Прочитайте слова. Визначте, який звук є спільним для кожної групи.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, рука, яблуко, кістка.
3. Чашка, пиццати, шість, щілина.
4. Лісовик, уїдлиий, їхати, пісня.

II. Запишіть слова першої групи у фонетичній транскрипції, назвіть у них звуки і букви.

**276** Запишіть текст у фонетичній транскрипції. Підкресліть губні звуки однією рисою, а шиплячі – двома.



Ось ранок, ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки кудись зникли – пірнули у синю безодню блакитного неба; край його горить-палає рожевим огнем... (Панас Мирний).

**277** I. Прочитайте подані слова, правильно наголошуючи їх. За потреби скористайтеся словником наголосів.

Вигадка, видання, випадок, відвезти, дихання, діалог, дітьми, живопис, загадка, навчання, по-людськи, поняття, одинадцять, чотирнадцять, олень, прийняти, розповісти, український, гетьманський, читання, швидкий, новий, тонкий, беремо, ідемо.

II. Виконайте фонетичний розбір виділених слів.

**278** Спишіть, вставляючи пропущені букви *є* або *и* та групуючи слова залежно від способу перевірки їхнього написання: а) перевіряється наголосом; б) перевіряється за словником; в) з випадним [є]; г) з буквосполученням *-єре-*, *-еле-*.

Безз..мельний, с..лянин, тижд..нь, зуп..нитися, хв..лястий, пор..нати, в..сло, ч..решенька, х..литися, хлоп..ць, шел..стить, л..пневий, н..бесний, в..чірній, т..плиці, ст..бло, л..вада, прим..рзнути, кр..чати, в..ртлявий, в..шневий, січ..нь.

**279** Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограми, схарактеризуйте звуки, які уподібнюються.

Ло(ж,ш)ка, поле(г,х)кість, бері(з,с)ка, ву(з,с)ько, кни(ж,ш)ці, дові(д,т)ка, хо(д,т)ьба, при(з,с)ба, кі(г,х)тистий, во(г,х)кість, ко(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, бри(з,с)ків, ле(г,х)ко.

**280** I. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Проаналізуйте вимову й написання. За потреби скористайтеся орфоепічним словником.

Безжаліс..ний, облас..ний, учас..ник, свис..нути, хвас..ливий, шелес..нути, чес..ний, шіс..надцять, контраст..ний, очис..ний, тиж..невий, щас..ливий, кіс..лявий, проіз..ний, віс..ник, зап'яс..ний, улес..ливий, захис..ник, корис..ливий.

II. Уведіть виділені слова у складнопідрядні речення.

**281** Які два фонетичні явища простежуються у вимові поданих слів? З'ясуйте причини цих явищ. Наведіть аналогічні приклади.

Частці [ч'ас'ц'і]; артистці [арт'іс'ц'і]; невістці [не'в'іс'ц'і].

**282** I. Змініть слова чи доберіть споріднені так, щоб відбулося чергування голосних або приголосних звуків. Запишіть звуки, що чергуються.

**ЗРАЗОК.** Осінь – осені, [i] // [e].

1. Юнак, друг, беріг, ходити, колихати, книга, горох, знак, ворог, тітка, Кременчук, колиска.

2. Воля, переходити, слово, травень, стройовий, загін, шестеро, паперовий, сльоза, осінь, овес, небозвід.

II. Виконайте фонетичний розбір одного з поданих слів (на вибір).

**283** I. Спишіть сполучення, добираючи з дужок потрібні букви. Обґрунтуйте свій вибір.

(В/У) теплу воду, сховав (в/у) воду, вона (і/й) її мати, зайшла (в/у) фойє, гори (і/й) яри, займався (в/у)літку, займався (в/у)літку, працюють (в/у)трюх, працювати (в/у)трюх, час (і/й)шов, години (і/й)шли, мова (і/й) література, зник (в/у) лісі, Юрко (і/й) Сашко, Сашко (і/й) Юрко, знає (в/у)се, знав (в/у)се, фільм (і/й)де, фільми (і/й)дуть.

II. Із двома сполученнями (на вибір) складіть речення.

**284** **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** Доведіть, що в слові *колодязні* є три м'які приголосні звуки, хоча немає жодного м'якого знака.

**285** I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак. Поясніть написання. Скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

Сяд..мо, прос..ба, ковал..ський, дзюр..чить, сл..озинка, вишен..ка, скрин..ка, Гетьман..чук, низ..кий, вол..ер, різ..блення, на сторін..ці, нян..чити, малесен..кий, слиз..ко, шіст..сот, Єл..чин, дяд..ко, **повіст..ю**, донец..кий, зозул..чин, дощ.., чотир..ох, батал..йон, смієш..ся, **змен..шення**.

II. Назвіть м'які звуки у виділених словах.

**286** I. Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без нього. Скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

Зв..язатися, медв..яний, св..ято, черв..як, цв..ях, рівноправ..я, духм..яний, **матір..ю**, роз..ятрений, пів..юрби, тьм..яніє, торф..яник, любов..ю, міжгір..я, Лук..яненко, пів..ємності, лл..ється, моркв..яний, св..ященик, під..їзд, переджнив..я, б..ється, б..летень, об..єктивний, розм..як, дзв..якати, без..ядерний.

II. Виділені слова запишіть у фонетичній транскрипції.

**287** I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми, обґрунтуйте поділ на абзаци.

## АСКАНІЯ-НОВА

Є на півдні України заповідник Асканія-Нова. Це природоохоронна науково-дослідна установа державного і міжнародного значення. На території заповідника розташовані цілинний степ і перелоги, дендрологічний парк, зоопарк, землі сільськогосподарського призначення, населені пункти.



Асканія-Нова

Щорічно Асканію-Нову відвідують десятки тисяч школярів, студентів, учених, відпочиваючих. Хтось приїздить, щоб ознайомитися із системою збереження довкілля*, вивчити природні процеси. А хтось просто насолоджується подорожжю, прямуючи до місць відпочинку на узбережжях Чорного і Азовського морів...

Під час екскурсії можна зустріти лисицю звичайну, захоплену



полюванням на полівок, сполохати зайця, побачити оленя, байбаків, які вигріваються на земляних горбочках біля нір. У траві метушаться безхребетні (понад 2000 видів), повзають мідянки, степові гадюки, вужі. У відкритому степу гніздяться птахи. У заповіднику флористи виявили майже 500 видів квіткових рослин, серед яких досить велику частку становить група рідкісних та зникаючих.

Неповторні краєвиди степу з розсипаними на його полотні стадами екзотичних і аборигенних копитних тварин, чудова природа, оази з рослинності створюють дивовижні відчуття безмежжя і допомагають людині зрозуміти своє місце в біосфері планети Земля (*Із журналу*).

* Довкілля – (рос.) окружающая среда.

II. Випишіть слова з подвоєними буквами. Поясніть, у яких із цих слів подвоєння маємо внаслідок подовження, а в яких – унаслідок збігу приголосних.

III. Розкажіть, з якою метою створюються заповідники та що в них можна побачити. У свою розповідь уведіть невеликий опис тварини, зображеної на фото.

**288** Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Позначте і поясніть орфограми. Скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

1. Об..ігти, л..ється, порос..я, з..овні, проніс..я, пам'ят..ю, зран..я, любов..ю, колос..я, збіж..я, здорове..ий, Поліс..я, височен..ий, безсмерт..я, молод..ю, молодіст..ю.

2. Суд..я, неказан..ий, нескáзан..ий, невблаган..ий, облич..я, стат..я, стат..ей, Іл..я, мід..ю, гіл..ячка, сіл..ю, родин..ий, галуз..я, гус..я, лист..я.

**289** Перекладіть і запишіть слова українською мовою. Порівняйте вимову і написання цих слів в обох мовах. Які фонетичні явища сприяють милозвучності української мови?

Честный, проездной, областной, сердце, легко, березка, подъехать, объединить, любовью, мята, льется, солью, медью, статья, тонна, криво-рожский, одесский, киевский, на ноге, на карточке.

**290** Прочитайте виразно слова іншомовного походження, поясніть у них орфограми. Значення невідомих вам слів з'ясуйте за словником іншомовних слів.

Париж, Чикаго, Бразилія, Аргентина, Скандинавія, Вашингтон, Мадрид, дискусія, дисципліна, цистерна, антибіотик, ангіна, аудієнція, жирандоль, баритон, бар'єр, бюджет, ін'єкція, П'ємонт, колье, ательє, лібрето, бароко, група, інтермецо, нетто, ірраціональний, Марокко, голландський, ванна, тонна, вілла.

## § 29. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

**ПРИГАДАЙТЕ!** Що таке лексичне значення слова? Які слова називаються багатозначними?

**291** I. Спишіть речення, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть орфограми й пунктограми.

1. Вже листопад підкрався з(за) дубів і гай знімає золоту перуку (*Л. Костенко*). 2. Над водами хиляться лози л(е,и)лека пл(е,и)ве в висоті (*М. Рильський*). 3. Як(би) не промінь теплий і ласкавий не зел(е,и)ніли б у долині трави (*В. Грін*).

чак). 4. Військові клейноди запорожців складалися з булави бунчука корогви печаті й котлів або литаврів (А. Кащенко). 5. На вулики в садах обл(е,и)тів і поприл(е,и)пав в(е,и)шневий цвіт розцвіли на городах маки і літо стало обома ногами на свій поріг (М. Вінграновський). 6. А України ж мова мов те сонце дзвінко-туче мов те золоте котюче вся і давність і обнова українська мова (П. Тичина).

II. Виконайте подані нижче завдання до речень вправи.



1. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

2. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні. Розкажіть, як ви розумієте пряме й переносне значення слів. Чи є зв'язок між стилем мовлення і вживанням слів у переносному значенні?

3. Складіть два речення з одним багатозначним словом вправи (на вибір), у яких би воно вживалося в різних значеннях.

4. Укажіть авторські неологізми. Поясніть, як ви розумієте їхнє значення. З якою метою автори вводять їх у свої твори?

5. Укажіть застарілі слова. З якою метою їх уживають у мовленні?



**292** Прочитайте речення. Знайдіть неточності у виборі слів. Відредагуйте речення і запишіть. За потреби скористайтеся словником паронімів.

1. До свята було проведено цікаві міроприємства. 2. Цього року дівчата закінчують музикальну школу. 3. Біля будинку стояв чоловік у військовій формі. 4. Продукція місцевого молокозаводу дуже корислива. 5. Вулиці нашого міста гарно освічені. 6. Для бібліотеки виписали нові журнали. 7. Хлопці жили на сусідських вулицях.

**293** Складіть і запишіть три речення з багатозначним словом *зелений* у таких значеннях:

а) один із семи кольорів веселки; б) недостиглий, незрілий; в) *перен., розм.* недосвідчений через свою молодість.

**294** Доберіть прислів'я, приказки, що є синонімічними до поданих крилатих виразів. За потреби скористайтеся довідкою.

Багато галасу даремно; про смаки не сперечаються; лікарю, вилікуй самого себе; доля допомагає сміливим; не кожному вхід у Коринф; умити руки; рахувати хвилі.

**ДОВІДКА.** *З великої хмари малий дощ; у всякої Пашки свої замашки; обвага або мед п'є, або сльози лє; пильнуу свого носа, а не чужого проса; моя хата скраю; коли не тямши, то й не берися; байдики бити.*

**295** Знайдіть пари слів, які є антонімічними. Зі словами однієї пари (на вибір) складіть речення. За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

День – ніч, дати перцю – лити воду на млин, весна – літо, далеко – близько, під – над, черствий – свіжий, свіжий – кислий, горизонт – обрій, від – до, сухий – мокрий, багато – мало, кров з молоком – як з хреста знятий, там – тут, світлий – темний, здоровий – хворий, перемога – поразка, чисто – авгієві стайні, усі – кожен.

**296** I. Визначте, які з поданих парами слів є омонімами, а які – багатозначними (у дужках зазначено лексичне значення слова).



1. Кормовий (який служить кормом) – кормовий (який знаходиться на кормі). 2. Свіжий (яскравий, виразний, який не забувся) – свіжий (який не втратив своїх природних властивостей, своєї якості). 3. Тур (етап розвитку події) – тур (вимерлий дикий бик). 4. Виглядати (дивитися кудись) – виглядати (мати певний зовнішній вигляд). 5. Полум'я (вогонь, що піднімається над предметом, який горить) – полум'я (бурхливий перебіг якихось подій, явищ). 6. Відкривати (робити вільним вхід, доступ куди-небудь, у що-небудь) – відкривати (давати можливість робити що-небудь, користуватися чимсь).

II. Із кожним словом однієї пари (на вибір) складіть по одному реченню.

**297** Складіть по два словосполучення зі словами *ніс, край, крило, топити* так, щоб ці слова були омонімами.

**298** З'ясуйте лексичне значення поданих фразеологізмів. За потреби скористайтеся фразеологічним словником. Що є спільного й відмінного між словом і фразеологізмом?

Ні риба ні м'ясо, в пух і прах, кров з молоком, танталові муки, ахіллесова п'ята, сізіфова праця, альфа і омега, як сніг на голову, народитися в сорочці, брати ноги на плечі, з комарів носок, правити теревені, робити з мухи слона, нагріти руки, ні пари з уст, і в п'яти не коле, стерти в порошок.

**299** I. Подані парами слова запишіть так, щоб спочатку було власне українське слово, а потім – запозичене. Чи всі пари слів є абсолютними синонімами?

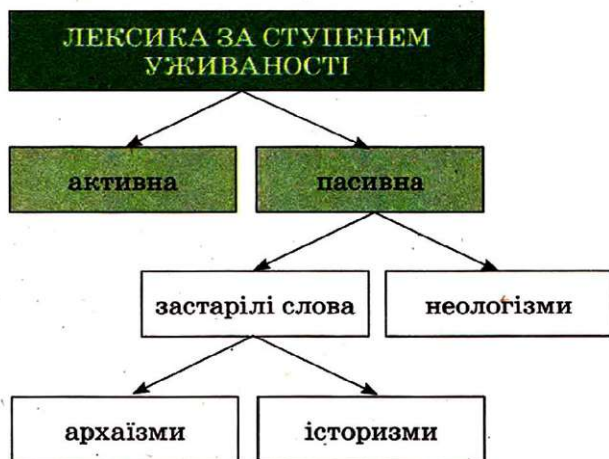
Біографія – життєпис, афіша – оголошення, відтінок – нюанс, шосе – дорога, крайнебо – горизонт, термометр – градусник, аплодисменти – оплески, правопис – орфографія, літак – лайнер, спогади – мемуари, дефект – недолік, апатія – байдужість, подорож – турне, поразка – фіаско.

II. За словником іншомовних слів з'ясуйте значення виділених слів, мову, з якої їх запозичено, та сферу використання.

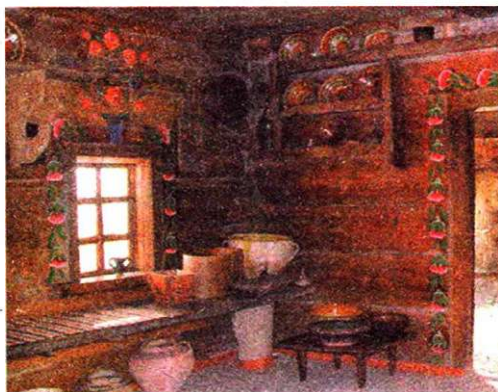
**300** Розгляньте схему. Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

**Варіант А.** Підготуйте за схемою усну розповідь у науковому стилі про лексику за ступенем уживаності. Розповідь супроводьте власними прикладами.

**Варіант Б.** Складіть усно мовознавчу казку про активну й пасивну лексику.



**301** I. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Розкажіть, як випікала хліб Оленчина бабуся та чому бабусина хата здавалася дівчинці музеєм.



Фрагмент інтер'єру хати поч. XIX ст.  
Полтавщина

Бабусина хата для Оленки – наче музей. Чого тут тільки немає! Лежать у миснику давні саморобні ложки, стоять мальовані глечики та полив'яні макітерки. У хижі Оленка побачила стареньку прядку з гребенем та веретенем...

Увечері до хати внесла бабуся почорнілу від часу діжу. Старанно вимила і на опарі учинила в ній тісто. Потім накрила діжу, щоб тісто підходило. А вранці ще раз вимісила тісто й заходилася розпалювати в печі вогонь. Коли дрова згоріли, бабуся вигребла коцюбою на припічок жар і наготувала дерев'яну лопату. Тим часом тісто так піді-

йшло, що почало навіть виповзати з діжі. Бабуся брала його кавалками, спритно ліпила буханець за буханцем і на лопаті саджала в піч. Потім затулила челюсті печі заслінкою і сказала:

– Ну, Оленочко, як піде хліб по хаті, то, вважай, на стіл проситься.

Оленка примостилася на ослінчику і стала чекати, що невдовзі буханці з печі самі викотяться. А бабуся подалася на город сапати.

Минав час, а заслінка і не ворухнеться, тихо-тихо за нею.

– Бабуню! – гукнула в прочинені двері Оленка. – А чого ж буханці про себе знати не дають?

– Як то не дають? – ступила на поріг бабуся. – Он який смачний дух котиться від них і по хаті, і подвір'ям, і городом. Пішов наш хлібець, пішов... (За М. Романікою).

II. Визначте стиль мовлення тексту, обґрунтуйте свою думку, знайдіть стилістично забарвлені слова.

III. Випишіть слова, які є назвами предметів хатнього вжитку. Поясніть роль цих слів у розкритті авторського задуму.

**302** **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** Доведіть, що слова *князь*, *рекрут* – історизми, а *вої*, *перст* – архаїзми.

**303** Уявіть, що вам вдалося винайти новий лікарський препарат або створити новий транспортний засіб. Які назви ви дібрали б для своїх винаходів? Поясніть причину появи неологізмів.

**304** I. Прочитайте вірш. Розкажіть про особливості діалектизмів. У чому їхня краса?

### ЧУДЕСНІ БАРВИ

...А є ще риси мови, що зветься діалекти:  
це гівори місцеві на дещо інший лад.



На Київщині (в Літках) взуття зовуть «обувка», а огірок звичайний в Чернігові – «гурок», а кошик на Поліссі (в Іванкові) – «кошувка», і назви, і вимова різняться що не крок. Раз якось на базарі професор із столиці заговорив із дідом, що ягоди привіз:  
– То, значить, на Поліссі вродили полуниці? Я бачу, ви з-над Снові, із хутора Рогіз. Дід витріщає очі – і як це може бути?  
– То ви з Рогозу родом? Мо, інженер? Поет?  
– Та ні, я просто знаю, як де говорять люди: прислухаюсь до мови – і в цьому весь секрет.



А. Шпека. На ярмарок

(Д. Білоус)

II. Назвіть діалектні слова, використані автором у вірші, та усно поясніть їх значення. Чи вживаються ці слова у вашій місцевості?

III. Пригадайте і запишіть 3–8 діалектизмів, характерних для вашої місцевості. Доберіть до них літературні відповідники.



На українських городах ростуть і буряки, і морква, і цибуля, і гарбузи... Усе це строкате й велике багатство «гуляє» у назвах міст і сіл. Тільки погляньте: Гарбузівка, Капустинці, Цибульки, Горохівка, Редькове, Хмільник, Горохів, Качанівка та багато інших. У чому ж особливість утворення назв цих та інших поселень і чому серед назв великих давніх поселень немає Кукурудзянок чи Соняшників? Щоб задовольнити свою цікавість, зверніться до книжки **А. Коваль «Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України»**.

## § 30. БУДОВА СЛОВА. СЛОВТВІР. ОРФОГРАФІЯ

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які є значущі частини слова? Якими способами утворюються слова?

**305** I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Усно перекажіть прочитане.

Українська мова витворила багато-багато пестливих слів, якими опоетизовано світ. Напевне, найбільше таких слів утворено від слова *мати*... Мати народила нас, навчила *говорити* й запалила в серці вічне світло пісні. Завжди серце лине до матері, до *рідного* дому, яблунь і вишень у цвіту, журливої *річечки*, запашного луку, першої стежини, яка кличе на батьківські пороги. Тому опоетизовано матір у *найніжніших* словах *мама, матінка, матіночка, матуся, мамусечка, матусенька, мамонька, мамочка, мамуня, мамуся*... Ці слова оповиті ніжним сумом, святощами, величчю матері.

З глибини найвірнішого материнського серця, від материнської ніжності й доброти народилися зменшувально-пестливі слова, наповнені любов'ю до дітей. Це слова *дитинка, дитинонька, дитиночка, дитинятко, дитинчатко, дитятко, дитяточко, дітки, дітоньки, діточки, доня, доненька,*

донечка, дочечка, синок, синочок, синочечок, синуньо, синуньцьо, синопько, синеня, синаятко.

Ніжні слова збагачують наше мовлення. Якщо їх, звичайно, вжити доречно. Ці слова витворив народ, виколихав у своєму серці, зігрів теплом душі своєї й віддав у спадок нам. Користуймося цим скарбом уміло і творчо (За І. Вихованцем).

II. Випишіть спільнокореневі слова, позначте в них корені та основи. Розкажіть про роль спільнокореневих слів як засобу зв'язку речень у тексті.

III. Розберіть за будовою виділені слова. Доберіть до них, де можливо, по дві форми та по два спільнокореневих слова. За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

**306** У кожній групі слів знайдіть одне, яке не є спільнокореневим до виділеного слова.

1. Навкруги, круг, кругом, кружити, довкола. 2. Татарський, татари, татарського, по-татарськи, татарчук. 3. Багнука, багно, багнище, у багнуці. 4. Палять, палимо, палити, поपालять, паливо, палючий. 5. Рік, щороку, річний, роковини, роком.

**307** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, чому слова далеко, близько, вгорі, влітку не мають закінчень, а далекий, близький, гора, літо – мають.

**308** ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Хто зможе дібрати до поданих слів якнайбільше спільнокореневих?

Ліс, дерево, писати, весело.

**309** Доберіть слова, які б співвідносилися з поданими схемами. Укажіть спосіб творення цих слів. За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.



– прикметник



– прикметник



– іменник



– неозначена форма дієслова

**310** Складіть і запишіть невеликий роздум (6–8 речень) на тему «Що посієш – те й пожнеш», використовуючи спільнокореневі слова як засіб забезпечення зв'язності тексту.

**311** I. Поєднайте твірні основи з відповідними суфіксами так, щоб утворились іменники.

Твірні основи: люд-, зброй-, мудр-, хліб-, робітн-, бандур-, машин-, стар-, патріот-.

Твірні суфікси: -ист-, -ик-, -іст-, -ість-, -ств-, -ар-, -изм-, -ин-.

II. Поясніть, у чому полягає різниця між поняттями «основа слова» і «твірна основа».

**312** Порівняйте подані парами слова. Визначте відмінності в їхній будові та поясніть, які з них є похідними, а які – непохідними (твірними).

Сніг – сніговик; зима – зимовий; двір – придворний; воля – довільний; рука – ручний.



**313** З'ясуйте, які слова є непохідними. Відповідь обґрунтуйте.

Рибина, малина, ожина, година, вершина, калина, горобина, будка, до-  
ріжка, білка, голка, лавка, дошка.

**314** І. З'ясуйте, яким способом утворилися слова кожної групи. Обґрун-  
туйте свою думку.

1. Вишневий, світанок, учнівський.
2. Підказувати, надписувати, безкарний.
3. Хід, бій, плач.
4. Трубопровід, краєзнавство, сінокіс.
5. ООН, ВНЗ, СОТ.
6. Праліс, відстояти, зробив.

II. Виконайте словотвірний розбір виділених слів.

**315** І. Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса  
-ськ-. Чергування яких звуків простежуються при цьому? За потреби скорис-  
тайтеся відповідною таблицею в додатках.

Чех, товариш, латиш, боягуз, студент, казах, гігант, ткач, парубок,  
узбек, завод, Кривий Ріг, Запоріжжя, Лейпциг, Цюріх, Дрогобич.

II. Прикметники, утворені від виділених слів, запишіть у фонетичній тран-  
скрипції.

**316** Від поданих прикметників утворіть за зразком іменники за допомогою  
суфікса -ин(а).

**ЗРАЗОК.** *Донецький – Донеччина.*

Вінницький, хмельницький, дніпропетровський, івано-франківський,  
київський, турецький, херсонський, переяславський, німецький, полтав-  
ський, харківський, черкаський.

**317** Випишіть послідовно лише ті слова, у префіксах яких пишемо букву з.

..хвалити, бе..апеляційний, ..фотографувати, ..добути, бе..славний, ро..  
ставити, ..садити, ..початку, ро..хвалений, ро..фарбувати, ..топтати.

**КЛЮЧ.** Підкресліть у виписаних словах другу букву кореня. Якщо ви  
правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву  
одного з міст України.

**318** І. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса при- або пре-.  
Якого значення надали префікси словам?

Солити, тиск, гнути, копати, міський, летіти, малий, сохнути, кріпити,  
сунути.

II. Складіть словосполучення з утвореними словами.

**319** **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен окремо словниковий диктант (10–  
12 слів) на правопис префіксів пре-, при-, роз-, без-, з- (зі-, с-). Продиктуйте  
диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

**320** Складіть і запишіть речення зі словами учительська (іменник) і учи-  
тельська (прикметник), стіною (іменник) і стіною (прислівник).

**321** **ПОЗМАГАЙТЕСЯ!** Запишіть за одну хвилину якнайбільше складних слів, першими частинами яких є *фото-, мікро-, вело-, авіа-, радіо-*.

**322** Спишіть слова, знявши ризик. Визначте спосіб їхнього творення. Підкресліть слова, частини яких з'єднані за допомогою сполучних голосних *о, е*.

Чорно/ліс, авто/сервіс, хліб/сіль, віце/прем'єр, екс/чемпіон, жук/рогач, носо/ріг, Івасик/Телесик, водо/спад, семи/струнний, фото/кореспондент, народно/пісенний, генерал/майор, радіо/центр, аеро/план, сніго/затриман-ня, одно/денний, овоче/сховище.

**323** I. Спишіть слова, знявши ризик. Обґрунтуйте написання.

Пів/ями, пів/оркестру, пів/дороги, пів/столиці, пів/біди, пів/України, напів/сон, пів/гривні, пів/юрти, пів/Англії, пів/Єгипту, пів/хати, пів/зоши-та, пів/Миколаєва, пів/поля, пів/Азії, пів/їдальні, пів/відра, пів/яблука, пів/города, пів/життя, пів/Луганська.

II. Розберіть за будовою виділені слова.

### § 31. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (ІМЕННИК, ПРИКМЕТНИК, ЧИСЛІВНИК, ЗАЙМЕННИК)

**324** I. Розгляньте таблицю «Частини мови», подану в додатку. Розкажіть, які частини мови належать до самостійних, а які – до службових. Чим вони відрізняються? Чому вигук не можна зарахувати ні до службових, ні до само-стійних частин мови?

II. Наведіть по три приклади слів кожної частини мови.

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які основні ознаки іменника, прикметника, числівника, за-йменника?

**325** I. Спишіть вірш. Підкресліть іменники, прикметники і займенники як члени речення. Розкажіть про їхню роль у мовленні.

Ми йшли в поля доріжкою вузькою.  
Вечірній вітер бігав по віві.  
Краса благословенного спокою  
Зійшла на нас в усій своїй красі.

За кроком крок – навпотемки у полі.  
Стелилися і тиша, і спориш.  
Я чув, як ти від щастя мимоволі,  
Немов струна від дотику, тремтиш.

Вже ніч на небі вишила узори,  
Здавалось, час, як паводок, тече,  
А ти ішла й, шукаючи опори,  
Довіжливо спиралась на плече.

Щось незбагненне душі огортало,  
Ми чули тільки музику вівса,  
Ми йшли – немов здавались на поталу.  
Сіяли зорі. Падала роса.

(І. Гнатюк)



II. Виконайте письмовий морфологічний розбір одного іменника, прикметника і займенника з тексту (на вибір).

III. Виділені слова провідмініайте за відмінками.

**326** I. До поданих іменників доберіть прикметники. У дужках зазначте рід іменників. За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

**ЗРАЗОК.** Філія – міська філія (ж. р.).

Бідолаха, нероба, насип, Сибір, степ, професор, дріб, біль, путь, плакса, Саша, пілот, козак, Сочі, Капрі, Тбілісі, Конго, поні, мадам, Міссісіпі, колібрі, Дюма, метро, журі, танго.

II. Із виділеними іменниками складіть і запишіть речення, ускладнені звертаннями або вставними словами.

**327** Запишіть іменники в три колонки: а) ті, що вживаються і в однині й у множині; б) ті, що вживаються тільки в однині; в) ті, що вживаються тільки в множині.

Совість, доброта, ножиці, книжка, долина, штани, молоко, ковзани, фінанси, руки, вітер, кисень, оплески, Кіровоград, олово, збори, вибори, учительство, Карпати, Світязь.

**328** Запишіть іменники першої групи у формі родового відмінка однини; другої – орудного відмінка однини; третьої – кличного відмінка однини. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми.

1. Млин, дощ, будинок, завод, батько, тиждень, альбом, міліметр, трамвай, роман, Роман, Тернопіль, народ, сад, інститут, завод, Дунай, Іртиш, папір, мед, гай.

2. Подорож, вість, честь, провесінь, ніч, кров, можуть, млість, лань, блідість, віддаль, річ, стаття, любов.

3. Козак, чумак, маляр, Київ, друг, парубок, сокіл, Дністер, директор Ігор Сергійович, Ганна Василівна, пан Дмитро, колега Ярослав, панна Галина, друг Сергій, добродій Бондарчук.

**329** Від поданих імен утворіть і запишіть чоловічі та жіночі імена по батькові. Позначте суфікси. За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

Петро, Іван, Сергій, Ілля, Хома, Юрій.

**330** I. Утворіть від поданих слів, де це можливо, просту і складену форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

**ЗРАЗОК.** Жовтий – жовтіший, більш жовтий, найжовтіший, найбільш жовтий.

Дужий, великий, привітний, синенький, близький, добрий, старезний, босий, учителів, тонкий, щасливий, гарний, вчорашній.

II. Із двома утвореними прикметниками складіть і запишіть речення з відокремленими членами.

**331** Прочитайте речення. Доведіть, що в кожному з них допущено помилку, поясніть суть цих помилок. Відредагуйте і запишіть речення правильно.

1. Він самий найкращий у групі.
2. Ранковий рейс більш зручніший.
3. Це слово вживається в більш вужчому значенні.
4. Найбільш цікавішою була розповідь Наталі.
5. Гепард – сама швидка тварина у світі.

**332** Запишіть послідовно словосполучення у дві колонки: а) з пропущеною буквою о; б) з пропущеною буквою е (є).

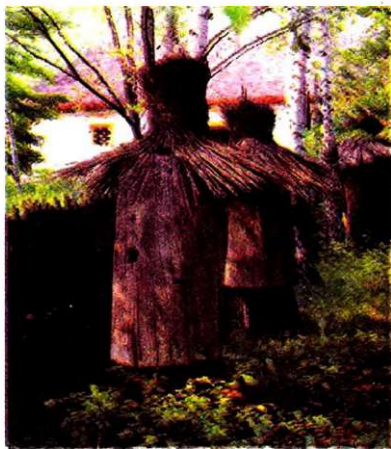
Калин..вий напій, грош..ві активи, сутт..ве завдання, бой..ва частина, військ..вий оркестр, алюміні..вий експонат, овоч..вий магазин, степ..ва рослина, батьк..ві надії, кварц..ва лампа, папер..ва іграшка, плюш..ва іграшка, малин..вий йогурт.

**КЛЮЧ.** Підкресліть першу букву в кожному іменнику. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте першу частину прислів'я: «... білий хліб родить».

**333** Спишіть, уставляючи, де потрібно, пропущену букву н і позначаючи орфограму. Поясніть написання.

Ден..ий, склян..ий, річн..ий, осін..ій, тін..ю, ходін..я, гарбузин..я, страшен..ий, священ..ий, священ..ик, озброєн..я, тон..а, ван..а, оточен..я, безімен..ий, нездолан..ий, бджолин..ий, незрівнян..ий, навчан..я, пташин..ий, напоєн..ий, засипан..ий.

**334** І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Обґрунтуйте поділ на абзаци. Яку роль у тексті виконують числівники?



Дупляні вулики, XIX ст.

## ВИНАХОДИ ПРОКОПОВИЧА

У світовій історії немає людини, яка б зробила вагомий внесок у розвиток бджільництва, ніж Петро Іванович Прокопович, який народився 29 червня 1775 р. на Чернігівщині.

Коли Петрові було 24 роки, він купив 3 десятини землі і поставив там кілька перших дуплянок*. Як працелюбна бджола, він невтомно збирав дрібки** досвіду в селян-пасічників. У 1808 р. він розширив своє господарство майже до 600 вуликів, що стали давати неабиякий прибуток.

14 років Прокопович розводив бджіл у колодах, дуплянках, бортах***, щодня вивчаючи життя крилатих трудівниць. Його спостереження дозволили зробити висновок про те, що борті та дуплянки не забезпечують

успішного бджільництва. Окрім того, вже сам процес викурювання бджіл сірчаним димом під час відбору меду і виламування стільників видавався Прокоповичу варварством. Постала нагальна потреба замінити борті та дуплянки чимось досконалішим.

Після тривалої наполегливої праці 1814 р. Петро Прокопович створив перший у світі рамковий вулик, чим кардинально змінив принципи догляду за бджолами: з'явилася можливість вільно спостерігати за бджолиними сім'ями й активно впливати на їхній розвиток; мед нарешті можна було виймати без знищення бджіл.



Прокопович створив найбільшу на той час у світі пасіку: вона нараховувала 10 000 сімей! У 1828 р. бджоляр-винахідник створив першу бджільницьку школу, яка проіснувала 53 роки. У ній щороку навчалися 60–80 учнів з України, Росії, Грузії, Угорщини, Італії, Німеччини, Польщі. Шкільна пасіка нараховувала 2 542 бджолині сім'ї.

Винаходи Петра Прокоповича актуальні й досі, адже саме він розпочав епоху раціонального бджільництва. Його іменем названо Український інститут бджільництва (За С. Кушнір).

* *Дуплянка* – колодка з видовбаною діркою, що використовується як житло для бджіл, птахів.

** *Дрібки* – (рос.) *крупінки*.

*** *Борт* – найпростіший вулик – видовбана колода, яку навішують на дерево, або дупло в дереві, де живуть бджоли.

II. Випишіть із тексту словосполучення «числівник + іменник», замінюючи цифри словами.

III. Розкажіть про роль П. Прокоповича в розвитку бджільництва, використавши всі виписані словосполучення. Правильно вимовляйте та наголошуйте числівники.

**335** Спишіть речення, замінюючи цифри словами і записуючи правильно слова, що в дужках. За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

1. Жайворонка не видно, коли він злітає на висоту 300 метрів, а його пісню чути навіть з висоти 600 (метр). 2. Довжина китів сягає 33 метрів, а вага – 120 тонн. 3. Пташка корольок, вагою 5–6 грамів, протягом року знищує від 8 до 10 мільйонів комах. 4. Жук-носоріг важить усього 14 грамів, а може тягти вантаж 1580 грамів. 5. Вага дорослої жирафи близько 750 (кілограм). 6. Дорослий бегемот важить більше ніж 3 (тонна) при довжині тіла близько 4 (метр). 7. Вага слона може досягати 7–8 (тонна). 8. Серед восьминогів є гіганти з велетенськими щупальцями від 3 до 8 (метр). 9. Багатоніжка, що мешкає в Каліфорнії, має аж 750 ніг.

**336** I. Спишіть, замінюючи цифри словами та розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

$\frac{1}{3}$  (аудиторія), 3 (відро), 162 (процент),  $\frac{1}{4}$  (шлях), 1  $\frac{1}{2}$  (раз), 4 (сани), 3 (яблуко), 4 (автомобіль), 5 (новенька книжка), півтора (літр молока), 78 (гектар), 3 (словник), 2 (велосипед), 200 (грам), 50 (процент), півтора (місяць), 2 (тістечко), 83 (метр), 4 (глядач), 3 (метр), 80 (тонна), 2 (сантиметр), 5;4 (метр), 23 (мільйон).

II. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення із вставним словом.



ДЛЯ ВАС, ДОЛІТАЙТЕ

Числівники дуже часто входять до складу фразеологізмів. Цікаво, а які числівники найчастіше повторюються і чим це можна пояснити? Знайдіть від-

повідь на це запитання в книжці В. Ужченка «Народження і життя фразеологізму». Випишіть також 7–10 фразеологізмів із числівниками, зачитайте їх своїм рідним або друзям і поцікавтеся, чи знають вони значення цих стійких висловів.

**337** Відредагуйте речення.

1. Скільки зараз годин? 2. Зараз година ночі. 3. Я встав у сім годин ранку. 4. Зараз без п'ятнадцяти сім. 5. Він прийшов у половині третього. 6. При відсутності старости групи його замінює хтось другий. 7. Батьки пішли, а діти залишилися одні.

**338** *ДВА – ЧОПРИ – ВСІ РАЗОМ.* 1. Поміркуйте, як правильно сказати: *бігає по калюжах* чи *бігає по калюжах*.

2. Поміркуйте, як правильно сказати: *на чиему*, *на чийому* чи *на чийм*.

**339** Спишіть займенники, розкриваючи дужки. Виділені слова розберіть за будовою.

1. Який(сь), хто(небудь), будь(до)чого, (аби)хто, (де)що, казна(на)чому, чим(небудь), аби(в)кого, що(небудь), казна(з)ким, скільки(небудь), (казна)що, (хтозна)кого, (аби)чого, (будь)хто.

2. (Де)хто, будь(у)кого, (казна)чий, (будь)якої, будь(з)ким, (будь)що, (казна)який, де(з)ким, (аби)куди, хтозна(в)кого, (аби)ким, ні(до)чого, на(будь)чий, (ні)що, (будь)що, якому(небудь), (ні)кому, ні(до)кого.

**340** *ПОЗМАГАЙТЕСЯ!* Запишіть за дві хвилини якнайбільше прислів'їв чи приказок, до складу яких входили б займенники.

**341** *ПОЗМАГАЙТЕСЯ!* Дайте відповіді на «веселі» запитання, використовуючи займенники.

1. Якого маленького коня треба поставити між двома однаковими особовими займенниками, щоб утворити назву країни?

2. Який займенник складається з однієї літери?

3. До якого особового займенника треба додати одну букву, щоб він перетворився на провалля?

4. Який заперечний займенник жіночого роду може використовуватися під час оголошення результатів змагання?

## § 32. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (ДІСЛОВО, ПРИСЛІВНИК)

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які є форми дієслова?

**342** І. Прочитайте текст. Розкажіть, як починається дощ. Чи спокійно буває на душі, коли йде тихий дощ? А коли сильна злива? Якою стає природа після дощу?

### ДОЩ

Ви чули, як наближається рівний і тихий дощ?

Отак сидиш у хаті, мати одчинила вікно, і знадвору повіває свіжістю, а ти слухаєш... Десь далеко, в невідомому світі, зачинається шум... І то ще не шум, а шепотіння землі, шерхіт сухої трави, шелест пожовклого листя.

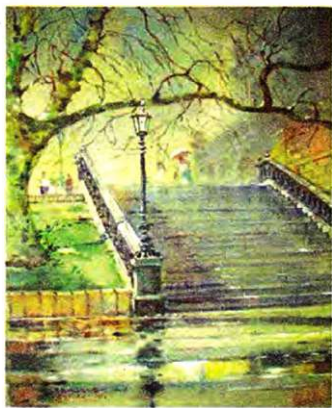


Ти прислухаєшся: невже багато спав і тобі шумить у голові? Ні, це вже садом іде неквапливий шум, іде до вікна і шумить у стіну – рівно, густо, заспокійливо, і пахне тихим дощем і тихими снами. Злипаються очі, і тебе огортає теплий спокій.

Ти сидиш заколисаний, а слух гострий – чуєш, як скрипить мокре дерево.

Стихло муркотіння під вікном. Шум одійшов за хату...

Стріпнувся, глянув у вікно: немає вже дощу. І сонця немає, десь за хмарами. Але небо, димчасто-сіре, просвічується, воно підрожевлене захмарним вогнем, воно розсвіає кремове світло. Від того світла блищать краплини дощу на мокрих стеблах (В. Близнець).



В. Воронін. Одеса

II. Випишіть особові дієслова. Біля кожного з них зазначте час, число, особу, рід (якщо є). За потреби скористайтеся відповідною таблицею в додатках.

III. Усно перекажіть прочитане, використовуючи виписані дієслова. Спробуйте інтонацією передати спокій, таємничість, захоплення тощо.

**343** Напишіть твір-мініатюру (6–8 речень) на одну із запропонованих тем: «Музика літнього дощу», «А за вікнами плаче осінь», «Весь світ у крапельці дощу». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

**ДОВІДКА.** Шуміти, дзвеніти, іти, капати, періщити, сіятися, мрячити, мжичити, накрапати, крапотіти, лити, стукати, ринути, шурхотіти.

**344** Перебудуйте подані речення так, щоб дієслова в них набули безособового значення. У ролі якого члена речення виступатимуть при цьому слова, що були підметами? Речення запишіть, підкресліть граматичні основи.

**ВРАЗОК.** У садку пахли свіжі яблука. – У садку пахло свіжими яблуками.

1. Звечора всі вулиці засипало листя. 2. Вітер розніс насіння. 3. З моря повів холодок. 4. У садку запахла свіжоскошена трава. 5. Тепло війнуло в розчинене вікно. 6. Уже третій день іде дощ. 7. Пісок позаносив молоді посадки. 8. Грім струсонував землю.

**345** I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприслівникові звороти як члени речення.

1. Горобці ганяючись один за одним шугали в гіллі й оббивали крильцями листя (Г. Тютюнник). 2. Дідусь широко відчиняє двері а я випростовуючи плечі виїжджаю на вулицю (М. Стельмах). 3. Фарба на віконних рамах від давності облущилася і обсипалася оголивши чорне дерево (Г. Шкурупій). 4. Старий спираючись на ціпок ходив поміж дерев і подекуди торкався до них долонею, наче хотів відчутти їхнє тепло... (Є. Гуцало). 5. Небо затуманіло закутавши в хмари блакить (П. Осадчук). 6. Звиваючи куряву смерчем промчав вихор (З. Тулуб).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

**346** I. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти та означувані ними слова як члени речення. Знайдіть дієприкметники, визначте їхні прикметникові ознаки (рід, число, відмінок). Поясніть, від чого залежить рід, число, відмінок дієприкметників.

1. На березі хвилястої Десни стояло місто оповите в сні (*М. Рильський*).  
 2. Біля входу в парк порослому високою травою царювала тиша (*І. Нечуй-Левицький*).  
 3. Висохлий за літо потічок безшумно звився чорним вужиком серед поживклих трав (*М. Стельмах*).  
 4. Іноді глибоку тишу порушує стукіт дятла чи шерех збитої білкою шишки (*О. Донченко*).  
 5. Строкатий сад колисаний вітерцем обізвався легким шелестом гілля (*Є. Гуцало*).  
 6. Десь далеко в морі оповитому темрявою світив вогниками пароплав (*М. Трубайні*).  
 7. Долинка вишита сонцем пускає їм в очі веселі сліпучі зайчики (*М. Стельмах*).

II. Перебудуйте останнє речення так, щоб дієприкметниковий зворот стояв перед означуваним словом.

III. Виконайте письмовий морфологічний розбір виділених слів.

**ПРИГАДАЙТЕ!** На які групи за значенням поділяються прислівники?

**347** I. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. З'ясуйте, за допомогою яких прислівників автор зумів описати погоду взимку. Які з них означають пору року, які – час доби, а які – напрям дії? А якими прислівниками скористалися б ви, щоб описати, як утворюються льодові візерунки та як вони виграють на сонці?

Разной бывает погода зимой. Вечером непрестанно мела вьюга. Ночью вдруг похолодало. Когда утром взошло солнце, все вокруг изменилось, засветилось под его оранжевыми лучами. Снег скрипел под ногами, вроде как распевал веселую песенку.

Мороз сверху донизу разрисовывал оконные стекла удивительными узорами. Утром на оконном стекле появились листочки, орнаменты, сказочные папоротники, прекрасные пальмовые ветви и изысканные букеты цветов.

Как и чем рисует мороз? Водой. Теплый водяной пар незаметно для нашего глаза оседает на стекле, потом нагромождается с краю. А со временем слева направо разрастается фантастический ледовый узор (По А. Волковой).

*Непрестанно* – (укр.) *безперестанку*; *распевать* – (укр.) *вистівувати*; *удивительный* – (укр.) *дивовижний*; *изысканный* – (укр.) *вішуканий*.

II. Підкресліть прислівники як члени речення. Усно визначте їхнє загальне лексичне значення й граматичні ознаки.

III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

**348** **МОЗКОВИЙ ШТУРМ.** Чим прислівники відрізняються від іменників і прикметників? А що спільного між прислівниками й службовими словами?

**349** Прочитайте прислівники вголос, правильно їх наголошуючи. Поясніть лексичне значення прислівників, визначте розряд за значенням.

Абіяк, начисто, затепла, посередині, почасти, поперед, сидьма, поновому, верхи, натрбе, зовсім, здалеку, здавна, довіку, зопалу, зозла, зосліпу, навмісне, на зло, наперекір, по-твоему, бігом, допізна.



**350** I. Спишіть, знімаючи ризик. Поясніть написання. За потреби скористайтеся таблицею, поданою нижче.

Підняти на/сміх, бачити на/скрізь, прийти за/видна, по/перше число, по/новому мосту, зробили до/новому, знати геть/чисто, зробити по/своєму, радіє по/дитячому, по/дитячому обличчі, склали у/четверо, у/четверо вікон, зробили на/совість, на/багато краще, вийти з/дому, встати рано/в/ранці, ішли в/ногу, вдарили в/ногу.

II. З виділеними словосполученнями складіть і запишіть прості речення. Підкресліть члени речення.

### РОЗРІЗНЯЙТЕ!

Прислівники	Інші частини мови
<b>надворі</b> <i>Надворі швидко стемніло</i>	<b>на дворі</b> (прийм. + ім.) <i>Учні зібралися на дворі школи</i>
<b>по-новому</b> <i>Тепер живемо по-новому</i>	<b>по новому</b> (прийм. + прикм.) <i>Туристи пішли по новому мосту</i>
<b>згори</b> <i>Спостерігали згори</i>	<b>з гори</b> (прийм. + ім.) <i>Туристи спускалися з гори Говерла</i>
<b>вдень</b> <i>Закінчили роботу вдень</i>	<b>в день</b> (прийм. + ім.) <i>Побачилися в день зустрічі</i>
<b>забагато</b> <i>Ти забагато спиш</i>	<b>за багато</b> (прийм. + числ.) <i>Приїхав уперше за багато років</i>
<b>напам'ять</b> <i>Вивчив вірш напам'ять</i>	<b>на пам'ять</b> (прийм. + ім.) <i>Бабуся скаржиться на пам'ять</i>
<b>найкраще</b> <i>Олесь написав найкраще</i>	<b>найкраще</b> (прикм.) <i>Олесь написав найкраще оповідання</i>
<b>поблизу</b> <i>Поблизу розкинулися хатки</i>	<b>поблизу</b> (прийм.) <i>Діти зібралися поблизу лісу</i>

**351** I. Спишіть прислівники, знявши ризик. Поставте в них наголоси. Правильність виконання перевірте за словником.

До/речі, ліво/руч, де/то, аби/куди, с/покон/віку, до/вподоби, один/в/один, до/дому, на/глухо, коли/не/коли, з/низу, по/слов'янськи, на/в/коло, ні/трохи, не/впинно, во/єдино, що/вечора, як/най/довше, з/роду/віку, так/таки, з/малку, казна/коли, в/цілому, рік/у/рік, в/ночі, на/пам'ять, любо/дорого, часто/густо.

II. Виділені слова розберіть за будовою.

**352** **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** I. Прочитайте слова. Одну частину слів продикуйте однокласнику (однокласниці), а іншу нехай він (вона) продиктує вам. Перевірте написання.

1. Під силу, під час, рік у рік, в основному, на бігу, без упину, до завтра, внаслідок, надміру, над силу, назавтра.

2. Назовсім, нанівець, наново, до вподоби, без смаку, по суті, на самоті, у сто крат, на диво, доволі, по правді.

 II. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення незрозумілих вам прислівників.


**353** Випишіть послідовно слова, які пишуться через дефіс. Поясніть їхнє написання.

Що/дня, аби/куди, зроду/віку, рік/у/рік, з усіх/усюд, на/жаль, повік/віків, на/вздогін, в/голос, кінець/кінцем, всього/на/всього, по/черзі, ані/трохи, казна/коли.

**КЛЮЧ.** У *виписаних словах підкресліть другу від початку букву. З підкреслених букв прочитаєте назву природного явища.*

**354** Спишіть текст, розкриваючи дужки і розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть орфограми й пунктограми.

Благослове(н,ни)а тиша на(в)круги. Лише зашерхоче десь суха зелена ящірка пробігаючи у траві бризнуть в(різно)біч (з)під ніг коники(ковалі). Жайворонки дзюркочуть у тиші проймаючи її (в)верх і (в)низ, (не)видимі в повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, (джерельно)дзвінкі. Здається співає на(в)коло саме повітря, співає мар(е,и)во, що вже (з,с)хоплюється, тече, струмує де(не)де над ковилою (О. Гончар).

 **355** Продовжте й запишіть розповідь за поданим початком, добираючи з дужок необхідні за змістом прислівники. Використайте в розповіді прислівники для підсилення виразності мовлення і для зв'язку речень у тексті.

Це було (зимою, літом, восени, навесні). Якось (увечері, вдень, вранці, вночі) з вулиці долинув (дуже, надзвичайно, незвичайно, трохи) дивний звук. Я (тихо, повільно, швидко, боляко) підійшов(ла) до вікна й побачив(ла) там чоловіка у великому капелюсі. Незнайомець (радісно, вороже, весело, сумно) подивився на мене і помахав рукою...

## § 33. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ (СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ. ВИГУК)

**ПРИГАДАЙТЕ!** Яку роль виконують у мові службові частини мови?

**356** Розгляньте схему. Розкажіть за схемою про службові частини мови. Що між ними спільного, а що відмінного? Розповідь ілюструйте власними прикладами.

Службові частини мови (не мають лексичного значення, не змінюються, не бувають членами речення)					
Прийменник Виражає залежність між словами	Сполучник Зв'язує слова і речення		Частка Надає відтінків значення, утворює словоформи і слова		
	Сурядні	Підрядні	Формо- творчі	Слово- творчі	Мода- льні



**357** I. Прочитайте текст. До якого жанру він належить? Розкажіть, що ви знаєте про історію назви вашого населеного пункту (мікрорайону, річки, озера тощо).

Ото життя пішло в нас!

Удень ми тільки й сиділи над книжками, сперечались, робили різноманітні припущення і бігали до бібліотеки, а надвечір рушали до нашого озера.

Палеозойська, мезозойська ери, карбонський, пермський, юрський, триасовий періоди дивилися на нас зі сторінок томів викопними потворами. А ми намагалися вчитати, вгадати, хто з них був предком нашого озера жителя...

Якось, коли ми прогулювались берегом, Митько сказав:

– Ти знаєш, що мені спало на думку?

– Що?

– Село наше зветься Юрківкою через те... Ну, бо від юрського періоду.

– Ти, Митю, мабуть, уже зовсім здурів. Завчився.

– Точно-точно, якийсь зв'язок тут є.

– І хто ж, по-твоему, так його назвав?

– Люди, які раніше тут жили.

– Коли раніше, в юрському періоді? Тут самі ящери тоді жили. Мабуть, ящери його так і назвали, правда? Хай, думають, раз ми живемо в юрському періоді, то й село, що тут буде, зватиметься Юрківкою. Приїде колись сюди Митько, нас добрим словом згадає. Так? (*Я. Стельмах*).

II. Виконайте подані нижче завдання до тексту.

1. Визначте засоби зв'язку речень у тексті. Чи використав автор сполучники як засіб зв'язку?

2. Визначте частини мови виділених слів. Якщо це службові слова, розберіть їх усно як частину мови.

3. Знайдіть у тексті приклади речень, у яких сполучники з'єднують однорідні члени речення і частини складного речення. Поясніть розділові знаки.

4. Випишіть три словосполучення з прийменниками, накресліть схеми цих словосполучень. Поясніть роль прийменників та при яких частинах мови їх ужито.

5. Прочитайте вголос два речення з частками. Схарактеризуйте роль часток.

6. Знайдіть і поясніть вивчені орфограми й пунктограми.

**358** I. Прочитайте прислів'я. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст.

1. Краще гірка правда, ніж солодка брехня. 2. Чи хліб, чи пиріг, аби повний живіт. 3. Як усе святкувати, то не буде чого ковтати. 4. Як Микита воли мав, то Микита й кумував. 5. Держімося землі, бо земля держить нас. 6. Хоч не красне, але власне. 7. Аби хотіти, то можна. 8. Добра свита, та не на мене шита.

II. Випишіть сполучники. Пригадайте й запишіть ще 2–4 прислів'я, у яких є сполучники.

**359** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Чи правильне твердження, що в реченні *Я знаю, що буду завтра майструвати слово що може бути і сполучником, і займенником*? Обґрунтуйте свою думку.

**360** Відредагуйте речення. Поясніть суть допущених помилок у вживанні сполучників. У яких реченнях сполучники доцільно замінити синонімічними? Відредаговані речення запишіть.

1. Учитель сказав, що Дмитро пропустив багато уроків, що може погано вплинути на успішність, що є неприпустимим. 2. Богдане, одягни теплішу куртку, зважаючи на те, що сьогодні прохолодно. 3. Протокол зборів підписали всі члени комісії, одначе з окремими зауваженнями. 4. Що більше працюватимеш, тим більше матимеш. 5. З 25 по 27 червня історичний музей не працюватиме, позаяк зачиняється на ремонт. 6. Як не старався, але однак не зміг всього зробити. 7. Купатися можна тільки в місцях, якщо це не заборонено. 8. Всі знали, аби купити білет, то прийти вчасно. 9. На зустріч прийшли не тільки учні, скільки випускники минулих років.

**361** Прочитайте виразно гумореску. Випишіть із тексту шість різних прийменників разом з іменниками (займенниками), з якими вони вживаються. Визначте відмінок іменника (займенника). Доберіть і запишіть словосполучення, у яких ці самі прийменники вживалися б з іменником в іншому відмінку.



### ЗАГАДКА З ГЕОГРАФІЇ

Щоб Федя в географії кохався,  
пізнав у ній безмежжя чар і див  
і щоб у школі з ліньками не знався,  
Олесь йому загадку спорудив:

– Чи ти країну в Африці знаєш,  
в якій ріка Оранжева тече?  
Назад країни назву прочитаєш –  
тебе за ліньки сором обпече...

Федько по карті йде, мов крізь болото,  
одразу видно: в джунглях новосел.  
Олесь йому: – Таж он вона – Лесото!  
Федько назад читає: – От – осел!

(Д. Білоус)

**362** ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен окремо словниковий диктант (8–12 слів) на правила написання прийменників. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

**363** Відредагуйте словосполучення і запишіть. Одне словосполучення (на вибір) уведіть у складне речення.

По вині водія, пішов по справах, план по проведенню, зошит по географії, автобус по замовленню, працює по вихідних, згодився при умові, діяли згідно наказу, не дивлячись на зауваження, зробив при житті, спілкуються на двох мовах, сміятися над ледарем, знатися в футболі, по технічним причинам, при будь-яких обставинах.

**364** ПОЗМАГАЙТЕСЯ! Дайте відповіді на «веселі» запитання, використовуючи прийменники або сполучники.



1. Який прийменник є нотою?
2. Який прийменник складається з трьох прийменників?
3. У назвах яких овочів перший склад співзвучний із прийменником?
4. У назвах яких міст перший склад співзвучний із прийменником?
5. Хто з членів родини складається зі сполучника й займенника?
6. У назві яких рослин є сполучник?
7. До якого сполучника потрібно додати літеру *м*, щоб утворити ноту?
8. Які чоловічі імена починаються з букви, що може бути сполучником?
9. Між якими сурядними сполучниками потрібно поставити дві однакові букви, щоб утворити жіноче ім'я?

**365** I. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Які вони за метою висловлювання та емоційним забарвленням? Знайдіть частки, охарактеризуйте їх за роллю в спонукальних, питальних і окличних реченнях.

1. Як пахнуть влітку квітами простори! (*Д. Луценко*). 2. Що за страшний був той дядько! Що за лихий! (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Нехай ні жар, ні холод не спинить вас (*І. Франко*). 4. Хай весна приносить щастя в кожную хату (*В. Сосюра*). 5. Як тебе не любити, Києве мій! (*Д. Луценко*). 6. Хіба ви тільки сюди, до джерела, дорогу будуете? (*О. Гончар*). 7. Чи можна забути, як шуміли гаї у моїй стороні? (*В. Сосюра*). 8. А ходи-но, мед будемо брати (*Ю. Збанацький*).

II. Знайдіть речення, у якому за допомогою частки виражається: а) пом'якшення наказу; б) радість (захоплення).

**366** Доповніть речення означальними або обмежувально-видільними частками. Доповнені речення запишіть. Підкресліть у них головні та другорядні члени речення.

1. Щодня яскраво світило сонце, гнало по землі теплу хвилю. 2. Недалеко від свого дому Анатолій зупинився від несподіванки і подиву. 3. Хлопець шепнув брату, що йде додому, і хутко вибіг надвір. 4. Машина помчала порожніми вулицями. 5. Поглянь навколо, поглянь пильно. 6. На фасаді будинку дітлахи угледіли білий аркуш паперу. 7. Борис повернувся, поплентався із садка.

**367** I. Прочитайте, а потім запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

Невже ж, чи то так, он куди, ось як, хіба ж, що то за, казна в чому, хто б то, кому б то, якби ж то, бозна-де, як-от, все-таки, хтозна й хто, будь для чого, стій-бо, так-от, що-небудь, будь-як, нібито, осьде, ось де, хтозна-де, іди ж бо, отакий-то, комусь, якнайвище, щомиті, годі-бо, схаменіться ж бо, таки вирішив.

II. Із двома словами (на вибір) складіть складносурядні речення.

**368** Спишіть речення, розкриваючи дужки. З'ясуйте, з якими частинами мови пов'язані за змістом частки. Обґрунтуйте орфограми й пунктограми.

1. Мат(е,и)ринський погляд був начеб(то) (з,с)повнений якої(сь) цілющості (*Є. Гуцало*). 2. Що(й) казати, ялинка цього року була просто ро(з,с)кішна (*О. Іваненко*). 3. Слухай(бо)! Який(же) коваль (не)ставити себе над іншими ковалями у світі? (*Марко Вовчок*). 4. Тішся, дитино, поки ще маленька,

ти(ж)бо живеш (на)весні (*Леся Українка*). 5. Мистецтво вічне, вічне(бо) життя (*Д. Павличко*). 6. Якби(то) ці гори плугами зорати – родив(би) рясний виноград (*Д. Луценко*). 7. Такі(ж) близькі звучанням «рада» й «зрада»! Які(ж) провалля поміж них страшні (*Б. Олійник*). 8. Але все(ж)таки треба признатися, (Д,д)унайські гирла справили на мандрівника дуже приємне враження (*О. Іваненко*).

**369** I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть слова, які пишуться з не разом, як члени речення. Визначте, до яких частин мови належать ці слова, та розберіть їх за будовою.

1. (Не)знаючи броду (не)лізь у воду (*Нар. творчість*). 2. Свій дім (не)чужий, із нього (не)виженуть (*Нар. творчість*). 3. Мені поля задумливо шептали свої (ні)ким (не)співані пісні (*В. Симоненко*). 4. (Не)має гірше, як в (не)волі про волю згадувать (*Т. Шевченко*). 5. Рідна мати моя, ти ночей (не)доспала (*А. Малишко*). 6. Небо стало (не)сіре, (не)попелисте, а сиве (*А. М'ястківський*). 7. (Не)порушно стоять дерева, загорнені в сутінь... (*М. Коцюбинський*). 8. (Не)подалік радісно й велично літали журавлі над молодими травами... (*К. Мотрич*). 9. Шукайте посмішку Джоконди, вона (ні)коли (не)мине (*Л. Костенко*).

II. Пригадайте й запишіть 2–4 прислів'я чи приказки, у яких є частки *не, ні*.

**370** Визначте частини мови виділених слів. Відповідь обґрунтуйте.

1. Я виткнувся з-за куців і просто перед собою побачив четверо гусенят і двох старих гусей (*І. Багмут*). 2. У відчинених дверях досвітнім павутинням вигойдувався дим, а назустріч йому пробивався такий сонячний пилوک, наче він творився в пору яблуневих відцвітань (*М. Стельмах*). 3. Сувенір зроблено просто, без особливих прикрас. 4. У самій хаті просто дверей стояв дубовий стіл (*О. Костенко*). 5. Попереду білою стіною підвіся бір (*Гр. Тютюнник*).

**371** I. Прочитайте кожне речення тричі так, щоб за допомогою інтонації передати різні почуття та емоції (радість, здивування, осуд, обурення, жаль, захоплення, погрозу, задоволення, переляк тощо). Розкажіть про роль вигуків у мовленні.

1. Ой, сніг пішов. 2. О, вже й вечір не за горами. 3. У-у-у, яка юшка.

II. Складіть усно речення, у яких вигук *о* виражав би: а) захоплення, б) переляк, в) здивування, г) обурення, г') насмішку.

**372** Випишіть послідовно лише вигуки, усно визначте їх розряд, обґрунтуйте написання.

Пр-р-р, крик, ого, грюкіт, лясь-лясь, ей, але, у-ух, гайда, охкати, на добраніч, стій, овва, їй-бо, писк, шу-у-у, крича-а-а-ти, ух, ри-и-ип, ой-ой, ж-ж-ж, ойкати, ах, їй-богу, іди, хо-о-о-ром, плюсь, гавкіт, овва, овації, як-не-як, тпру, р-р-р, дзвін, ох-хо-хо, їй-право, туди-сюди, шух, нявкати.

**КЛЮЧ.** У виписаних словах підкресліть першу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте прислів'я.

**373** Напишіть невеликий твір (8–10 речень) за темою одного з поданих варіантів, використавши щонайменше по одному слову кожної службової частини мови та вигук. За потреби скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.



**Варіант А.** Твір-опис «Хліб на столі».

**Варіант Б.** Твір-розповідь «Від зернини до хліба».

**Варіант В.** Твір-роздум «Чому потрібно берегти хліб».

**ДОВІДКА.** Створений працюючими руками, духмяний, свіжий, золотава скоринка, золотий коровай, зігрітий теплом людських рук, дає людям життя, шануйте, свята паляниця.

## § 34. СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

**374** I. Прочитайте текст. Визначте його тему, мікротеми, обґрунтуйте поділ на абзаци. Сформулюйте кілька запитань за текстом, які націлювали б на розкриття основного змісту прочитаного.

### ЦІЛЮЩА ВОДА

Після роботи хлопці побрели до наметів. А Володька – ні. Він знає своє: до Дніпра. Присів навпочіпки, зачерпнув долонями прозорої води, хлюпнув собі на лице, потім напився з пригорщі... Змалку звик до Дніпрової води: вона бадьорить і тамує спрагу. Вип'єш пригорщу – і сила прибуває. А напившись, згадує дідову розповідь...

Давно це було. Перемігши печенігів, князь Святослав їхав з дружиною угору понад Славутю. Дніпrians виходили зустрічати його, кожен вважаючи за честь щось подарувати князеві: один – глечик меду, другий – сувій полотна, третій – меч власного виробу. А один чоловік з Воїнської Греблі був дуже бідний і не мав що подарувати. Тоді він побіг до Славути, зачерпнув у пригорщу води і підніс Святославі: «Прийми, великий князю, і від мене – це Дніпрова вода».

Гукнув Святослав своїм джурам*, щоб ті принесли золоту вазу й прийняли від цього мужа безцінний дар, бо вода Дніпрова – свята. Свята, тому що за неї багато хто поклав головою в січі...

Князь щедро обдарував дніпriansина, а в Києві на бенкеті золота ваза з цілющою водою стояла на найпочеснішому місці (За С. Плачиндою).

* *Джура* – тут: слуга, простий воїн.

II. Виконайте подані завдання до тексту.

1. Визначте, якими є речення тексту за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

2. Укажіть частини мови та синтаксичну роль слів у реченнях першого абзацу.

3. Знайдіть односкладні та неповні речення. Визначте в них граматичні основи.

4. Знайдіть ускладнені речення. Якими саме синтаксичними конструкціями вони ускладнені?

5. Розмежуйте прості й складні речення.



М. Мурашко. Вид на Дніпро

6. Знайдіть і поясніть пунктограми.

7. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виділеного речення.

**375** І. Розгляньте репродукцію картини М. Мурашка «Вид на Дніпро» (с. 169). Який настрої вона створює? Розкажіть, яку пору року зобразив митець і як зумів передати це в кольорах листя, неба. У яких тонах відобразив художник воду? Чим зображене на полотні співзвучне з текстом попередньої вправи?

II. Уявіть, що ви стоїте на березі річки у вашому селі або місті. Якою вона відкривається перед вами? Змалюйте словами вид на річку. До якого типу мовлення належатиме ваш текст?

**376** **МІКРОФОН.** Доведіть істинність твердження: «Пунктуація є засобом взаєморозуміння між людьми».

**377** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова як члени речення.

1. Я так люблю ці вересневі дні за спокій у природі у розмові за паморозь на сливах за любов за павутину бабиного літа (*В. Підпалій*). 2. Пагорбки трави мохи кущики і дерева все оповите туманом (*О. Тамбієв*). 3. Досі кожному сниться домівка колишня і лелече гніздо на дуплистій вербі (*В. Скомаровський*). 4. Сміють в сонці золотому річки і села і поля (*Олександр Олесь*). 5. Це річка в гості поспішає до нашого села і несе в подарунок свої жовті квіти та пташині голоси (*Л. Вишневецький*). 6. І все навколо витанцьовує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 7. Мамина пісня батькова хата дідусева казка бабусина вишиванка все це наша родовідна пам'ять (*За В. Скуратівським*).

**378** І. Спишіть речення, розкриваючи дужки та виділяючи комами звертання і вставні слова (словосполучення). Чи можуть звертання і вставні слова бути членами речення?

1. Рідна мово без тебе (ні)хто я, мов підрізаний вітром листок (*П. Перейбийніс*). 2. Літо (до)побачення! І за все спасибі: за поля квітучії, ліс з(е,и)-ленокрилий (*В. Бичко*). 3. (Не)сумуй вербо моя похила що багряним листям одшуміла ос(е,и)ні пора (*В. Сосюра*). 4. Пробач мені с(е,и)рпневий мій світанок бо завинив здається знов, і на побачення до тебе я (не)зібрався, (не)прийшов (*В. Крищенко*). 5. Того можливо (не)знайду я слова, що(б) наш пр(е,и)красний оспівати світ (*М. Рильський*). 6. За словами Сергійка вчора над містом ішов справжній тропічний дощ (*С. Музиченко*).

II. Складіть усно по одному складному реченню із звертанням і вставним словом.

**379** Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів.

**Варіант А.** Випишіть із творів Т. Шевченка три цитати на тему «Природа України». Складіть невелике висловлювання на зазначену тему, використовуючи вписані цитати.

**Варіант Б.** Випишіть із поеми Т. Шевченка «І мертвим, і живим...» три цитати на тему «Заповіт Кобзаря». Складіть невелике висловлювання на зазначену тему, використовуючи вписані цитати.

**380** Прочитайте за особами гумористичний твір, застосовуючи доречні міміку та жести. Доведіть, що текст має діалогічну форму. Укажіть слова автора і репліки. Поясніть розділові знаки при діалозі.



## НА КОЖНОМУ УРОЦІ

Уранці тато йде на роботу раніше, ніж Василько до школи. Отож він і наказує синові:

– Дивись там, піднось руку. Будь активним.

А ввечері він обов'язково цікавиться справами Василька в школі.

– Ну як? Підносив руку?

– Ага, – відповідає син, – на кожному уроці, тату.

– Молодець! Розкажи.

– На уроці історії я підніс руку й сказав, що Петрик мені заважає...

– Правильно, треба бути відвертим і сміливим, – мовив тато.

– На уроці географії я підніс руку й сказав, що забув удома атлас...

– Гарзд. Чесність – теж дуже гарна риса характеру.

– На уроці літератури вчителька запитала, хто не вивчив вірша, і я підніс руку...

Тато сердито звів брови.

– А на уроці ботаніки...

– Ну, ну, – обізвався батько.

– На уроці ботаніки не було жодної причини. Тоді я придумав. Підніс руку й сказав, що надворі йде дощ!.. (А. Коцюбинський).



**381** Складіть і розіграйте за особами діалог (12–14 реплік), можливий в описаній нижче ситуації. Доберіть аргументи на захист своєї позиції.

**Ситуація перша.** Ваші друзі збираються провести спортивний турнір. Треба вирішити, які види спорту будуть представлені на цьому турнірі та чому саме, а також кого запросити на змагання.

**Ситуація друга.** Ви зустріли свого сусіда, який вступив до університету. Розпитайте в нього про його майбутню спеціальність, повідомте про свій вибір професії. Обґрунтуйте його.

**382** Перебудуйте (де можливо) подані складні речення на прості з відокремленими означеннями і навпаки. Перебудовані речення запишіть, розставте потрібні розділові знаки, підкресліть граматичні основи та відокремлені означення.

**ЗРАЗОК.** Плід червоний, соку повен, рвуть маленькі руки (В. Сосюра). – Плід червоний, який повен соку, рвуть маленькі руки.

1. Розшумілася вітрами під вікном моя сосна, що посаджена дідами... (М. Нагнибіда). 2. Будь мені, як королева з казки, що заснула серед срібних рож (В. Лепкий). 3. У печі, розмальованій по комині густою синькою, топилося (Гр. Тютюнник). 4. Надію, ніжністю зігріту, в пучечки зв'язую малі... (М. Боровко). 5. Все, що відбувається в світі природи, має свій смисл (Є. Гуцало).

**383** Установіть відповідність. Обґрунтуйте свою думку.

Розділовий знак	Приклади
<p>1 Тире при однорідних членах речення.</p> <p>2 Тире між підметом і присудком.</p> <p>3 Тире при відокремленій прикладці.</p> <p>4 Тире між частинами складного речення.</p> <p>5 Тире на місці пропущеного члена речення.</p>	<p>А Орач торкнеться до керма руками – і нива дзвонить темним сріблом скиб (М. Стельмах).</p> <p>Б І при пекучому сонячнім німбі – ані краплини дощу (І. Чумак).</p> <p>В Моя погибель – мій же оберіг (Л. Костенко).</p> <p>Г Летить земля – обпечена пелюстка (Л. Костенко).</p> <p>Г І земля, і вода, і повітря – все посуло (М. Коцюбинський).</p>

**384** І. Прочитайте текст. Розкажіть, які почуття оволоділи хлопцем, коли він зрозумів, що закохався. Чому він вирішив стати непомітним?

### ЮЛІАНА

Я не хотів думати про ту дівчину, але є речі, непідвладні нашій волі. Отож непідвладним власній волі став і сам. Ні, я вже не виставлявся їй на очі. Я нишком дивився на неї на перервах так, щоб вона того не помічала. У цей день довідався, що ім'я в неї красиве й рідкісне – Юліана... Це ім'я чомусь у мене пов'язувалося із Шекспіровою Джульеттою, і вона в житейській нашій виставі цілком* на ту роль підходила. Зате я на роль Ромео не підходив ніяк.

Був сьогодні неуважний. Може, трохи й сумний. Дивився я на Юліану, і щось таке незбагненне** зі мною творилося! Тиха радість мене охоплювала, щось мене зачаровувало. Дивився у вікно, за яким і досі йшов сніг, і відчував у тому снігу сховану солодку таємницю. Сам запинався тією солодкою таємницею, так що навіть наші дівчата почали на мене позирати***. І я вирішив стати сірим та непомітним, посірів у своєму сірому кутку і навіть скривився, ніби в мене й справді боліла голова...

Друге, що мене турбувало і про що хотів посильно дбати, – це те, аби мого незвичайного до неї інтересу не помітила сама Юліана. По-перше, не надіявся, що моє почуття буде розділене і що не піддамся я і з її боку глуму. По-друге, ще не вірив сам собі, адже сьогодні в мені цвіте біла вишня, а завтра можу прокинутися з холодним серцем. Хіба мало химер нас у цьому світі побиває? А це таки була химера, маленьке безумство, супроти якого не знаю інших ліків, як пережити його і забути (За В. Шевчуком).

* Цілков – (рос.) вполне. ** Незбагненний – (рос.) непостижимый. *** Позирати – (рос.) поглядывать.

II. Виконайте подані нижче завдання до тексту.

1. Виписіть усі підрядні сполучники, використані для зв'язку частин складнопідрядних речень у тексті. Для приєднання підрядних яких видів їх ужито? Із чотирма виписаними сполучниками усно складіть по одному реченню.

2. Виписіть складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними.

3. Визначте, які різновиди складнопідрядних речень з підрядними обставинними є в тексті.



4. Обґрунтуйте наявність або відсутність коми перед усіма сполучниками *і* в реченнях тексту.

5. Виконайте письмовий синтаксичний розбір виділеного речення. Усно обґрунтуйте вживання розділових знаків.

**385** *МІКРОФОН*. Чим прекрасне почуття закоханості?

**386** У невеликому творі-роздумі напишіть, як ви розумієте зміст одного з поданих висловлювань. Використайте в тексті цитату та складні речення різних видів.

1. Не вважай себе великою людиною за розміром своєї тіні під час заходу сонця (*Піфагор*).

2. На твоєму людському шляху каміння, яке ти повинен прибрати, щоб тим, хто йде за тобою, було легше (*В. Сухомлинський*).

3. Відомо, що поганий той школяр, який учителя не переважить (*Леся Українка*).

**387** I. *ПОЗМАГАЙТЕСЯ!* Відгадайте, з якого твору Т. Шевченка подані цитати.

1. Гомоніла Україна, довго гомоніла, довго, довго кров степами текла-червоніла.

2. І день, і ніч гвалт, гармати; земля стогне, гнеться; сумно, страшно, а згадаєш – серце усміхнеться.

3. Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолу верби гне високі, горами хвилю підійма.

4. Не так серце любить, щоб з ким поділитися, не так воно хоче, як Бог нам дає: воно жить не хоче, не хоче журитися.

5. А без долі біле личко – як квітка на полі: пече сонце, гойда вітер, рве всякий по волі.

6. Нема на світі України, немає другого Дніпра, а ви претесь на чужину шукати доброго добра, добра святого.

7. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя.

8. У всякого своя доля і свій шлях широкий: той мурує, той руйнує, той неситим оком за край світа зазирає...

II. Схарактеризуйте усно речення (просте чи складне, вид складного, із скількох частин складається, як зв'язані частини).

**388** I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи, Розкажіть, якими частинами мови може виражатися підмет і присудок. Наведіть приклади з вправи.

1. Там де у росах стелеться трава ти ходиш над рікою таємниче (*В. Грінчак*). 2. Теплий подих зими зупинився найперше на снігах і ослі сніги (*М. Вінграновський*).

3. Перед досвітком вовк насторожився здалеку почувся скрип коліс по нерівній дорозі і запахло кіньми (*М. Вінграновський*).

4. Якби не промінь теплий і ласкавий не зеленіли б у долині трави не розвивалися б і не цвіли сади (*В. Грінчак*). 5. Не знаю я що буде після нас в які природа убереться шати (*Л. Костенко*).

6. Говорити все що набіжить на язик безглуздо (*Я. Коменський*). 7. Дихає осінь дихає світ густий машини дихають по кісточки у листі (*І. Драч*).

8. Десь по залізниці по шляхах що прорізали Полісся прокотилася війна (*В. Сичевський*). 9. Найкраща помилка та якої припускаються в навчанні (*Г. Сковорода*).

II. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення. Чи згодні ви з цим твердженням?

**389** ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ. Поміркуйте, скільки підрядних частин є в поданому реченні. Обґрунтуйте думку.

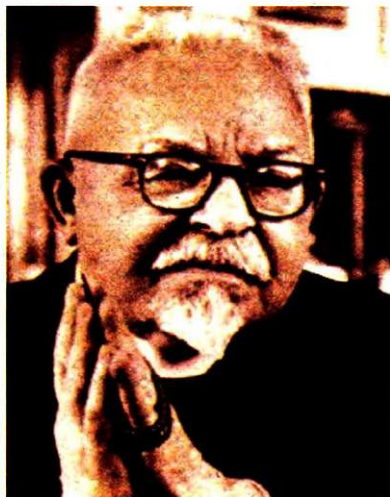
Гарно так весною бродиться  
 Поміж росяних отав,  
 Там, де в небі зорі сходяться  
 Й сяє місяць-златоглав,  
 Де, повірте, з двору кожного  
 До світанку співи чуть,  
 Де хмаринки в небі гождому,  
 Як закохані, пливуть,  
 Де туман над степом стелється  
 І біліє за версту  
 Чи метелиця-хурделиця,  
 А чи яблуна в цвіту.

(Г. Могильницька)

**390** I. Прочитайте текст. Пригадайте, що вам відомо про історію української мови. Чому, на вашу думку, впродовж багатьох років в Україні не згадувалося про дослідження І. Огієнка?

### ІВАН ОГІЄНКО

Серед десятків фундаментальних досліджень Івана Огієнка, присвячених тим чи іншим аспектам функціонування, унормування чи походження української мови, особливе місце посідає «Історія української літературної мови». До написання цієї книги автор ішов десятиліттями, з боєм у серці переживаючи несправедливу долю свого народу і його мови, якій історія століттями не давала нормальних можливостей розвиватися і стверджуватися в усіх сферах суспільного життя.



Іван Огієнко

Написавши цілу низку різноманітних підручників, посібників, за якими різні категорії населення могли б оволодіти своєю мовою, вчений довго виношував намір створити таку книгу, де в історичному розрізі можна було показати всьому світові той воістину тернистий шлях, яким пройшла ця мова, доки набула сучасної форми. А ще – на основі глибоко аргументованих наукових досліджень ствердити її окремішність, самобутність, відкинути псевдонауковість поглядів деяких учених на українську мову як на якусь «наріччя».

Огієнкова «Історія української літературної мови» вийшла друком у Вінніпезі 1949 року. І весь цей час про неї в українському радянському мовознавстві практично зовсім не згадували. Не могли познайомитися з цією працею навіть учені-фахівці,



бо в жодній з наших наукових бібліотек усі ці роки її годі було шукати. Зате серед української спільноти за кордоном вона відразу стала дуже популярною. Передусім завдяки величезному пізнавальному й виховному заряду, вкладеному автором чи не в кожную сторінку (*М. Тимошук*).

II. Знайдіть у тексті прості речення ускладненого типу і складні. Поясніть уживання розділових знаків. Накресліть схеми складних речень.

III. Обґрунтуйте стильову приналежність тексту. Випишіть слова і словосполучення, які характерні для наукового стилю, поясніть їх значення.

**391** I. Прочитайте складні речення. Накресліть їхні схеми, визначте засоби зв'язку між частинами речень.

1. Дивись: де сонце умивалось, там стільки крапель золотих кульбабиних в траві залилось, що й небо мружиться від них (*Д. Іванов*). 2. Тече вода в синє море, та не витікає; шука козак свою долю, а долі немає (*Т. Шевченко*). 3. У цьому саду я виросла, і він мене впізнав, хоч довго придивлявся (*Л. Костенко*). 4. Літує літо у липневім цвіті, гречки медами пахнуть звіддала, вже зажовтіли ниви і поля, десь перепілка п'ється у житі (*В. Грінчак*). 5. Матвій приїхав ще саньми, але тепер квапиться вертати, бо боїться, що зникне останній сніг і не буде можна їхати (*У. Самчук*). 6. Пахне хлібом трава, що купала мене з дитяти, пахнуть хлібом слова, що мене їх навчила мати (*Д. Павличко*). 7. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справжнє літо (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Я Вас вітаю з тим, що є тепло, коли з дощу доводиться вертатись (*О. Делеменчук*). 9. Вертається той довгий листопад, коли секунди важчали думками, коли перезиралися вовками ті, що учора дихали у лад (*А. Дністровий*).

II. Визначте синтаксичну роль, частину мови та граматичні ознаки виділених слів.

**392** Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Накресліть схеми речень. Укажіть частини складних речень, які співвідносяться з однокладними.

1. Внизу буває що літати складно вгорі ж не знають де подіти крила (*О. Вох*). 2. Розповідають легенди що колись у давнину тут де тепер розкинулось її рідне село Крукове була поліська рівнина на якій гуляли вітри (*В. Качкан*). 3. Ось тут я вже пильную це ж таке місце де не тільки земля але й дерево пахне грибами (*М. Стельмах*). 4. Відвертість завжди чиста як сльоза та треба знати з ким відвертим бути бо підлість піділлє тобі отрути і ти зів'янеш як тонка лоза (*В. Грінчак*). 5. Вишні вже почали червоніти і Вадим оглянувши вишняк залишився задоволений цього літа він поїсть вишень досхочу бо дядькова садиба була обнесена молодим родючим вишняком (*Ю. Збанацький*). 6. А може крутиться голова через те що тут у полі так завзято сюрчать коники ширяє вгорі шуліка і в його плавному льоті відчувається причаєна хижість та ще й наче небо не стоїть на місці а обертається навколо землі (*Є. Гуцало*). 7. Хмари які з'являлися потім було послано здавалося для того щоб підкреслити його незвичайну трюхи віблідлу синяву і щоб посилати на землю срібне саяво (*В. Шевчук*).

**393** Складіть зв'язний текст відповідно до запропонованої ситуації спілкування (на вибір), використавши виражальні можливості вивчених у 9-му класі синтаксичних конструкцій.

1. Ви повернулися з подорожі. Біля будинку зустріли свого приятеля. Розкажіть йому: куди ви їздили, яким транспортом добиралися; якою була мета вашої подорожі; ваші враження від подорожі.

2. Ви бажаєте поїхати на канікули до іншої країни. Телефонуйте до туристичного агентства та цікавитесь: вартістю туру, включаючи транспортні витрати; можливими термінами поїздки; можливістю оглянути визначні пам'ятки країни.

**394** I. Прочитайте виразно вголос вірш. Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

### ТОПОЛЯ

Коли засне, немов дитя шалене,  
Глибоке місто неспокійним сном,  
Вона приходить здалеку до мене  
І шелестить до мене під вікном,

Щоб повертався я на **Україну**  
Плугами чорнокрилими орать,  
І тополята в полі поливають,  
І поливати **землю** тополину...

Бо йдуть літа буремною ходою,  
Різнити важко пустоцвіт од цвіту...  
І той **любов'ю** повниться до світу,  
Хто **рідну** землю має під собою...

(М. Вінграновський)



Україна. Малюнок Ольги  
Лисенко, 14 років

II. Схарактеризуйте виділені слова з точки зору фонетики, лексикології, морфології, синтаксису.

III. Складіть і запишіть складне речення, увівши до нього всі виділені слова.

**395** **МІКРОФОН.** Чим вам найбільше запам'ятався навчальний рік? З яким настроєм ви йдете на літні канікули?





## Уроки розвитку зв'язного мовлення

### Урок 1. ЧИТАННЯ МОВЧКИ ТЕКСТУ

**396** За відповідною схемою, уміщеною на форзаці підручника, розкажіть про види мовленнєвої діяльності та особливості кожного з них.

**397** I. Прогляньте текст, швидко знаходячи в ньому: а) цитату; б) власні назви.

II. Прочитайте. Доберіть свій заголовок, який би виражав основну думку тексту.

#### ПІДПРИЄМЦІ-ПАТРІОТИ

Завдяки діяльності відомих українських підприємців Яхненків і Симиренків в Україні у середині XIX ст. почало активно розвиватися бурякоцукрове виробництво. Цукрові заводи стали годувальниками сотень тисяч робітників, там учорашні безземельні селяни з різних куточків Російської імперії знаходили заробіток.

Характерно, що умови праці робітників і службовців на заводах фірми «Брати Яхненки—Симиренко» порівняно з іншими підприємствами суттєво відрізнялися. Робота там оплачувалася вище, не була такою виснажливою, а кожний працівник мав певний соціальний захист. Усі користувалися безплатною лікарнею, мали право навчати дітей у школі й технічному училищі, відвідувати бібліотеку, харчуватися в заводській їдальні й купувати товари в місцевих магазинах за зниженими цінами. Робітники, які працювали тривалий час, отримували від фірми пенсію, цим правом користувалися й ті, хто захворів під час роботи на підприємстві. Між керівництвом заводів і робітниками панувала атмосфера доброзичливості, довіри і взаєморозуміння. Начальники, які самі вийшли з кріпаків, завжди шанобливо ставилися до своїх підлеглих; і в побуті, і на виробництві спілкувалися з усіма рідною українською мовою. Українською мовою навіть писали документи.

Улітку 1859 р. городищенські цукрові заводи та садибу Платона Симиренка і Кіндрата Яхненка відвідав Тарас Шевченко. Поет до глибини душі був зворушений такою діяльністю українських патріотів. Після побаченого й почутого Великий Кобзар написав на дверях симиренківської оранжереї:

О люди! Люди небораки!  
Нащо здалися вам царі?  
Нащо здалися вам псарі?  
Ви ж таки люди, не собаки!

Платон Симиренко, дізнавшись про матеріальну скруту поета й про труднощі з виданням «Кобзаря», запропонував свою фінансову допомогу.



Так, останнє прижиттєве видання «Кобзаря» Т. Шевченка (1860 р.) було здійснене на кошти цього благодійника, який виділив поету кредит у розмірі 1000 карбованців на дуже вигідних умовах. Крім того, Симиренко на цю суму викупив левову частку видання і безкоштовно поширив книжку серед працівників своїх заводів і селян.

Молодший брат Платона, Василь Симиренко, упродовж п'ятдесяти років підтримував українську культуру, літературу та наукові дослідження, виділяючи щорічно 10 відсотків прибутків зі свого цукрового заводу. Василь Симиренко не шкодував особистих коштів на підтримку практично всіх українських друкованих видань, проведення великомасштабних національних актів і щедрю благодійність для української студентської молоді. Підприємець першим у Російській імперії заснував фонд підтримки української літератури, культури і науки. Ця організація надавала матеріальну допомогу багатьом письменникам. Перед смертю заповів увесь свій капітал і нерухоме майно на суму понад 10 мільйонів карбованців українському національному руху.

Унікальна в історії України співпраця діячів культури, науки, літератури з підприємцями, започаткована фірмою «Брати Яхненки–Симиренко», дала б значно більші результати і тривала б довше, якби не була розтоптана й знищена царським самодержавством. Національно-патріотична діяльність власників фірми завжди перебувала під пильною увагою влади і кваліфікувалася як вельми небезпечна для Російської імперії та самодержавства. Для знищення промисловців-патріотів і їхніх дітищ – величезних городищенських цукрових заводів – влада застосувала всі посилені методи: шантаж, крадіжки, позбавлення кредитів, поліцейські репресивні заходи. Після арешту й подальшого відправлення до Сибіру сина Платона Симиренка Левка та страти Андрія Желябова (зятя Семена Яхненка) доля заводів була вирішена. Їх продали на злам, підірвавши економічні інтереси України й залишивши без роботи тисячі працівників. Отак царська влада розправилася з першими українськими промисловцями-патріотами й знищила центр національного відродження України.

Однак вітчизняна культура й національні ідеї продовжували жити, отримуючи матеріальну підтримку від Василя Симиренка й створеного ним фонду. В Україні й далі розвивалося і бурякосіяння та цукрове виробництво – галузі, які започаткували й розвинули великі підприємці-патріоти Симиренки і Яхненки (За П. Вольвачем).

### III. Виконайте тестові завдання.

*Тестові завдання для оцінювання читацьких умінь і навичок*

- Про що йдеться у вступній частині тексту?
  - Про підтримку української культури, літератури, науки братами Яхненками і Симиренками.
  - Про відвідування влітку 1859 р. городищенських цукрових заводів Т. Шевченком.
  - Про активний розвиток в Україні бурякосіяння та цукровиробництва завдяки діяльності Яхненків і Симиренків.
  - Про умови праці робітників на заводах фірми «Брати Яхненки–Симиренко».
- У розвитку якої галузі промисловості внесли вагомий внесок українські підприємці Яхненки і Симиренки?



- А Будівельної.  
 Б М'ясо-молочної.  
 В Книговидавничої.  
 Г Цукрової.
3. Чому російське самодержавство пильно наглядало за діяльністю Яхненків і Симиренків?  
 А Вони виступали за повалення самодержавства.  
 Б Вони підтримували український національний рух.  
 В Вони отримували надзвичайно великі прибутки від своєї діяльності.  
 Г Вони створювали кращі умови праці для робітників, ніж інші підприємці.
4. Хто допоміг Т. Шевченку видрукувати останнє прижиттєве видання «Кобзаря»?  
 А Василь Симиренко. В Брати Яхненки.  
 Б Платон Симиренко. Г Карл Брюллов.
5. На які цілі Василь Симиренко заповів весь свій капітал і нерухоме майно?  
 А На видання «Кобзаря» Т. Шевченка.  
 Б На підтримку українського національного руху.  
 В На будівництво нових цукрових заводів.  
 Г На розвиток науки.
6. Якими були умови праці на заводах фірми «Брати Яхненки-Симиренко»?  
 А Працівники отримували більшу зарплату, ніж на інших підприємствах; мали безплатне лікування, отримували пенсію.  
 Б Працівники мали безплатне лікування і харчування, але оплата праці була нижчою, ніж на інших підприємствах.  
 В Праця була виснажливою і малооплачуваною.  
 Г Умови праці були такими ж, як і на інших підприємствах країни.
7. Чим займався фонд, заснований Василем Симиренком?  
 А Створенням нових робочих місць для безземельних селян.  
 Б Розвитком цукрового виробництва в Україні.  
 В Розвитком нових галузей промисловості в Україні.  
 Г Підтримкою української літератури, культури, науки.
8. Яким чином влада знищила городищенські цукрові заводи?  
 А Шантажем, позбавленням кредитів, репресивними заходами.  
 Б Позбавленням Симиренків і Яхненків права власності на майно і землю.  
 В Ліквідацією спеціального фонду, заснованого Василем Симиренком.  
 Г Заборону приймати на роботу працівників із сільської місцевості.
9. Які слова Т. Шевченко написав на дверях симиренківської оранжереї?  
 А «О люди! Люди небораки! Нащо здалися вам царі?..»  
 Б «Учіться, читайте, і чужому научайтесь, і свого не цурайтесь!»  
 В «Боріться – поборете, вам Бог помагає!»  
 Г «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля».
10. Завдяки якій діяльності уславилися брати Симиренки?  
 А Мистецькій, літературній.  
 Б Торговельній.  
 В Благодійницькій, підприємницькій.  
 Г Національно-визвольній.
11. Яка тема прочитаного тексту?

- А Благодійність – почесна діяльність.  
 Б Діяльність підприємців-патріотів Яхненків і Симиренків.  
 В Розвиток цукрового виробництва в Україні.  
 Г Підтримка Яхненками і Симиренками українських письменників.
12. Який тип мовлення прочитаного тексту?  
 А Роздум. В Розповідь.  
 Б Опис. Г Розповідь з елементами опису.

## Урок 2. СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

ПРИГАДАЙТЕ! Які основні ознаки публіцистичного стилю?

**398** За відповідною схемою, вміщеною на форзаці підручника, розкажіть, які є стилі мовлення та в яких сферах життя вживається кожен з них.

**399** І. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення. Доберіть свій заголовок, який виражав би основну думку. У якій ситуації можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету і місце висловлювання)?

### МУЗИКА ДЗВОНУ

Музика дзвону... Вона і заспокоює, і навіть спогади, і змушує замислитися, і проймає душу. Коли я слухаю мелодію дзвонів (які з часів мого дитинства скидали з дзвіниць церков та соборів, а самі храми перетворювали на клуби, цехи чи конюшні), то вчувається мені в ній музика Відродження. А отже, і пам'ять про наших предків, традиції, культуру.

Хтось може закинути: чи моя то справа писати про дзвони. Адже я не служитель церкви, не дзвонар, не виконавець духовної музики. А річ у тім, що пригадався мені випадок, що стався з одним знайомим. Жив він у Дарниці (це район Києва) поруч із лісом. Повітря свіже, та весь час йому

докучали кашель, нежить, головний біль. І ось переїхав у нове місце – поблизу Володимирського собору. І почалося у нього нове життя – без недуг і болів. Запитує в мене: «Може, вплинуло на мене святе місце?».

Хочу відповісти йому цілком серйозно: неодмінно вплинуло і святе місце. Адже згадаймо, що в Україні храми зводили на місцях, які ретельно вибирали, перевіряли рамками з лози, чи немає там, як тепер кажуть, патогенних* зон. Та, на мою думку, вплинуло на здоров'я того чоловіка те, що він щодня вранці й увечері чув дзвони, бо мешкав біля собору.

Було якось у пресі повідомлення: учені дослідили, що низькі тембри дзвонів зменшують вміст хвороботворних вірусів у повітрі.

Щоправда, вчені пояснюють це іншим. Наприклад, доктор медичних наук, академік Віталій Гирін вважає: діють на людину



Троїцько-Іллінський монастир  
 (Чернігів)



віра, настрої, певність у тому, що недугу можна подолати. Завдяки цьому посилюється імунна система, хвороба відступає.

З цим можна цілком погодитися. Кожен, хто слухає церковні дзвони, відчуває, як заспокоюється його нервова система, як здоровішає увесь організм.

Дзвони завжди відігравали велику роль у житті міст і сіл. Вони скликали людей на віче, попереджали, оповіщали, били на сполох. Збирали громаду на оборону землі рідної, для розв'язання всіх важливих і нагальних проблем.

Велику роль організатора людей виконував дзвін – цей інструмент од Бога. Адже колись Всевишній сказав пророку Мойсею: зроби собі срібні сурми у вигляді кута, і вони сурмитимуть на скликання громади.

Однак ще довго на землі не було такого інструмента. Лише на початку V ст. святий Павлин зробив ті срібні сурми, і вказав йому на це також Бог.

Якось увісні почув єпископ дивовижну мелодію, що притягувала його, кликала, тривожила душу. Він пішов на звук, і мелодія вивела його до поля, де росли прекрасні квіти небесного кольору – дзвіночки. Це вони дзвеніли, це їхня пісня бентежила душу, змушувала серце частіше битися. Раптом єпископ помітив, що не його одного покликала неземна мелодія: звідусюди до поля наближалися люди, зачаровані дивними звуками. І тоді Бог сказав святому Павлинові, що такої форми мають бути срібні сурми.

Святий Павлин зробив дзвони. Квітка віддала витворові не тільки свою форму, а й назву. Та ще майже два століття винахід єпископа пролежав без дії. Лише на початку VII ст. Папа Римський Савеніан знайшов його духовне призначення в християнстві.

Настрої дзвону завжди передається слухачам. Приміром, коли померла людина, то дзвін спочатку сумно сповіщає про це, але потім звучать світлі ноти: так, людини немає, але її душа вічна, вона завжди житиме в пам'яті рідних, близьких, нащадків.

Музику дзвонів часто називають музикою небес, музикою, що лине від самого Бога. Є в тих дзвонах, певно, якась таємниця, розгадати яку, мабуть, неможливо (За Н. Земною).

* *Патогенний* – який є причиною хвороби; хвороботворний.

II. Розкажіть, які враження у вас лишилися від слухання церковних дзвонів. Чому музику дзвонів називають «музикою небес»?

III. Перегляньте текст, швидко знаходячи в ньому уривок, у якому розповідається про: а) роль дзвонів у житті міст і сіл; б) квітку, яка віддала дзвонам свою форму.

IV. Поясніть лексичне значення виділених слів. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

V. Прочитайте ще раз текст. Запишіть його складний план. За планом стисло перекажіть текст (усно). Скористайтеся пам'яткою «Як працювати над стислим переказом», поданою нижче.

#### Як працювати над стислим переказом

1. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.
2. Виділіть у тексті його частини (основні й другорядні).
3. Визначте, які частини можна зняти, які – об'єднати, а які – узагальнити.
4. Прочитайте текст удруге.

5. Складіть план переказу.
6. За планом перекажіть текст (усно чи письмово).

### Способи ущільнення тексту

- Відкидання другорядного.
- Узагальнення матеріалу виділенням одиничних фактів.

## Урок 3. ТВІР У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

**400** За відповідною схемою, уміщеною на форзаці підручника, розкажіть про основні вимоги до мовлення.

**401** 1. Прочитайте тексти. Визначте тему та основну думку кожного з них. Чи пов'язані теми текстів з морально-етичними проблемами (питання поведінки, особливостей характеру, поглядів, переконань)? З чого, на вашу думку, починається байдужість та егоїзм?

### ШАНУЙТЕ МАТЕРІВ СВОЇХ

Неврожайний 1947-й. Не знаю, чи вижили б ми, тодішні хлопчики й дівчатка, дитинство яких припало на важкі воєнні й післявоєнні роки, якби не рятівна затірка, що її щоденно варила нам тітка Марина.

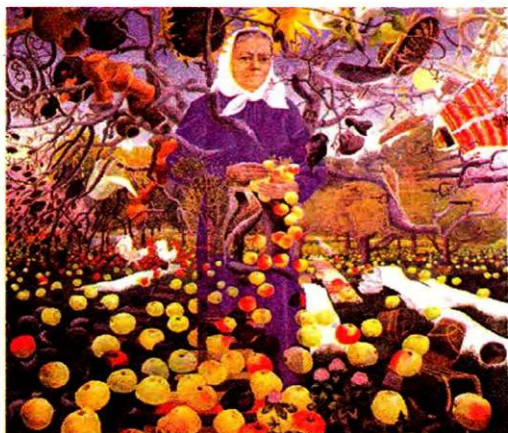
Ще й роса не випарується зі споришу, а ми міряємо той окроплений шлях босими порепаними ногами. Міцно притискаємо до грудей глиняні горщики... За кілька хвилин вони наповняться рідиною, на дні якої причаїлися борошняні грудочки.

– Візьміть ще й по шматочку хлібця. Ніч не спала – пекла. Ось – свіженький.

Беремо той дарунок і приказуємо, як удома мама вчила:

– Дай Боже Вам здоров'я, тітонько!..

Доброта цієї жінки врятувала тоді життя багатьом моїм одноліткам. Однак подальша доля нашої добродійниці склалася зовсім не так, як цього хотілося б...



А. Гайдамака. Сад моєї матері

Син, повернувшись з армії, одружився, а згодом виїхав на батьківщину дружини – десь під Ростов.

Тітка Марина жила сама в невеликій хатині. Одного дня отримала довжелезного листа від сина. Сусідка читала й заздрила: кличуть їхати до них. Тож і не самотня, як плескали злі язики... Усе буде гаразд. Думала-думала мати й вирішила: заслабну, зовсім зляжу раптом – що робитиму сама в чотирьох стінах? Відповіла, що згодна на переїзд. Продала негайно хату і весь нехитрий скарб. Добралася з горем пополам до сина, гроші відразу йому віддала.



Та недовго судилося пожити в мирі та злагоді. Порозкошувала з місяць – і край, онуки – усі вочевидь – стали зневажати та кривдити стареньку. А потім запропонували:

– А чи не повернутися вам, мамо, назад до свого села?..

– Охоче б, – сказала вона. – Але до кого? Хто прийме мене тепер стару й хвору, якщо і своїм не потрібна?

Вихід знайшовся. Зв'язали в тугий вузлик одяг, посадили в найману автомашину й «підкинули» до будинку престарілих. Там і померла, кажуть, наша люба тітонька Марина.

Не зросила її чоло скупа синова сльоза, не пронизав тишу плач когось із рідних. Самітні, такі, як і вона, старенькі втирали зволожені очі... (В. Гайдук).

## ДРУГ

Друг – не двійник і не дзеркало, а співрозмовник. Якщо ти хочеш, щоб розуміли тебе, спробуй спочатку зрозуміти іншого. Замість того щоб скаржитися на байдужість оточуючих, придивися до себе – як ти сам реагуєш на душевний стан товаришів, чи помічаєш, коли їм погано.

Ми всі більше любимо говорити, ніж слухати. Уміння уважно слухати – не тільки ознака вихованості, а й справжній людський талант, який завжди привертає симпатії. Спробуй же не замикатися в собі й не нав'язувати іншому своїх переживань, а прислухатися до того, що відчуває він. Цілком імовірно, що ти відразу ж зустрінеш взаємний інтерес і щиро-сердний відгук.

Друг – не просто людина, якій можна вилити душу. Для цього може пі-дійти й випадковий попутник, якого ти ніколи більше не побачиш. Дружба – найвища форма взаємної відповідальності, коли два «Я» зливаються в таке саме неповторне, особливе «Ми» (І. Кон).

II. Складіть усний твір у публіцистичному стилі за складним планом на одну з тем: «Родинна злагода», «Світ потребує милосердя», «З чого починається милосердя?», «Шануйте матерів своїх», «Друг – не двійник і не дзеркало», «Дружба – найвища форма взаємної відповідальності».

III. Послухайте твори однокласників, укажіть на позитивні сторони робіт.

402 Складіть і запишіть твір у публіцистичному стилі за складним планом на одну з тем: «Щоб повірити в добро, треба почати творити його», «Бути толерантним – це ж так просто», «Не копай іншому яму, бо сам у неї впадеш», «Яке воно, справжнє кохання?».

## Урок 4. УСНИЙ ПЕРЕКЛАД ОЗВУЧЕНОГО ТЕКСТУ

403 I. Прослухайте з голосу вчителя чи однокласника текст. Прокоментуйте ознаки роздуму, опису і розповіді. Як вони співвідносяться? Проаналізуйте вжиті в тексті мовні засоби.

### ЛЕГЕНДА ОБ ИКАРЕ

Еще в глубокой древности люди мечтали о том, чтобы овладеть небом. В легенде, которую создали древние греки, отразилась эта мечта.

Величайшим художником, скульптором и архитектором Афин был Дедал. Он высекал из белоснежного мрамора такие дивные статуи, что они казались живыми.



Жил Дедал у царя Міноса, який не хотів, щоб його мастер працював для інших. Довго думав Дедал, як йому втекти з Крита, і нарешті придумав.

Он набрав перья, скрепив їх льняними нитками і воском, щоб виготовити з них крила. Дедал працював, а його син Ікар грався з батьком. Нарешті Дедал закончив роботу і сказав сину: «Слухай, Ікар, зараз ми втечемо з Крита. Будь обережний в час польоту. Не опускайся занадто близько до моря, щоб солоні бризки не могли смочити твої крила. Не піднімайся і занадто високо, близько до сонця, щоб жара не розтопила воск, – тоді розлетяться всі перья. За мною літи, не відставай від мене».

Батько з сином одягнули крила і легко піднялися в повітря. Часто звертався Дедал, щоб подивитися, як літає його син. Швидкий політ цікавив Ікара, все смеліше розмахивав він крилами. Ікар забув настановлення батька. Сильно розмахнувшись крилами, він вилетів високо, під саме небо, щоб наблизитися до сонця. Опалюючі промені сонця розтопили воск, який скріплював перья крил, перья випали і розлетілися далеко по повітрю, гонимі вітром. Розмахнувшись руками, але не на крилах, впав він з великої висоти в море і загинув в його хвилях.

Дедал обернувся, дивиться вбік. Немає Ікара. Гучно став він звать сина: «Ікар, Ікар! Де ти? Відкликнися!». Немає відповіді. Побачив Дедал в морських водах перья – і зрозумів, що сталося. Як ненавидів він своє ремесло і той день, коли задумав втекти з Крита!

А тіло Ікара довго носилося по хвилях моря, яке з тих пор стало називатися Ікарієвським.

Дедал же продовжував свій політ і прилетів до Сицилії (По Н. Куну).

II. Складіть план тексту. За планом усно перекажіть прослухане українською мовою. Виділіть тематичні речення.

## Урок 5. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які основні ознаки художнього стилю?

**404** I. Чи доводилося вам бути в Почаївській лаврі, або дивитися телевізійну передачу, чи слухати розповідь про цю пам'ятку історії та культури? Розкажіть про це однокласникам та опишіть свої враження від побаченого (почутого).

II. Розкажіть, що ви відчували, коли з відстані споглядали пам'ятку релігійного призначення (лавру, церкву, костел тощо). Про що думали, наближаючись до цієї споруди і зайшовши в неї?

**405** I. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення.

### ПОДОРОЖ ДО СВЯТИХ МІСЦЬ

Перед самими жнивими сталася подія, що лишила Володькові глибокий слід. Одного дня з Дерманя прибуло кілька молодих жінок. Їдуть до



Почаєва. Це вперше, відколи затихла війна. Кличуть також Катерину і Володька.

Володько на такі справи перший. І мати не проти цього.

Ще вчора палахкотить у челястях печі вогонь. Печуть коржі і смажать м'ясо. На другий день раненько – ще сонце не винеслося з-за жолобецького лісу – відхід. Володько накульбачив на себе торбу. Чоботи позв'язував на палиці, а йде босоніж...

Ще далеко, дуже далеко, двадцять два кілометри той Почаїв, але з гори Хрест уже виразно видно золоту баню його дзвіниці, що палахкотить у соняшній зливі. Вона стоїть на чорній смузі лісу, мов маяк на скелі океану. Ліси, яри. Сходять мандрівники вниз. Баня Почаєва ховається. Під ногами міняється ґрунт. Між галями крейдянні поля, вбогі розбиті села, виснажені люди.

Слід війни помітно надто виразно. Чагарники колючого дроту врастають бур'яном. Де-не-де на місці колишніх сіл зводяться хатки; через непокриті стріхи курить дим, голі діти вибігають на дорогу.

– Дайте, тіточко, кусник хліба! – протягають худі, мов патики, рученята. Подорожні скидають торби, виймають хліб, дають. Урадувані діти біжать до своїх недокінчених хат.

Володько сидить на камені в гурті мандрівників і думає. У ногах сіпає біль. Засмажене сонцем обличчя горить. У голову тиснуть думи над минулим, теперішнім і будучим. Уявляється йому війна, що бушувала тут ще недавно. Уявляються ті люди, що робили з цієї землі руїну, билися, клагалися трупом, щоби все так нагло урвати і безславно зникнути.

Поїли, попили, відпочили, обділили жебрацьку дітвору та калік і далі. Дівчата веселі, сміються, жартують. Володькові радісно, але йому ніколи сміятися. Його приневолює до поважності надзвичайна хвилина. Зворушливе, дивовижне, надзвичайне дивовисько, яке пройшло перед його



Т. Шевченко. Почаївська лавра з півдня

очима, – це війна. І от тепер він ступає по тих місцях, де кожний камінець кричить війною. По дорозі валяються розбиті військові вози, різні речі, набої. По полях розсипані ями від стрілен, що рвались.

Почаївський ліс. Старі товстючі дерева. І тут помітно війну. Розторощені стовбури, укриття. Порозкидані речі.

У лісі дещо прохолодніше. Йдеться легше. Жарти і сміх стихають, бо ще півгодинки, ще пара кілометрів, і перед очима Почаїв. Виходять на взлісся.

Усі зупиняються, стають навколішки, хрестяться. Володько в полоні враження. Він хреститься також. Перед очима велетенська, маєстатна постань лаври зі всіма її будовами. Володько безліч разів бачив її на малюнках і от аж тепер нарешті бачить її власними очима. Це вона, та гора, де пастирі побачили на скелі Божу Матір. Це тут змагалися здобути святиню турки, що впали жертвою кари Матері Бога.

Сила враження, віри охопила й узброїла його. Він бачить лише великанську білу, залиту передвечірнім сонцем святиню, до якої впродовж віків зі всіх куточків його рідної землі спливали люди, щоби бодай тут, разом із водою зі «стопи» Матері Бога, зачерпнути підсилення віри – єдиної опори жорстокого селянського існування.

Ударив велетенський дзвін; і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля.

– Ну, люди! Вже час! Вставаймо!

Серед глибокої тиші, під звуки велетенського дзвону слова ті видаються закликком.

Усі встають, назувають на ноги взуття і йдуть. Усе ближче і ближче лавра. Все ближче і ближче мета. Все потужніше гуде великий дзвін, розтягаючи своє бамкання геть навколо, як далеко сягне око (За *У. Самчуком*).

II. Знайдіть у тексті мовні засоби, вжиті для художнього опису місцевості та пам'ятки історії й культури. Які слова та словосполучення допомагають автору висловити своє ставлення до описуваного?

III. Прогляньте текст, швидко знаходячи в ньому речення з прямою мовою.

IV. Дайте відповіді на запитання.

1. Яким побачили подорожні Почаїв здалеку?
2. Через що пролягала дорога до Почаєва? Кого зустрічали подорожні?
3. Про що думав хлопець під час подорожі?
4. Які враження охопили Володька, коли він прийшов до святині?



**406**

Прочитайте текст попередньої вправи ще раз, вибираючи ту частину, в якій розповідається про дорогу Володька до Почаєва та його враження від лаври. Складіть і запишіть план цієї частини. За планом перекажіть прочитане. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою «Як працювати над вибіркоким переказом».

### Як працювати над вибіркоким переказом

1. Виберіть із тексту лише той матеріал, який необхідний для розкриття теми.
2. Обдумайте композицію переказу.
3. Складіть план.
4. Перекажіть текст.
5. Знайдіть і виправте недоліки в змісті й мовному оформленні.



## Урок 6. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які основні ознаки наукового стилю?

**407** І. Чи доводилося вам читати літературу або дивитися телевізійні передачі, фільми про історію Олімпійських ігор та одне з чудес світу – статую Зевса Олімпійського? Розкажіть, що вас найбільше вразило.

ІІ. Пригадайте і розкажіть, що вам відомо з уроків історії про давнє місто Олімпію. Які ви знаєте пам'ятки історії та культури Стародавньої Греції?

**408** І. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання? Що виражає заголовок тексту: тему чи основну думку?

### ЗЕВС ОЛІМПІЙСЬКИЙ

На західному узбережжі сучасної Греції, близько 150 кілометрів на захід від Афін, розташовувалося древнє місто Олімпія, слава про яке поширювалася далеко за його межі. За переказами, саме тут Зевс вступив у боротьбу зі своїм батьком, кровожерливим і віроломним Кроном, який пожирав своїх дітей, оскільки оракул передбачив йому загибель від руки сина. Врятований матір'ю, змужнілий Зевс переміг Крона.

На честь цієї перемоги було започатковано Олімпійські ігри, що вперше відбулися у 776 р. до н.е. Минуло більше двох століть, і в 456 р. до н.е. в Олімпії архітектор Лібон збудував храм, присвячений Зевсу, що став головною святинєю міста. Оскільки на той час міць Давньої Греції постійно зростала, стиль храму здавався надто простим. Було вирішено поставити в ньому величну статую Зевса Олімпійського. Головним архітектором здійснення цього завдання призначили афінського скульптора Фідія.

Майстер почав закладати статую близько 440 р. до н.е. Роком раніше він розробив техніку, щоб підготувати безліч золота й слонової кістки для будівництва. Фідій вирізав і ліпив частини статуї, перш ніж вони могли бути зібрані в єдине ціле в самому храмі.

Коли будівництво 12-метрової статуї було завершено, їй ледве вистачило місця в храмі. Античний географ Страбон писав: «Хоч сам храм дуже великий, скульптор розкритикований за те, що не врахував реального співвідношення пропорцій статуї до храму. Він показав Зевса посадженим на трон, але з головою, яка майже упирається в стелю, щоб у нас складалося враження, що якщо Зевс встане, то головою дістане даху храму».

Велич і краса статуї Зевса Олімпійського настільки вразили сучасників, що скульптура була визнана одним із семи чудес світу.

Твори давніх істориків, археологічні знахідки (невеликі копії, зображення на монетах) донесли до нас скульптурний образ давньогрецького божества. Фідій зобразив Зевса, який сидить на троні. Оливковий вінок прикрашав голову бога, борода хвилястими пасмами обрамовувала його обличчя, з лівого плеча спадав



Зевс Олімпійський

плащ, що прикривав частину ніг. Фігура Зевса була виконана з дерева, і на цю основу за допомогою бронзових і залізних цвяхів, спеціальних гачків крипилися деталі зі слонової кістки і золота.

Обличчя й руки були зі слонової кістки, волосся, борода, вінок, плащ і сандалі – із золота, очі – з коштовних каменів. Мандрівники, які бачили Зевса в Олімпії, називали дивними поєднання в його лику владності і милосердя, мудрості і доброти.

Перед п'єдесталом був влаштований невеликий басейн, викладений блакитним елевксіньським каменем і білим мармуром. Зі слів давньогрецького письменника Павсанія, басейн служив для стоку залишків оливкового масла, яким регулярно змащували статую (масло зберігало слонову кістку від розсихання). Світло, що проникало крізь двері темного храму, відбиваючись від поверхні рідини в басейні, падало на золото одягу Зевса і освітлювало його голову; людям, які входили, здавалося, що сяйво йде від самого лику божества.

Нащадки високо цінили витвір Фідія. Знаменитий оратор і політичний діяч Риму Цицерон назвав Зевса Олімпійського втіленням краси. Римський письменник і вчений Гай Пліній Старший вважав скульптуру незрівнянним шедевром.

Протягом багатьох років храм в Олімпії приваблював відвідувачів і поклонників зі всього світу. У першому столітті римський імператор Калігула спробував перемістити статую в Рим. Проте його спроба зазнала невдачі.

Після того як у 391 р. імператор Феодосій заборонив Олімпійські ігри, храм було закрито. А з часом споруду пошкодили землетруси, обвали, пожежі й повені. Багаті греки перемістили статую Зевса до палацу Константинополя. Там вона зберігалася, поки не була знищена великою пожежею в 462 р. (Із посібника).



II. Перегляньте текст, швидко знаходячи в ньому дати та висловлювання відомих людей про пам'ятку.



III. Уявіть, що вам треба написати статтю в науково-популярний журнал для ваших однолітків про історію створення в Олімпії храму й статуї Зевса та долю цих пам'яток. Прочитайте текст «Зевс Олімпійський» удруге, вибравши з нього матеріал для розкриття теми. Пригадайте відповідну інформацію, взяту з інших джерел. Складіть план статті. За планом запишіть текст.

## Урок 7. СТИСЛИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

**409** I. Прослухайте текст з голосу вчителя. Визначте теми й мікротеми. Доведіть, що текст належить до наукового стилю. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання (назвіть адресата, мету і місце висловлювання).

### ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Що ж таке трипільська культура?

Останнім часом дедалі більше людей цікавляться цією цивілізацією, що існувала понад 6 тисяч років до н.е. Близько століття тому відомий археолог Вікентій Хвойка біля селища Трипілья, що на Київщині, вперше відкрив залишки давньої цивілізації, що й одержала назву «трипільська».



Це була хліборобська держава. Більшість сільськогосподарських культур того часу вирощують на нашій землі й до сьогодні. Пізніше свідчення цієї багатой і блискучої хліборобської культури, яка має безпосереднє відношення до праукраїнської історії, були знайдені на величезних обшарах від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова. Ця могутня прадавня цивілізація, що називається «Золотим віком людства», мала надзвичайно багату, блискуче розвинену культуру хліборобів, досконалі знаряддя праці, високорозвинене та продуктивне скотарство.



Трипільська культура

З раннього періоду трипільські племена проживали невеликими общинами, кожна сім'я мала окрему садибу. Вони вели власне господарство, обробляли землю, доглядали за худобою, займалися полюванням, забезпечували себе побутовими речами, готували гончарний посуд. Крім того, збереглися зразки унікального міста-житлобудування. Іноді протоміста мали населення близько 50 тисяч чоловік. Найбільшими трипільськими поселеннями були протоміста в межиріччі Дніпра та Південного Бугу. Як показали розкопки, властивою особливістю селища трипільських часів було те, що житла в цьому селищі були розташовані по колу. Отже, середина селища становила вільну, незабудовану площу – це був майдан.

Чи не найбільший інтерес становить гончарство, що є головною прикметою трипільської культури. Це різні форми розписного посуду: глечики, миски, макітри, жертівні посудини у вигляді тварин (бика, вепра).

Модельки трипільських хат, що знайдені під час розкопок, вказують, що хати розмальовувалися як ззовні, так і зсередини. Цей звичай, як відомо, зберігся і до наших часів. Але слід визнати, що 5 тисяч років тому трипільці малювали свої хати естетично досконаліше й значно барвистіше. Також знайдені зразки сільськогосподарського сонячного календаря, різних видів писемності та ткацьких ремесел.

У другій половині V тис. до н.е. гончарне виробництво зосередилося в руках ремісників. І саме з цього часу виник посуд, розмальований складними орнаментальними схемами, в які інколи вплетено зображення фігур людей, тварин і птахів, астральними знаками, що відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу.

Домінує образ жінки Матері-Богині в сидячому або стоячому положенні. Такі фігурки з напрочуд теплою енергетикою ще дотепер знаходять вчені-археологи, і це свідчить про безперервність нашої історії та культури, про те, що наші предки залишили неоціненні скарби, якими ми можемо пишатися перед усім світом. На думку дослідників, багато в чому давня культура набагато складніша, ніж сучасна.

Україна, маючи величезну кількість безцінних предметів епохи трипільської культури, має шанс стати світовим центром для всіх, хто цікавиться історією людства (В. Коротя-Ковальська).

II. Випишіть із тексту ключові слова. Поясніть їхнє лексичне значення, користуючись тлумачним словником.



III. Прочитайте текст удруге. Запишіть його складний план. Доберіть слова та речення для зв'язку частин тексту. За планом стисло перекажіть прочитане (усно). Проаналізуйте перекази однокласників за поданим нижче планом.

### План аналізу переказу

1. Чи розкрито в переказі тему тексту? Чи передано основну думку?
2. Чи у правильній послідовності переказано текст?
3. Чи правильно побудовані речення розповіді, опису?
4. Чи збережено стиль прочитаного тексту?

## Урок 8. ТЕЗИ СТАТТІ. ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ

Запис  
прочитаного

Коли є потреба засвоїти й запам'ятати матеріал, використовують різні види запису.



Особливості  
тези

**Теза** (рос. *тезис*) – коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, статті, книжки тощо.

За допомогою тези коротко і стисло передається те, що докладніше викладено в певному матеріалі. Оскільки в тези не включено докладний фактичний матеріал, то для них характерна деяка уривчастість викладу.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово теза вживається й з іншим значенням: положення, яке доводиться в роздумі.

Види  
тезування

Розрізняють два види тезування:

- відбір авторських тез із тексту;
- формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

Складання  
тез

### Як складати тези

1. Прочитайте текст повністю (або його розділ, якщо текст великий за обсягом). Визначте тему та основну думку.
2. Обміркуйте основні ідеї тексту, викладіть їх у вигляді послідовних пунктів.
3. Випишіть основні положення, висунуті автором, або викладіть і запишіть своїми словами основні авторські думки.

**410** I. Прочитайте текст. Які думки й почуття він у вас викликав? Визначте його тему й основну думку, назвіть засоби зв'язку речень. Виділіть смислові частини, у кожній з них назвіть ключові фрази і слова, виокремте головну й додаткову інформацію.



## ПРИПИСИ ЕТИКЕТУ

Приписи етикету з'явилися в глибоку давнину як розумні форми спілкування людей. Та й досі істинним є твердження: якщо люди перестануть чинити за правилами, вони втратять людську подобу. Цих правил, вироблених багатьма поколіннями, надзвичайно багато.

У кожного народу є свої традиції, зумовлені національною історією, психологією, політичним устроєм країни. Вони позначаються і на особистій манері поведінки кожної людини. Попри це законодавці норм етикету – англійці запевняють: справжня ввічливість усюди однакова, а гарні манери породжуються добросердністю.

Додержання норм етикету пов'язане із загальною культурою людини, її самоусвідомленням, самоповагою та ставленням до інших. Тому люди завжди намагалися пізнати навколишній світ і себе в ньому. І хоч би що казали, а це не проста справа. Не кожен з нас здатний поглянути на себе збоку, об'єктивно оцінити свої здібності й можливості, бажання й наміри. Укотре доводиться переконуватися в слухності й мудрості зауваження Андре Моруа: «Розкриваючи співрозмовникові душу, ми раптом виявляємо, що зовсім нічого про себе не знаємо». І ось тут раптом починаємо робити відкриття за відкриттям: з'ясовуємо свої погляди, уподобання, звички, зрештою, свої почуття до тих, хто поряд, – рідних, друзів, однокласників.

Сама по собі людина мало привертає увагу, якщо не володіє вмінням гідно поводитися в товаристві. Бо відомо, що коштовний камінь – той самий діамант – це лише камінь і не може служити прикрасою, доки не має відповідної оправу. Людина також стає окрасою товариства тільки тоді, коли узгоджує свої наміри та вчинки з певними правилами, суспільними нормами. У свою чергу, навколишні через взаємини з нами оцінюють відповідність наших вчинків цим нормам. Отже, культура поведінки – це вміння тримати себе в товаристві, навички правильного поводження за столом, форми звертання до старших, однокласників, друзів – одне слово, **порядність** у взаєминах з людьми.

Безперечно, ми хочемо бачити себе бездоганними, приємними, товарицькими, користуватися повагою і довірою людей. У досягненні бажаного неабияке значення мають наші манери, а іншими словами – знання нами етикету (За О. Корніякою).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Складіть письмово тези прочитаного.

**411** I. Доберіть і прочитайте із журналу чи газети статтю на морально-етичну чи суспільну тему (на вибір). Складіть тези прочитаного (письмово).

II. Перекажіть усно прочитане, користуючись тезами.

Особливості  
виписок

Одним із видів запису прочитаного тексту є **тематичні виписки**. Зробити виписки означає знайти в тексті потрібну думку і списати її.

Робота над  
виписками

**Під час випискування необхідно:**

- осмислювати основний зміст тексту;
- виділяти смислові частини (інформацію, що стосується однієї мікротеми);

- у кожній смисловій частині виділяти ключові слова і фрази;
- видокремлювати головну й додаткову інформацію в кожній частині;
- коротко виписувати основні думки.

**412** I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку, укажіть засоби зв'язку речень.



О. Іваненко. Благослови, земле

во з якоїсь ще давнішої і ще таємничішої мови, сліди якої, може, й вичерпуються цим словом.

У парі з хлібом завжди ходила сіль. Не тільки в тому значенні, яке ви зараз пригадали: «зустрічали хлібом-сіллю», «подякувати за хліб, за сіль» – бо це вже традиційне їх уживання, до того ж образне, узагальнене, але й у своєму прямому, предметному значенні вони теж ішли поряд. Ось свідчення істориків. На нашій, переважно степовій за рельєфом місцевості, люди жили в основному за рахунок скотарства. Тому харчувалися вони тоді переважно м'ясом і молоком, сіль ще не була їм вкрай потрібна. Не було ще й слова, яке б позначало це поняття. Потреба в солі з'являється тільки тоді, коли люди почали переходити на рослинну їжу.

Саме слово «сіль» дуже давнє, воно трапляється в багатьох індоєвропейських мовах.

У ті давні часи, про які ми говоримо, існувало одне цікаве слово, яке реконструюється як *sold (корінь *sol і суфікс *d), яке спочатку означало «з сіллю», «солоний», потім – «приправлений», пізніше – «смачний», а далі почало звучувати своє значення. Це значення можна було б передати сьогодні так: «той, що має смак цукру, містить у собі цукор», тобто «солодкий». Це дає нам підстави твердити, що такі далекі, часто навіть протиставлювані за значенням слова, як «солоний» і «солодкий», розвинулися з одного кореня (А. Коваль).

II. Зробіть тематичні виписки.

III. Перекажіть усно текст (із використанням виписок).

## ХЛІБ

Хліб. Таке тепле, пахуче, м'яке слово, знайоме з раннього дитинства кожному з нас, а водночас – таємниче! Є воно лише в слов'янських мовах і було колись у готській (*глейф*) і давньонімецькій (*хлейб*). Ці народи, як відомо, колись були нашими сусідами у Наддніпрянщині та на Повіслі. Проте, як свідчать дослідники, слов'янський звук [x] ніколи не відповідав германському [x]; в обох мовах для цього слова немає відповідного кореня. Тому вважається найвірогіднішим, що і слов'яни, і готи, і германці запозичили це сло-



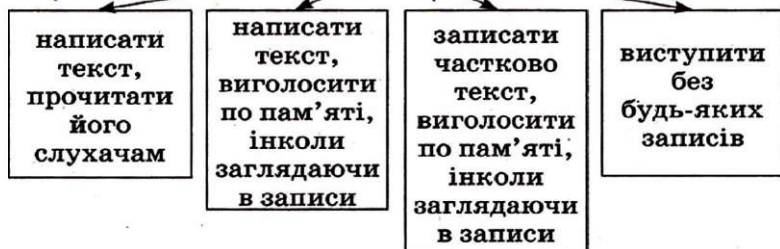
## Урок 9. ДОПОВІДЬ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТА СУСПІЛЬНУ ТЕМИ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ

Особливості доповіді

Підготовка доповіді

Одним із видів усного мовлення є доповідь.  
Доповідь – це публічне повідомлення на певну тему (наукова лекція, звіт про роботу тощо).  
В основі доповіді лежить стислий переказ змісту статті, книжки, підсумків проведеної роботи тощо.

### Варіанти підготовки та виголошення доповіді



### Як підготувати доповідь

1. Обдумайте тему, визначте основну думку майбутньої доповіді.
2. Опрацюйте довідкову літературу з теми.
3. Доберіть матеріал з кількох джерел.
4. Складіть план і відповідно до нього систематизуйте матеріал.
5. Узагальніть основні положення з кількох джерел, порівняйте погляди різних авторів.
6. Опрацюйте текст доповіді, намагаючись висловити та аргументувати і власну думку.
7. Запишіть текст доповіді повністю або частково.
8. Перекажіть усно текст доповіді вдома.

### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Під час виголошення доповіді треба стежити за правильністю інтонації.
2. У доповіді слід уживати звертання до слухачів та висловити для встановлення контакту (*зверніть увагу, як ви вже знаєте тощо*).

**413** 1. Прочитайте міркування відомої черниці Матері Терези, яка присвятила своє життя служінню людям, що страждають від хвороб, потерпають від лиха. Чи поділяєте ви ці думки? Які з них вам найближчі?

### ЖИТТЯ ПРЕКРАСНЕ

Життя – це багатство. Не змарнуй його.  
Життя – це можливість. Скористайся нею.  
Життя – це краса. Захоплюйся нею.  
Життя – це мрія. Здійсни її.  
Життя – це виклик. Прийми його.

Життя – це твій щоденний обов'язок.

Виконай його.

Життя – це гра. Будь гравцем.

Життя – це надбання. Оберегай його.

Життя – це кохання. Насолодися ним сповна.

Життя – це таємниця. Пізнай її.

Життя – це долина сліз. Здолай усе!

Життя – це пісня. Доспівай її до кінця.

Життя – це боротьба. Стань борцем.

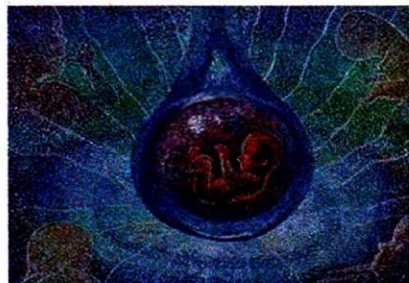
Життя – це безодня невідомого. Без страху ступи в неї.

Життя – це удача. Шукай цю мить.

**ЖИТТЯ ТАКЕ ПРЕКРАСНЕ** – не змарнуй його!

**ЦЕ ТВОЄ ЖИТТЯ.** Виборюй його!

(Мату Тереза)



Життя у кожній краплі.  
Малюнок Вадима Артеменка,  
16 років

II. Дібравши і систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну із запропонованих тем: «Життя – найвища цінність», «Життя таке прекрасне», «Не змарнуй життя». Виголосіть доповідь перед однокласниками.

**414** I. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися з нього? Які висновки зробили для себе?

### УМІННЯ СПІВПЕРЕЖИВАТИ

Прийшла з роботи мама. І з вітальні – прямо на кухню, швидше поставити важкі сумки. Ти вже здогадуєшся, що в сумці – овочі, це нецікаво. Очі стежать, що там виймає мама. Чи не давно обіцяний шарф у цьому пакетіку?

А треба було б передусім подивитися уважно на мамине обличчя. Утомлена, видно, або чимось засмучена...

Місток від однієї людини до іншої прокладає пам'ять. Її також можна тренувати, як тренують пам'ять на вірші, формули, правила, номери телефонів. А пам'ять серця тренують увагою до близьких людей. Це означає, що треба прагнути пам'ятати про їхні прохання, справи, клопоти, про те, що вони люблять, що їх тішить і що засмучує, що для них важливе, які дати для них особливо дорогі.

Уміння співчувати, розуміти стан іншої людини – найважливіша, мабуть, магістраль комунікабельності. До того, хто щиро співчуває, тягнуться інші люди, до нього хочеться йти і з радістю, і з сумом, з ним діляться думками, йому виливають душу, з ним прагнуть дружби.

Психологи вважають, що здатність до співпереживання, співчування потребує добре розвинутої уваги. Не легкості фантазії, такої властивої дитинству, а уваги, що напружує душевні сили, спроможності перемістити своє «Я» в іншу людину, відчувати те саме, що відчуває вона. Уміння сприймати чужі радості, сум, біль як свої власні, звичайно, нелегко навчитися. Але саме в ці моменти ми стаємо чуйніші, добріші (Д. Орлова).

II. На основі прочитаного висловіть свої міркування з поданих нижче питань.

1. Чим тренують пам'ять серця?

2. Що значить бути уважним до близьких людей?



3. Чому шлях від однієї людини до іншої пролягає через уміння співпереживати?

III. Дібравши й систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну із запропонованих тем: «Чи легко бути уважним до людей?», «Наші рідні потребують нашої уваги», «Співчуття та взаєморозуміння – місток між людьми», «Хто робить добро іншому, робить передусім добро самому собі». Виголосіть доповідь перед однокласниками.

**415** I. Прочитайте текст. Поясніть, як ви розумієте його заголовок. Як би ви відповіли на вміщені в тексті запитання журналіста?

### КУРИТИ? НА ЦЕ НЕМАЄ ЧАСУ!

Утримуючись від куріння тільки один день, можна спробувати назавжди відмовитися від цієї шкідливої звички – головне зробити перший крок. Зазвичай на рішення вперше закурити впливають друзі, а ще – сімейний мікроклімат.

Якщо вдома курять і це норма, то дитина просто не уявляє, що може бути інакше. Часто підлітки нарікають, що в школах неправильно розповідають про шкоду куріння – це лише формальні бесіди, від яких жодної користі. Буває, учитель розкаже про шкоду цигарки, а після цього вийде на шкільне подвір'я і закурить. То який сенс у його розповіді?

– Чому підлітки курять? – запитали ми школярів.

*Володимир, 14 років:* На мою думку, їм просто нічим зайнятися!

*Марина, 15 років:* У них різні проблеми! Кажуть, якщо закурить – зніметься стрес. Це неправда!

– А хто має розв'язувати цю проблему – самі підлітки чи потрібне втручання дорослих? – ставимо наступне запитання.

*Володимир:* Дорослі більше знають, тому повинні інформувати підлітків про вплив шкідливих звичок. Але дорослі самі не завжди показують добрий приклад!

*Віктор, 16 років:* Я раніше курив, а тепер покинув... Допомогло те, що захопився фотографією, знімаю фільми – часу немає на дурниці...

*Марина:* У моєї подруги курив хлопець, а тепер – ні. Вона не набридала наріканнями, а просто приносила йому брошури з яскравими ілюстраціями про шкоду куріння, і він пересвідчився – справді небезпечно! Так досягнуто результату. Люди задумуються над станом свого здоров'я, але їх до цього треба підштовхнути! (*З газети*).

II. Уявіть, що вам треба виступити в теле- чи радіопередачі для старшокласників напередодні Всесвітнього дня здоров'я. Дібравши і систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну з тем: «Кому і чим шкодить куріння?», «Як побороти свої шкідливі звички?», «Куріння – одна з основних проблем людства», «Курити – це модно?», «Куріння – забавка для слабких духом».

**416** Уявіть, що вам треба виступити в теле- чи радіопередачі для старшокласників напередодні Дня Незалежності України. Дібравши і систематизувавши матеріал із різних джерел, підготуйте усну доповідь у публіцистичному стилі на одну із запропонованих суспільних тем (на вибір): «Я вірю в майбутнє твоє, Україно», «Українська мова єднає українців у просторі й часі», «Українська мова від часів Київської Русі до сучасності», «У нас єдина мета – Україна свята», «Гордість держави».

## Урок 10. ДИСКУСІЯ

Особливості  
дискусіїВедення  
дискусії

Дискусія (від лат. *discussio* – «розгляд», «дослідження») – це публічне обговорення певного суперечливого питання чи проблеми на зборах, у пресі, під час побутової бесіди тощо.

Поняття *дискусія* близьке поняттю *суперечка*. Двома найважливішими характеристиками дискусії, що відрізняють її від суперечки, є публічність (наявність аудиторії) і аргументованість. Обговорюючи дискусійну проблему, кожна сторона, опонуючи думці співрозмовника, аргументує свою позицію.

## Правила дискусійного обговорення

- Бути ввічливим й коректним у своїх висловленнях, з повагою ставитися до опонента.
- Аргументувати свою думку фактами, прикладами.
- Обговорювати точки зору й погляди, а не людей.
- Утримуватися від обговорення провокаційних і безглузких питань.
- Висловлювати свої припущення лише по темі.
- Подавати лише правдиву інформацію щодо обговорюваного питання.
- При цитуванні іншого повідомлення наводити його не повністю, а виділяти лише найважливіше в ньому.
- Прагнути до того, щоб змістовна сторона повідомлень була глибока, а самі повідомлення – небагатослівні.

## ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Під час ведення дискусії потрібно бути стриманим, спокійним; не слід виявляти зверхності до співрозмовника.

**417** І. Прочитайте текст, визначте його тип мовлення. Над якими питаннями розмірковує автор? Чи поділяєте ви його погляди?

Один відомий композитор сказав колись: «Для мене людство поділяється на тих, хто любить музику і розуміється на ній, і тих, хто до неї глухий».

Я, проте, переконаний, що високого муру між частиною людства, закоханою в музику, і другою його частиною, байдужою до музики, не існує. Немає людей «безнадійних», нездатних взагалі сприймати й розуміти музичне мистецтво, а є люди, що не мали нагоди увійти в цей прекрасний, але невідомий їм світ.

Може, вони, оті люди, думають, що, як то кажуть, можна прожити і без музики. Щиро співчуваю їм: вони ошукані й самі того не відають. Вони потребують нашої уваги й допомоги, ми в боргу перед ними.

Сучасна естрада теж має свою «класику», своїх прихильників і цінителів. Не тих, хто високо підносить чергового кумира, аби невдовзі зовсім забути його, а тих, чиї уподобання і симпатії невідвладні скороминущій моді, продиктовані глибоким розумінням естрадної музики в усій її своєрідності.

Я переконаний: розуміти, відчувати естрадне мистецтво, брати щось від нього собі в душу може лише той, хто володіє широкою музичною культурою (За А. Кос-Анатольським).



**II. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і прочитайте за особами діалог дискусійного характеру (12–14 реплік), у якому висловте різні точки зору щодо запитання: а) чи кожна людина здатна сприймати й розуміти музику?; б) яку музику можна назвати гарною?

**III.** Сформулюйте за текстом кілька запитань, які б мали дискусійний характер. Вислухайте точки зору однокласників на ці запитання. Чи з усіма думками ви погоджуєтесь? Чому? Висловте свою думку.

**418** Прочитайте подані висловлювання. Чи ви такої самої думки? А ваші однокласники? Якщо ваші погляди з якогось питання не співпадають, проведіть у класі дискусію і спробуйте дійти спільної думки.

1. Ніколи не говори людині, що вона не права.
2. Людям треба казати тільки те добре, що ви про них знаєте.
3. Із двох людей, що посварилися, винен той, хто розумніший.
4. Не можна дарувати те, що вже було подароване тобі.

**419** Проведіть у класі дискусію відповідно до запропонованих ситуацій.

**Ситуація 1.** Андрій часто виявляє неповагу до своїх товаришів. Як їм поводитися:

- а) прагнути уникати спілкування з Андрієм;
- б) відповісти грубістю на грубість;
- в) провести роз'яснювальну роботу?

**Ситуація 2.** Ярослав часто втікає з уроків, прогулює. Чи потрібно бути толерантним до його вчинків? Як поводитися однокласникам:

- а) засуджувати учня;
- б) вважати, що поведінка – особиста справа кожного, не втручатися;
- в) з розумінням поставитися до проблем Ярослава, поступово й постійно заохочувати його до навчання?

**420** Проведіть у класі дискусію і спробуйте дійти спільної думки щодо такого запитання: чи варто прямо запитувати людину про те, що вона хотіла б отримати в подарунок?

## Урок 11. Оповідання на самостійно обрану тему

**ПРИГАДАЙТЕ!** Які особливості оповідання? Як воно будується?

**421** I. Пригадайте оповідання, яке ви читали останнім часом. Визначте його тему, основну думку, пригадайте основних персонажів, особливості композиції. Чи сподобалося вам це оповідання і чим саме?

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поділіться з однокласником (однокласницею) своїми міркуваннями щодо того, на які теми ви хотіли б написати оповідання.

**422** I. Напишіть оповідання на самостійно обрану тему. Скористайтеся пам'яткою «Як працювати над оповіданням на самостійно обрану тему», поданою нижче.

II. Проаналізуйте в класі написані оповідання. Визначте кращі з них. Хто з учнів, на вашу думку, обрав найцікавішу тему для своєї роботи?

### Як працювати над оповіданням на самостійно обрану тему

1. Оберіть тему, з якою найбільше обізнані.
2. Сформулюйте основну думку.
3. Визначте, які життєві епізоди, факти дійсності можуть лягти в основу оповідання.
4. Продумайте сюжет. Чи матиме оповідання обрамлення?
5. Продумайте описи, які ви включите в оповідання (якщо це відповідає темі та основній думці).
6. Напишіть оповідання.
7. Перевірте написане.

#### ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В оповіданні поєднуються різні типи мовлення (розповідь, опис, роздум), часто є діалог.
2. Працюючи над оповіданням, використовуйте слова та вислови, за допомогою яких пов'язуються композиційні частини тексту, передається послідовність дій (*одного разу, раптом, у той же час, ось такий випадок* тощо).

### Урок 12. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ЗАЯВА

**ПРИГАДАЙТЕ!** Яку сферу життя обслуговує офіційно-діловий стиль мовлення? Які загальні вимоги до тексту цього стилю? Які види ділових паперів ви знаєте?

#### Особливості заяви

**Заява** – це документ, у якому в письмовій формі зафіксоване повідомлення громадянина чи організації з приводу здійснення своїх прав або захисту інтересів.

Заяву оформляють за певним зразком. У ній може висловлюватися прохання зарахувати до навчального закладу, допустити до вступних іспитів, зарахувати на посаду, надати відпустку тощо.

Заява може вміщувати й додаток – перелік документів, що додаються до неї.

#### Види заяв

#### Види заяв

- особисті (від фізичної особи; у них може зазначатися домашня адреса);
- службові (від організацій і установ; оформляються, як правило, на готових бланках).

#### Реквізити

#### Реквізити заяви

- адресат (назва установи, посада та прізвище керівника, до якого звертаються, – у давальному відмінку);
- адресант (назва посади, прізвище особи, яка звертається із заявою, – у родовому відмінку);
- назва виду документа;
- текст;
- додаток;
- дата;
- підпис.



**423** Прочитайте зразки заяв. Зверніть увагу на місце розташування кожного реквізиту та розділові знаки. Назвіть реквізити.

## Зразок 1

Директорові вищого професійного училища № 3 м. Києва Коваленку В.М.

Ковальчука Сергія Олеговича,  
який проживає за адресою:  
м. Київ, вул. Лук'янівська, 94, кв. 8

## ЗАЯВА

Прошу зарахувати мене студентом I курсу училища. У 2009 році я закінчив 9 класів ЗОШ № 139 м. Києва.

Додаток:

1. Свідоцтво про освіту.
2. Автобіографія.
3. Медична довідка.
4. Три фотокартки.

10 липня 2009 р.

/Підпис/

## Зразок 2

Директорові ВАТ «Обрій»  
Швецю О.Д.

начальника відділу кадрів  
Майбороди Г.В.

## ЗАЯВА

Прошу надати мені щорічну відпустку за 2009 рік терміном 30 календарних днів з 1 вересня 2009 р. з виплатою матеріальної допомоги на оздоровлення.

25 серпня 2010 р.

/Підпис/

II. Дайте відповіді на запитання.

1. У якій сфері спілкування можливе таке висловлювання?
2. Кому адресована заява?
3. Хто подає заяву?
4. Яке прохання міститься в документі?
5. Де розміщуються реквізити «підпис» і «дата»?
6. Де зазначається місце проживання особи, яка подає заяву?

**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Після назви виду документа (слова заява) крапку не ставимо.

**424** Прочитайте заяву. Знайдіть помилки в її оформленні. Запишіть правильно.

Генеральному директорові  
ТОВ «Хлібокомбінат № 3»  
Юхименку А.Д.

від Тарнавського Олега Івановича,  
що проживає за адресою:  
м. Сімферополь, вул. Лесі Українки, 106

### ЗАЯВА.

Дуже прошу Вас зарахувати мене на посаду інженера кондитерського цеху. Буду дуже вдячний.

Додаток:

1. Диплом про освіту,
2. Автобіографія,
3. Медична довідка,
4. Три фотокартки.

Щиро вдячний

/Підпис/

10 липня 2010 р.

**425** Складіть заяву на одну з поданих тем (на вибір), самостійно визначивши адресата. За потреби скористайтеся поданими вище зразками.

1. Про допущення до складання вступних іспитів до ліцею.
2. Про прийняття на роботу на період літніх канікул.
3. Про реєстрацію для участі в зовнішньому незалежному оцінюванні.

## Урок 13. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. АВТОБІОГРАФІЯ. АНКЕТА

Особливості  
автобіографії

Автобіографія (з грец. *autos* – «сам», *bios* – «життя», *grapho* – «пишу») – це документ, у якому особа у хронологічному порядку викладає стислий опис свого життя та професійної діяльності.

Для автобіографії характерний незначний рівень стандартизації. Основні вимоги – вичерпність потрібних відомостей і лаконізм викладу. Документ складають у довільній формі, однак окремі реквізити в ньому мають бути обов'язково. В автобіографії всі відомості про себе слід викладати в розповідній формі від 1-ї особи.

Реквізити

Реквізити автобіографії:

- назва документа;
- текст, що містить: прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, національність, дані про місце народження і проживання, короткі відомості про склад сім'ї, навчання, трудову діяльність тощо;
- дата укладання;
- підпис укладача.



**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

1. В автобіографії не слід зловживати займенником «я». Граматичне значення 1-ї особи передається за допомогою особових закінчень дієслів.
2. В автобіографії недоречні художні засоби (метафори, епітети і т. ін.) та емоційність.

**426** I. Прочитайте зразок автобіографії. Розкажіть, що ви дізналися з цього документа про особу, яка його склала. Яке значення в автобіографії мають дати?

**АВТОБІОГРАФІЯ**

Я, Василенко Богдан Вікторович, народився 28 грудня 1994 р. в місті Луганську. Українець.

Мій батько, Василенко Віктор Сергійович, працює редактором газети, мати, Василенко Юлія Максимівна, – учителем місцевої школи.

У 2000 р. вступив до першого класу загальноосвітньої середньої школи № 5 міста Житомира. Зараз навчаюся в 9-му класі цієї школи. Беру участь у художній самодіяльності, у роботі шкільного гуртка «Юний інспектор руху». Захоплююся тенісом.

У 2008 р. став переможцем другого етапу Міжнародного конкурсу з української мови імені П. Яцика.

Домашня адреса: м. Луганськ, вул. Зарічна, 76.

25 листопада 2009 р.

/Підпис/

II. Укажіть реквізити поданої автобіографії.

**427** **ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ.** Пригадайте біографію одного з письменників, яку ви читали в підручнику з української чи зарубіжної літератури. Поміркуйте, чим відрізняються автобіографія і біографія.

**428** Уявіть, що вам для вступу до спеціалізованого навчального закладу потрібна автобіографія. Напишіть її, користуючись поданим вище зразком.

**Особливості анкети**

Узагальненням автобіографічних даних, зафіксованих у таблицях, є анкета. Її заповнює громадянин під час вступу на роботу чи навчання, при оформленні документів на виїзд за кордон або для участі в певному конкурсі, у деяких інших випадках.

**Анкета** (фр. *enquete* – «розслідування») – це документ усталеної форми для запису в ньому певних біографічних та інших відомостей.

**Реквізити**

**Анкета має такі реквізити:**

- назва виду документа;
- прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження;
- відомості про освіту та трудову діяльність;
- мови, якими володіє особа;
- відомості про нагороди, відзнаки;
- відомості про родину;
- паспортні дані;
- домашня адреса;
- особистий підпис;
- дата заповнення документа.

- 429** I. Пригадайте і розкажіть однокласникам, чи доводилося вам заповнювати анкету. За якої ситуації це відбувалося? Які відомості про себе ви зазначали?
- II. Накресліть у зошиті бланк анкети за зразком і заповніть його. Поміркуйте, з якою метою було розроблено цю анкету. Якою інформацією, на вашу думку, її можна було б доповнити, а яка є зайвою?

**АНКЕТА**  
учасника конкурсу декламаторів

Прізвище, ім'я, по батькові		
Дата і місце народження		
Навчальний заклад		
Адреса навчального закладу		
Клас		
Мови, якими володієте:	а) вільно	
	б) зі словником	
Відзнаки за участь у попередніх конкурсах декламаторів (якщо є)		
Автор та назва твору, який читатимете		
Самооцінка рівня ваших декламаторських здібностей ( <i>потрібно підкреслити</i> )	низький, достатній, середній, високий	
Домашня адреса		
Контактний телефон або e-mail		
/Дата/	/Підпис/	

- 430** **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Розробіть самостійно анкету, запропонуйте однокласнику (однокласниці) заповнити її. Оцініть роботу однокласника (однокласниці).

**Урок 14. ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ**

- 431** Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення.

**«ЯЗЫК» ЖИВОТНЫХ**

Обратите внимание на одно важное обстоятельство. Когда человек говорит, то он планирует свою речь так же, как планирует свои действия. Приступая к произношению нового предложения, мы с самого начала в общих чертах уже представляем себе, о чем собираемся сказать. Только когда человек произносит текст, выученный наизусть, он не планирует своей речи. Каким



бы сложным ни было звукосочетание, издаваемое тем или иным животным (например, пение соловья или «человеческая» речь попугая), оно всегда соответствует по своей организации речи, выученной наизусть. Попугай произносит человеческие слова и фразы, как магнитофон, а не как человек.

Что же такое «язык» животных? Представьте себе стаю журавлей. В ней обычно есть специальный сторож — журавль, наблюдающий за всем окружающим и сигнализирующий об опасности. К стае подбирается лиса. Журавль-сторож издает крик, и вся стая тут же срывается с места. Можем ли мы сказать, что журавль сообщил своим собратьям об опасности, что его крик имеет значение «Опасность!» или «Улетайте!»? Конечно, нет. Никакого сообщения журавль не передавал. Механизм, по которому он действовал, — обычный механизм рефлекса. В жизни журавля определенный крик и определенный стереотип поведения связаны жесткой двусторонней связью; с одной стороны, услышав соответствующий крик, журавль автоматически дает тягу. И наоборот, попав в опасную ситуацию, он издает этот крик. Заяц в аналогичном положении начинает барабанить лапами по пню или бревну.

Почему крик журавля или барабанный бой зайца не имеют содержания, не имеют значения? Потому что они ничего не сообщают о внешнем мире, они лишь дают инструкцию, какой из возможных вариантов поведения надо избрать в данный момент, чтобы выжить. Впрочем, животные и не нуждаются в сообщении о мире. Они не способны произвольно изменять свое поведение, свое отношение к миру или к себе подобным в зависимости от полученной информации. В них раз и навсегда вложена программа поведения (По А. Леонтьеву).

II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Прочитайте виразно записаний переклад.

### Урок 15. ТВІР У ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ НА СУСПІЛЬНУ ТЕМУ

**432** I. Прочитайте текст, визначте його тему та основну думку, тип і стиль мовлення. У якій ситуації спілкування можливе таке висловлювання?

#### ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Уявімо собі, що з якогось моменту весь свій час, вільний від виконання прямих обов'язків, ми починаємо віддавати особистому життю. Гуляємо, ходимо в гості, самі приймаємо гостей, відвідуємо кінотеатри, слухаємо музику. Кожен використовує свій час тільки на власні потреби.

Що зміниться в нашому житті? Зміниться дуже багато. Припиниться громадська діяльність, якій багато з нас віддає свій вільний час.

Що ж таке «громадська діяльність»? Якщо замінити книжне слово «діяльність» більш звичним «робота», то вийде відоме нам словосполучення.



Т. Шевченко. Портрет дівчинки з собакою



У школі найпоширеніший вид громадської діяльності – участь учнів у самоуправлінні, у роботі учнівських організацій.

Якщо в школі складається цікавий, заповзятий колектив, якщо кожен може знайти собі діло до душі, громадська робота справді стає діяльністю, кожен прагне внести і свою частку в цікаве життя, що вирує довкола.

Та якщо вся робота проводиться тільки задля «галочки», якщо вона нікого не цікавить по-справжньому, то з'являється ота відома формула: «Що, мені більше за всіх треба?» – чи не найголовніший ворог усякої громадської діяльності. Людина, що зробила цю формулу принципом життя, обкрадає і себе, і інших людей.

Звісно, трапляються люди, для яких громадська діяльність – спроба ступити на вищий щабель у своїй кар'єрі. Є і такі, які заповзятливо кидаються в громадську роботу не задля того, щоб робити людям благо, а щоб дати вихід своєму невгамовному бажанню командувати, втручатися в чуже життя, з приводу і без приводу виявляти свою енергію і «принциповість».

Такі «громадські діячі» завдають чимало шкоди. Але їх одиниці, а справжніх громадських діячів – тисячі.

Їхнє служіння спільній справі безкорисливе й часом дивовижне. Літній чоловік домігся, щоб у місті біля гирла річки викопали котлован і заповнили його водою. Утворився спочатку один ставок, а потім і другий. Завдяки наполегливості дідуся в цих ставках ось уже кілька років розводять рибу. Скільки сил і безсонних ночей віддано, щоб захистити ставки від браконьєрів, зберегти їх під час повені! І все це робить людина, якій вже понад сімдесят років, робить для міста, для суспільства.

Хто з молоді, з юнацтва продовжуватиме його справу? Чи не занедбають ставки? Такі люди не чекають вдячності чи плати за свою працю, вони відмовляються від частки своїх особистих прагнень, щоб сприяти здійсненню прагнень інших людей (За О. Юриковим).

## II. Поміркуйте над запитаннями.

1. Які форми громадської активності можуть бути в шкільному житті?

2. Яку допомогу учні вашого класу могли б надати: а) самотнім ветеранам війни; б) однокласнику, який почав курити, уживати алкоголь чи наркотики; в) керівництву школи в питанні дотримання в навчальному закладі чистоти й порядку; г) місцевій владі в питанні озеленення вашого населеного пункту; ґ) громадським організаціям в питанні охорони навколишнього середовища?

3. Якою була б ваша громадянська позиція, якби нищили сквер біля вашого навчального закладу?

4. Чи знаєте ви учнів (учителів) вашого навчального закладу чи жителів вашого міста (села), які займаються громадською роботою? Якою саме?

5. Хто з відомих українських артистів чи спортсменів займається (займався) активною громадською діяльністю, пов'язаною з охороною довкілля, допомогою хворим на СНІД, пропагандою здорового способу життя, збереженням миру тощо? Як саме?

6. Чи може ваша громадська активність вплинути на життя вашого класу, навчального закладу, населеного пункту, держави? Як саме?

Дібравши й систематизувавши матеріал з різних джерел, напишіть твір у публіцистичному стилі на одну з тем: «На кого я хотів би (хотіла б) бути схожим (схожою)», «Майбутнє мого міста (держави) залежить і від мене», «Громадська діяльність – це поклик душі», «Наші справи говорять за нас».



# Додатки

## Додаток 1

### ПОЯСНЕННЯ ЩОДО ВИКОНАННЯ ДЕЯКИХ ВИДІВ ЗАВДАНЬ

#### 1. «ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ»

*Порядок виконання:*

1. Уважно прочитайте завдання.
2. Визначте, хто говоритиме (виконуватиме завдання) першим.
3. По черзі висловте свої думки (виконайте завдання).
4. Дійдіть спільного висновку.

#### 2. «ДВА – ЧОТИРИ – ВСІ РАЗОМ»

Ця вправа дає можливість спочатку обмінятися ідеями з партнерами і лише потім озвучити свої думки перед класом.

*Порядок виконання:*

1. Уважно ознайомтеся із завданням.
2. Обговоріть свої ідеї з сусідом по парті. По можливості дійдіть спільної думки.

3. Об'єднайтеся в четвірку (наприклад, з учнями, що сидять за найближчою до вас партою). Обговоріть попередньо досягнуті рішення. По можливості дійдіть спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, яка теж має право на існування. Визначте, хто з вас висловлюватиме думку групи.

4. Висловте свою ідею (рішення, погляд, думку).

#### 3. «МОЗКОВИЙ ШТУРМ»

«Мозковий штурм» допомагає знаходити рішення з конкретної проблеми шляхом вільного висловлювання своїх думок усіма учасниками колективного обговорення.

*Порядок проведення:*

1. Уважно ознайомтеся з проблемою.
2. Усі учасники штурму за бажанням висувають свої ідеї щодо розв'язання проблеми. Чим більше ідей – тим краще!

3. Обговоріть запропоновані ідеї, оберіть ті, що допомагають дійти істини.

**Увага!** Забороняється обговорювати й оцінювати ідеї на етапі їх висловлювання. Дозволяється повторювати або розширювати ідеї, запропоновані будь-ким. Пам'ятайте, що об'єднання кількох ідей часто веде до висунення нових.

#### 4. «МІКРОФОН»

«Мікрофон» надає можливість кожному за бажанням висловити думку швидко й лаконічно.

*Порядок проведення:*

1. Визначте, хто за ким буде висловлюватися.
2. По черзі висловіть думку лаконічно й швидко.

**Увага!** У «Мікрофоні» висловлюються лише за бажанням, а відповіді не коментуються і не оцінюються. Також забороняється перебивати того, хто висловлюється, викрикувати з місця. Учитель може обмежити час для висловлювання.

**УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ  
ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ**

<b>ЗВУКИ</b>		
Голосні	Приголосні	
	Тверді	М'які
[а], [о], [у], [е], [и], [і]	[б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж], [дз] [г], [ґ], [к], [х], [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[й],  [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [р'], [дж']

**Пом'якшену вимову можуть мати звуки**

[б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [ґ'], [к'], [х']

**Приголосні**

Дзвінкі	[б]	[д]	[д']	[з]	[з']	[дж]	[дж']	[ж]	[ж']	[г]	[г']	-
Глухі	[п]	[т]	[т']	[с]	[с']	[ц]	[ц']	[ш]	[ч]	[к]	[х]	[ф]

**Вимова голосних**

Звуки [е] та [и] в ненаголошеній позиції вимовляються нечітко: [e^н], [i^н];  
[о] перед складом з наголошеним [у] наближається до [у]: [o^у]

*весна* [ве^нсна]  
*зима* [зи^нма]  
*зоуля* [зо^узул'а]

**Вимова приголосних**

глухий перед дзвінкими вимовляємо як парний йому дзвінкий	<i>боротьба</i> [бород'ба]
дзвінкий у кінці слова не оглушується	<i>хліб</i> [хл'іб]
дзвінкий перед глухим не оглушується	<i>казка</i> [ка́зка]
<b>Але:</b> <i>нігті</i> [н'іхт'і]; <i>кігті</i> [к'іхт'і]; <i>вогко</i> [во́хко]; <i>легко</i> [ле́хко]	
<i>пишемо</i>	<i>вимовляємо</i>
-пся	[с':а] (у дієсловах)
-ться	[ц':а] (у дієсловах)
тч	[ч:]
зж	[ж:]
	<i>дивишся</i> [дúви ^{с'} :а] <i>смієшся</i> [с'м'ійéс':а] <i>тітчин</i> [т'іч:и ^н ] <i>розжарено</i> [рож:áре ^н о]



## ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ Я, Ю, Є

Позначають два звуки:

- на початку слова (*яма* [й'ама])
- після голосного (*моя* [мой'а])
- після апострофа (*м'яч* [м'йач])
- після м'якого знака (*мільярд* [м'іл'й'ард])
- у деяких словах після [й] (*фойє* [фойй'е])

Позначають один звук і м'якість попереднього приголосного

безпосередньо після приголосного  
(*няня* — [н'ан'а])

## УЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

ь пишемо  
після букв, що позначають м'які приголосні  
[л'], [г'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дз']  
у таких випадках:

ь НЕ пишемо:

у кінці слова та складу (*вісь, дядько*)

після б, п, в, м, ф, ж, ч, ш, щ,  
г, к, х, ґ (*дош, дріб*)

у середині складу перед о (*трьох, сьомий*)

після р у кінці складу і слова  
(*Харків, чотирма*).  
Виняток: *Горький*

у словах на *-зький* (*-ський, -цький*),  
*-зькість* (*-ській, -цькість*), *-зько* (*-сько,*  
*-цько*), *-зькому* (*-ському, -цькому*), *-зьки*  
(*-ськи, -цьки*): *близький, близько*.  
Виняток: *баский, боязкий, в'язкий,*  
*дерзкий, різкий, жаский, ковзкий,*  
*плаский, порський*

після н перед ж, ч, ш, щ та  
перед суфіксами *-ств(о)*,  
*-ськ(ий)*: *тонший*.  
Виняток: *доньчин, няньчин,*  
*бриньчати*

у словах на *-енько, -енька, -онько, -онька,*  
*-енький, -есенький, -ісінський, -юсінський*  
(*солоденько*)

після букв на позначення  
приголосних, крім л, якщо  
за ними йдуть м'які або  
пом'якшені приголосні  
(*користю, але різьбяр,*  
*тьмянний*)

у буквосполученнях *-льк-, -льч-, -ньц-,*  
якщо вони походять від буквосполучень  
*-льк-, -ньк-* (*скриньці, бо скринька*)

після д, т, н перед суфіксом  
*-ченк(о), -чук, -чишин*  
(*Радчук, безбатченко*)

після м'якого л перед наступним  
приголосним (*читальня, стільчик*)

у сполученнях *-лч-, -лц-, -нч-,*  
*-нц-, -сц-, -сч-*, які утворилися  
від *-лк-, -нк-, -ск-* (*рибалці, бо*  
*рибалка*)

## УЖИВАННЯ АПОСТРОФА ПЕРЕД БУКВАМИ Я, Ю, Є, Ї

Апостроф пишемо:	Апостроф НЕ пишемо:
після букв <b>б, п, в, м, ф</b> , якщо перед ними в корені не стоять букви на позначення приголосного, крім <i>р</i> ( <i>п'ять, рум'яний</i> )	після букв <b>б, п, в, м, ф</b> , якщо перед ними в корені стоїть буква, що позначає приголосний (крім <i>р</i> ) ( <i>св'ято, цвях, але торф'яний</i> )
після букви <i>р</i> , що позначає твердий звук (у вимові чується <i>й</i> : <i>бур'ян, пір'я</i> )	після букви <i>р</i> , що разом із <i>я, ю, є</i> позначає м'який звук [р'] (у вимові не чується <i>й</i> : <i>буряк, крук</i> )
після префіксів, що закінчуються твердим приголосним ( <i>без'язикий, від'їзд</i> )	
після першої частини складних слів, що закінчується твердим приголосним ( <i>дит'ясла, пан'європейський, пів'яблука</i> , але <i>пів-Європи</i> , бо це власна назва)	
у слові <i>Лук'ян</i> та похідних від нього ( <i>Лук'яненко, Лук'янівка, Лук'янець</i> тощо)	

## ЗБІГ ПРИГОЛОСНИХ

Умови	Приклади
якщо корінь починається тим самим звуком, на який закінчується префікс	<i>відділити</i>
якщо корінь чи основа слова закінчується тим самим звуком, яким починається суфікс	<i>щоденний, розрісся</i>
якщо перша частина складноскороченого слова закінчується тим самим звуком, яким починається друга	<i>військокомат</i>
у наголошених прикметникових суфіксах <i>-енн(ий), -анн(ий)</i> , що вказують на вищий ступінь вияву ознаки або можливість чи неможливість дії	<i>здоров'єнний, нездійсненний</i>
у прикметниках на <i>-енн(ий)</i> старослов'янського походження	<i>огненний, священний</i>

## ПОВИЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

[Д ], [Т ], [З ], [С ], [Ц ], [Л ], [Н ], [Ж' ], [Ч' ], [Ш' ] МІЖ ГОЛОСНИМИ

Умови	Приклади
в іменниках середнього роду на <i>-я</i> (крім тих, що означають назви малих за віком тварин: <i>гусеня, каченя</i> )	<i>знання, зілля</i>



у деяких іменниках чоловічого і жіночого роду на -я	<i>суддя, Ілля, стаття</i> Виняток: <i>статей</i>
перед <i>я, ю</i> в деяких прислівниках	<i>зрання, спросоння, навмання, попідвіконню, попідтинню</i>
в іменниках жіночого роду III відміни орудного відмінка однини перед кінцевим -ю	<i>річчю, сіллю</i>
у формах дієслова <i>лити</i>	<i>ллю, зілляти</i>
НЕ подовжуються приголосні в словах <i>кутя, попада, свиня, третя, третє</i>	

## ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Група слів	Приклади
Антоніми – протилежні за значенням слова	<i>веселий – сумний</i>
Синоніми – близькі за значенням слова	<i>сміливий – мужній – хоробрий</i>
Омоніми – слова, однакові у вимові та написанні, але різні за значенням	<i>коса (зачіска) – коса (мілина в морі)</i>

## ЛЕКСИКА ЗА СТУПЕНЕМ УЖИВАНOSTI

Активна	Пасивна	
	Застарілі слова	
	Архаїзми	Історизми
	Неологізми	

## БУДОВА СЛОВА. СЛОВOTBIP. OPFOГPAFІЯ

## PОЛЬ ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН У СЛОВІ

Корінь	Суфікс, префікс	Закінчення
Визначає лексичне значення слова, пояснює його	Служать для словотвору <i>весна → весняний</i>	Служать для словозміни: <i>дерево</i> (жін. рід, однина) <i>дерев</i> (множина)

## СПОСОБИ СЛОВOTBIPУ

Префіксальний	<i>пре + мудрий → премудрий</i>
Суфіксальний	<i>осінь + н → осінній</i>
Префіксально-суфіксальний	<i>за + річ + ок → запічок</i>

Безсуфіксальний	<i>зливати</i> → <i>злив</i>
Складання (основ слів, слів, скорочених слів)	<i>праця</i> + <i>здатний</i> → <i>працездатний</i> <i>батько</i> + <i>мати</i> → <i>батько-мати</i> <i>обласний</i> + <i>комітет</i> → <i>облком</i>
Утворення нових слів як наслідок переходу твірного слова до іншої частини мови	<i>черговий</i> (прикметник) <i>учень</i> → <i>черговий</i> (іменник)

### ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПЕРЕД СУФІКСАМИ -СЬК(ИЙ), -СТВ(О)

г, ж, з + -ськ-, -ств- → -зьк-, -зтв-	<i>Рига</i> – <i>ризький</i> , <i>Париж</i> – <i>паризький</i> , <i>боягуз</i> – <i>боягузтво</i>
к, ч, ц + -ськ-, -ств- → -цьк-, -цтв-	<i>ткач</i> – <i>ткацький</i> , <i>козак</i> – <i>козацький</i> , <i>козацтво</i>
х, ш, с + -ськ-, -ств- → -ськ-, -ств-	<i>товариш</i> – <i>товариський</i> , <i>товариство</i> , <i>птах</i> – <i>птаство</i>
Виняток: <i>казахський</i> , <i>баскський</i> , <i>мексський</i> , <i>ню-йоркський</i>	

### УЖИВАННЯ ПРЕФІКСІВ З-(С-), РОЗ-, БЕЗ-

Умови	Приклади
Перед буквами <i>к, п, т, ф, х</i> префікс <i>з-</i> відповідно до вимови позначається буквою <i>с</i> . Перед усіма іншими приголосними вживається префікс <i>з-</i>	<i>сказати</i> , <i>сфотографувати</i> , <i>зсадити</i> , <i>зшити</i>
Префікси <i>роз-</i> , <i>без-</i> завжди пишемо з буквою <i>з</i>	<i>розказати</i> , <i>безпечний</i>
Увага! В українській мові префіксів <i>рос-</i> і <i>бес-</i> немає	

### УЖИВАННЯ ПРЕФІКСІВ ПРЕ-, ПРИ-, ПРІ-

Пишемо <i>пре-</i> :	Пишемо <i>при-</i> :	Пишемо <i>прі-</i> :
у <u>прикметниках</u> і <u>прислівниках</u> для вираження найвищого ступеня ознаки ( <i>премудрий</i> , <i>препогано</i> )	переважно в дієсловах, що означають наближення, приєднання до чогось, неповноту дії чи ознаки ( <i>приїхати</i> , <i>присісти</i> ). А також у похідних від них ( <i>прибуття</i> , <i>приклеєний</i> )	у словах <i>прізвище</i> , <i>прізвисько</i> , <i>прірва</i>
у словах <i>презирство</i> , <i>презирливий</i> , <i>преподобний</i> , <i>престол</i> , <i>преосвященний</i>	у <u>прикметниках</u> та <u>іменниках</u> , що означають знаходження біля чогось ( <i>прикордонний</i> , <i>пригірок</i> )	



## МОРФОЛОГІЯ

## ЧАСТИНИ МОВИ

ЧАСТИНИ МОВИ					
Назва частини мови	Лексичне значення	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Питання	
Самостійні	<b>Іменник</b>	означає предмет	має рід, змінюється за числами, відмінками	будь-який член речення	хто? що?
	<b>Прикметник</b>	означає ознаку предмета	змінюється за родами, числами, відмінками	означення, присудок	який? чий?
	<b>Числівник</b>	означає кількість та порядок предметів при лічбі	змінюється за відмінками, деякі за числами та родами	будь-який член речення	скільки? котрий?
	<b>Займенник</b>	вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх	змінюється за відмінками, деякі за особами, числами, родами	підмет, додаток, означення	хто? що? який? чий? скільки?
	<b>Дієслово</b>	означає дію предмета	змінюється за часами, числами, особами або родами	будь-який член речення	що робить? що зробить?
	<b>Прислівник</b>	означає ознаку дії, ознаку предмета, ознаку ознаки	не змінюється	обставина, означення, присудок	як? де? коли? ін.
Службові	<b>Прийменник</b>	не має	не змінюється	не є членом речення	не відповідає
	<b>Сполучник</b>				
	<b>Частка</b>				
<b>Вигук</b>	виражає почуття, емоції, волевиявлення, але не називає їх	не змінюється	може бути членом речення, якщо вживається у значенні самостійного слова	не відповідає	

## РІД НЕЗМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ

Рід	Назва	Приклади
Чоловічий	<ul style="list-style-type: none"> <li>• осіб чоловічої статі;</li> <li>• тварин</li> </ul>	<i>мосьє, какаду, поні</i>
Жіночий	осіб жіночої статі	<i>мадам</i>
Середній	предметів	<i>рагу, метро</i>

Рід власної географічної назви збігається з родом назви загальної: *Капрі* (острів) – чоловічий рід; *Калахарі* (пустеля) – жіночий рід; *Банда* (море) – середній рід

## ТВОРЕННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

Чоловічі імена по батькові	Жіночі імена по батькові
<p>За допомогою суфікса <i>-ович</i>: <i>Олегович, Анатолійович</i>.</p> <p>Запам'ятайте: <i>Ілліч, Якович, Лукич, Кузьмич</i> (і <i>Кузьмович</i>), <i>Савич</i> (і <i>Савович</i>), <i>Хомич</i> (і <i>Хомович</i>)</p>	<p>За допомогою суфікса <i>-івна</i> (<i>-івна</i>): <i>Олегівна, Анатоліївна</i></p>

## ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Вищий ступінь		Найвищий ступінь	
Проста форма	Складена форма	Проста форма	Складена форма
За допомогою суфіксів <i>-іш-, -ш-</i> ( <i>добріший</i> )	За допомогою слів <i>більш, менш</i> , які додаються до звичайної форми прикметника ( <i>більш добрий</i> )	За допомогою префікса <i>най-</i> , який додається до простої форми прикметника вищого ступеня ( <i>найдобріший</i> )	За допомогою слів <i>найбільш, найменш</i> , які додаються до звичайної форми прикметника ( <i>найбільш добрий</i> )

## ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Відмінок	Відмінкові форми			
Н.	один	два	п'ять	сорок
Р.	одного	двох	п'яти, п'ятьох	сорока
Д.	одному	двом	п'яти, п'ятьом	сорока
З.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	п'ять, п'ятьох	сорок
Ор.	одним	двома	п'ятьма, п'ятьома	сорока
М.	(на)одному, (на)однім	(на) двох	(на) п'яти, (на) п'ятьох	сорока



## ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ

Відмінок	Відмінкові форми	
Н. Р. Д. З. Ор. М.	шістдесят шістдесяти, шістдесятьох шістдесяти, шістдесятьом шістдесят, шістдесятьох шістдесятьма, шістдесятьома (на) шістдесяти, шістдесятьох	шістсот шестисот, шістьохсот шестистам, шістьомстам шістсот шістьмастами, шістьомастами (на) шестистах, шістьохстах

## ЗАЙМЕННИКИ

Розряд	Лексичне значення	Приклади
<b>Особові</b>	вказують на істоти, предмети, явища і поняття	<i>я, ти, він, вона, ми, ви</i>
<b>Зворотний</b>	вказує на відношення до діючої особи	<i>себе</i>
<b>Питальні</b>	містять запитання про особу, предмет, ознаку, кількість	<i>хто? який? чий? скільки?</i>
<b>Відносні</b>	вживаються для зв'язку частин складного речення	<i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>
<b>Неозначені</b>	вказують на невідомі, неозначені особи, предмети, ознаки, кількість	<i>щось, будь-який, абищо, деякий, хтосьна-який</i>
<b>Заперечні</b>	вказують на відсутність особи, предмета, ознак, кількості	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніскільки</i>
<b>Присвійні</b>	вказують на приналежність якогось предмета певній особі	<i>мій, твій, свій, наш, його</i>
<b>Вказівні</b>	вказують на виділення якогось одного предмета з ряду інших	<i>цей, той, такий, стільки</i>
<b>Означальні</b>	вказують на узагальнену ознаку предмета	<i>весь, всякий, кожний, самий, жодний, інший</i>

## ДІСЛІВНІ ФОРМИ

Дієвідмінювані (змінюються за особами (родами), числами)	Відмінювані (змінюються за відмінками, родами і числами)	Невідмінювані (не змінюються ні за особами, ні за відмінками (родами, числами))
<ul style="list-style-type: none"> <li>особові форми дієслова</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>дієприкметник</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>безособові дієслова</li> <li>інфінітив</li> <li>дієприслівник</li> <li>дієслівні форми на <i>-но, -то</i></li> </ul>

## СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ				
Головні		Другорядні		
Підмет	Присудок	Означення	Обставина	Додаток
простий; складений	простий; складений іменний; складений дієслівний	узгоджене; неузгоджене	способу дії; міри і ступеня; місця; часу; причини; мети; умови; допусту	прямий; непрямий

ТИПЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ	
Умови вживання тире	Приклади
Якщо підмет і присудок виражені іменниками у називному відмінку	<i>Бджола – відома трудівниця... (А. Пашківський)</i>
Якщо підмет і присудок виражені інфінітивами	<i>Правдою дружити – щастя заслужити (Нар. творчість)</i>
Якщо один із головних членів виражений інфінітивом, а інший – іменником у називному відмінку	<i>Наше завдання – здобувати знання</i>
Якщо підмет і присудок виражені числівниками	<i>П'ять плюс два – сім</i>
Якщо перед присудком є слова <i>це, то, ось, значить</i>	<i>Поезія – це діло совісне... (А. Малишко)</i>
Тире також може ставитися і в деяких інших випадках за умови, що підмет є логічно наголошеним і між ним та присудком наявна пауза: <i>Ми – сірі гуси в хмарі (А. Малишко)</i>	

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ	
З головним членом речення у формі присудка	З головним членом речення у формі підмета
<i>Означено-особові</i> (головний член означає дію, яку виконує конкретна особа)	<i>Називні</i> (головний член стверджує наявність предметів чи явищ)
<i>Неозначено-особові</i> (головний член означає дію, яку виконує невизначена особа)	
<i>Узагальнено-особові</i> (головний член означає дію, яка стосується будь-якої особи)	
<i>Безособові</i> (головний член означає дію, яка не має виконавця)	



## РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

О, О, О О, ОіО О, але О ОіО, ОіО	ОіО іО, іО, іО як О, так іО	Δ: О, О, О О, О, О – Δ Δ: О, О, О – ... Δ, як-от: О, О, О (Δ – узагальнювальне слово)
-------------------------------------------	-----------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------

## ВСТАВНІ СЛОВА І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Групи за значенням	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість, сумнів	<i>безумовно, певна річ, правда, здається, видно, мабуть, може, очевидно, може бути, либонь, а може, правду кажучи</i>
Виражають задоволення, незадоволення, радість, жаль, здивування	<i>на щастя, на диво, слава Богу, на жаль, як на зло, чого доброго, дивна річ</i>
Указують на джерело повідомлення	<i>по-моєму, кажуть, мовляв, на мою думку, бачу, як відомо, за словами...</i>
Указують на зв'язок думок, послідовність викладу	<i>по-перше, нарешті, до речі, між іншим, крім того, навпаки, отже, наприклад, інакше кажучи, таким чином</i>
Привертають увагу співрозмовника	<i>чуєте, уяви собі, зверніть увагу, між нами кажучи, зрозумійте</i>

## ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Умови відокремлення	Приклади
Якщо означення стосуються особового займенника	<i>Заспокоєний, я усміхнувся світу... (М. Стельмах)</i>
Якщо означення відділені від означуваного слова іншими членами речення	<i>Срібним маревом повиті, коло сіл стоять тополі (Леся Українка)</i>
Якщо поширені означення стоять після означуваного слова	<i>В лісі бродив туман, підзолочений сонячним промінням (Гр. Тютюнник)</i>
Якщо означення мають додаткове обставинне значення (умови, причини та ін.)	<i>Наляканий громовицею, кінь тишенько заіржав (М. Стельмах)</i>
Якщо два і більше одиничні означення стоять після означуваного слова, перед яким уже є залежне від нього означення	<i>Стояла темна ніч, холодна, вітряна... (Є. Гуцало)</i>

## ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Умови відокремлення	Приклади
Якщо прикладка стосується особового займенника	<i>І ось він, Київ, за валами він!..</i> (Л. Костенко)
Якщо прикладка поширена і стоїть після означуваного іменника (часто власної назви)	<i>Завершенням їхньої подорожі була Нова Каховка – славетне молоде місто</i> (О. Гончар)
Якщо одинична прикладка стоїть після означуваного слова і має додаткове самостійне значення	<i>Золотими куполами ще здалеку вітає нас славетна столиця – Київ</i> (О. Довгий)
Якщо прикладка приєднується до означуваного іменника словами <i>тобто, або (тобто), наприклад, чи (тобто), навіть, зокрема, як-от, а саме, на ім'я, так званий</i> та ін.	<i>У Сквирі лікар був, на прізвище Рушилов</i> (М. Рильський)
Якщо прикладка приєднується до означуваного слова за допомогою сполучника <i>як</i> і має додатковий відтінок причини	<i>Івась, як менший, завжди терпів від Карпа</i> (Панас Мирний)

## ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Умови відокремлення	Приклади
Майже завжди відокремлюється обставина, виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом	1. <i>Блакитний час, прикинувшись водою, тече в піщаних, чистих берегах</i> (Є. Гуцало). 2. <i>І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину</i> (Т. Шевченко)
Але не відокремлюється обставина, виражена одиничним дієприслівником, що означає спосіб дії, а також обставина, виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: <i>Підеш собі зажурившись гаєм по долині</i> (Т. Шевченко)	
Якщо обставина виражена іменником з прийменниками <i>незважаючи на, закінчуючи, починаючи з</i>	<i>Незважаючи на погану погоду, біля освітленого під'їзду театру панувало пожвавлення</i> (В. Собко)
За бажанням автора може також відокремлюватися обставина, виражена іменником з прийменниками <i>всупереч, наперекір, попри, на випадок, на відміну від, у зв'язку з, внаслідок, завдяки, згідно з, відповідно до, подібно до</i> тощо.	

## ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Умови відокремлення	Приклади
Якщо додатки виражені іменниками з прийменниками <i>крім, окрім, oprіч, замість, за винятком, зокрема, особливо, на відміну від</i> та ін. Такі конструкції мають значення виключення, включення або заміщення одного предмета іншим	<i>Ця несподівана зустріч зворушила всіх, особливо дітей</i> (В. Минко)



## ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ

## КОМА

- між однорідними членами речення
- перед словами *a саме, як-от, як*, що стоять у реченні з однорідними членами після узагальнювальних слів
- при повторенні слова
- для виділення звертань
- після вигуків
- для виділення вставних слів, словосполучень і речень
- для виділення порівняльних зворотів
- для виділення відокремлених членів речення
- для виділення уточнюючих членів речення
- між частинами складного речення

## КРАПКА З КОМОЮ

- між поширеними однорідними членами речення
- між частинами складносурядного і безсполучникового складного речення

## ДВОКРАПКА

- після узагальнювального слова, що стоїть перед однорідними членами речення
- між частинами складного безсполучникового речення
- у реченні з прямою мовою

## ТИРЕ

- між підметом і присудком
- на місці пропущеного члена речення
- перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення
- для виділення прикладок
- між частинами складного безсполучникового речення
- між частинами складносурядного речення
- для виділення вставних конструкцій
- у реченні з прямою мовою

## КРАПКИ

- на позначення перерваності або недокінченості мови
- на позначення уривчастості мови
- на позначення пропуску в цитаті

## ДУЖКИ

- для виділення вставних конструкцій
- для виділення прізвища автора, що стоїть після цитати

## ЛАПКИ

- для виділення цитат
- у реченні з прямою мовою

## РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК

## А

аккурат – саме, точно, якраз, точні-  
сінько; *все в аккурате* – все гаразд  
алчный – жадібний, пожадливи  
альяповатость – недоладність, незграб-  
ність, нековирність  
апеллировать – апелювати  
аудиенция – аудієнція  
ахинея – нісенітниця, дурниця, ахінея

## Б

безвременно – дочасно, передчасно  
безличный – 1. позбавлений індиві-  
дуальності (своєрідності), невираз-  
ний; 2. *грам.* безособовий  
безмолвно – безмовно; мовчазно,  
мовчки; безгомінно; німотно, німо  
безнаказанность – безкарність  
безнравственность – 1. аморальність,  
неморальність; 2. розпуста, безпут-  
ність  
безукоризненно – бездоганно  
беспристрастный – безсторонній; (*не-  
предубежденный*) неупереджений  
благовидный – пристойний  
благосклонность – прихильність, лас-  
ка, ласкавість, доброзичливість  
благоухающий – пахучий, духмя-  
ний, який (що) пахне (духмяніє)

## В

вверенный – довірений, звірений, уві-  
рений, доручений  
вдохновляющий – який (що) надихає  
(запалює), надихаючий  
весьма – вельми, дуже, надто  
взаимопонимание – взаєморозуміння  
вложение – потяг, тяга; (*склонность*)  
нахил  
влиятельный – впливовий  
вмиг – умить, миттю; (*вдруг*) ураз  
внушительный – (*значительный*)  
значний, значущий, промовистий;  
(*убедительный*) переконливий; (*круп-  
ный*) великий; (*важный*) поважний;  
(*поражающий*) уразливий, вражаю-  
чий  
внятный – виразний; (*разборчивый*) роз-  
бірливий; (*ясный*) ясний, зрозумілий

вольготно – привільно, вільно  
воодушевленный – запальний; (вдо-  
хновенный) натхненний, піднесе-  
ний  
впопыхах – поспішаючи, хапаючись,  
похапцем  
всецело – цілком, цілковито  
втихомолку – нишком, нищечком,  
тишком-нишком, тихцем; (*молча*)  
мовчки; (*украдкой*) крадькома

## Г

главенство – зверхність; (*господство*)  
панування  
главенствующий – головний, чіль-  
ний, панівний  
гостеприимный – гостинний  
гражданский – 1. громадянський; 2. (*не  
военный*) цивільний, штатський  
грядущий – прийдешній, майбутній,  
грядущий  
губительный – згубний  
гуманный – гуманний, людяний

## Д

дальновидный – далекоглядний,  
далекозорий; (*прозорливый*) про-  
зорливий; (*предусмотрительный*)  
передбачливий; (*далеко идущий*)  
далекосаяжний  
движущий – рушійний  
двуличный – лукавий, нещирий, двоє-  
душний  
добродетельный – добротесний, чес-  
нотливий, цнотливий  
добропорядочный – порядний, добро-  
порядний  
добросовестный – сумлінний, сові-  
сний, добросовісний  
достопримечательный – визначний,  
вартий уваги, примітний; (*славный*)  
славний  
досягаемость – досяжність  
душевно – (*искренне, сердечно*) щиро,  
сердечно, щиросердно, щиросердо,  
щиросердечно, душевно

## Е

единодушно – однастайно



ежеминутно – щохвилини, кожної  
хвилини, щохвилинно  
ерошить – куйовдити, кошлатити  
ершистый – йоржистий  
естественный – 1. природний; 2. (о науках) природничий

## Ж

жаться – 1. тиснутися, тулитися; (ежиться) шулитися, кулитися; (от неловкости) нітитися; (мяться) м'ятися, мулятися  
желанный – бажаний, жаданий  
жеманность – манірність  
жемчужный – перловий, перлинний; (похожий на жемчуг) перлистый  
животворность – життєдайність  
животрепещущий – 1. животрепетний; 2. (полный жизни) живий  
журить – докоряти, картати

## З

зброшений – занедбаний, занехаяний, запущений, покинутий, покинений  
забурлить – завирувати, зануртувати, забурлити, забутяти; (заклокотать) заклокотіти, заклокотати  
заведомо – свідомо; (несомненно) явно  
закадычный – нерозлучний, щирий  
законодательный – законодавчий  
заманчивость – принадність, привабливість  
замедленно – сповільнено, уповільнено, стихшено  
злобный – злісний, злобний; (зложелательный, злой) злобливий, злосливий, злостивий  
значимый – значущий  
зыбаться – 1. колихатися; (колебаться) коливатися; (качаться) гойдатися; 2. (покрываться зыбью) укриватися брижами, брижитися  
зыбь – брижі  
зычный – гучний, голосний

## И

идиллия – ідилія  
избегать – уникати, ухилитися, обминати  
избыточность – надмірність, надмір

изныть – знемогти, перемліти, розімліти; (измучиться) змучитися; (истомиться) знідіти; (истосковаться) занудитися, знудитися  
изысканность – вишуканість, витонченість  
иссякать – 1. (высыхать) висихати; 2. (исчерпываться) вичерпуватися; (приходить к концу) сходити; (выходить) виходити

## К

кичиться – чванитися, кизуватися  
коварство – підступність; лукавство  
конфузить – соромити, завдавати сорому, конфузити  
копирование – копіювання  
косматить – кошлати, кошлатити, космачити, куйовдити, кучмити  
косность – відсталість; задубілість, млявість  
куститься – куцитися; (о хлебах, травах) врунитися, рунитися  
кутерьма – розгардіяш, гармидер, метушня, колотнеча

## Л

ладить – 1. (жить в согласии) ладнати, бути в злагоді (в згоді); 2. (приводить в готовность) лагодити; 3. (намереваться) збиратися, лагодитися, ладнатися, мати на думці; 4. (твердит) правити, торочити, товкти  
ладный – добрий, гарний  
лакомый – ласий  
ликовать – радіти, веселитися, тріумфувати  
лишиться – утратити, стратити, позбавитися, позбутися  
лучезарность – осяйність, світосайність, сонцесайність, променистість  
льготный – пільговий  
любезный – 1. ласкавий, люб'язний; 2. (милый, дорогой) любий, милий, дорогий  
любование – милування, любування

## М

манерный – манірний  
медлить – баритися, гаятися

мелочный – дріб'язковий  
 мельком – мигцем; (*бегло*) побіжно,  
 між іншим  
 миловидный – миловидий, милоли-  
 ций; гарненський  
 мнительность – помисливість, недовір-  
 ливість, підозрілість  
 многообразный – різноманітний  
 молкнуть – мовкнути; тихнути, сти-  
 хати  
 мыслимый – гаданий, уявний; (*воз-  
 можный*) можливий; (*вероятный*)  
 імовірний

## Н

наличный – наявний, присутній;  
*наличные деньги* – готівка  
 наемни – недавно, нещодавно  
 наотмашь – навідліг, навідмах; (*с раз-  
 маху*) з розмаху, розмахнувшись  
 напевно – співуче, співучо; пісенно  
 напыщенность – 1. пихатість, бун-  
 дючність; 2. пишномовність  
 незаурядный – незвичайний, неаби-  
 який; (*необыденный*) небуденний  
 нисходящий – низхідний, спадний  
 нравочение – мораль, наука; (*на-  
 ставление*) напучення; (*нотация*)  
 нотація  
 нравственный – моральний

## О

обвораживать – очарувати, чарувати  
 обоснованный – обґрунтований  
 обоюдность – обопільність; взаєм-  
 ність  
 образумить – навести на розум, напо-  
 умити  
 обходительность – ввічливість, при-  
 вітливість  
 одухотворенный – натхненний, оду-  
 хотворений, сповнений високих  
 прагнень (*высокого чуття*)  
 озадачить – спантеличити, здивувати;  
 (*смутить*) збентежити; (*поставить  
 в затруднение*) завдати клопоту  
 озаренный – осяяний, освітлений;  
 (*лучами*) опромінений  
 опровергнуть – спростувати, запереч-  
 ити; (*отклонить*) відхилити  
 опровержимый – спростовний; (*оспо-  
 римый*) заперечний

отчаянно – 1. (в *полном отчаянии*)  
 розпачливо; (*иступленно*) несамо-  
 вито; нестямно; 2. (*крайне смело*)  
 відчайдушно; (*неустово*) шалено,  
 нестямно, несамовито; (*яро*) завзя-  
 то, заповзято, запекло

## П

печалить – завдавати суму (смуток,  
 жалю), робити сумним, смутити,  
 засмучувати, журити  
 пленительный – чарівний, чарівли-  
 вий, принадний  
 поблажка – потурання, попуск, по-  
 пуст; потурати  
 подлинный – (*настоящий*) справ-  
 жній; (оригінальний) оригіналь-  
 ний; (*действительный*) дійсний;  
 (суцций) суцций, щирий  
 польститься – 1. (*соблазниться*) по-  
 леститися, поласуватися, повабити-  
 ся, спокуситися, понадитися; 2. (*по-  
 зариться*) зазіхнути  
 постоянство – сталість, постійність;  
 (*твердость*) твердість, наполегливість  
 потчевать – частувати, пригощати  
 пытливый – допитливий; (*любозна-  
 тельный*) цікавий

## Р

расхождение – розходження, розбіж-  
 ність  
 рвение – запопадливість; (*старатель-  
 ность*) старанність, щирість, пиль-  
 ність; (*усердие*) ретельність, ревність,  
 запал; (*задор*) завзяття, завзятість  
 резонный – резонний; (*основатель-  
 ный*) слухний  
 речистый – красномовний; говіркий,  
 говорючий, балакучий; (*говорливый*)  
 говірливий, гомінкий  
 родство – 1. спорідненість, споріднен-  
 ня; 2. (*родня*) рідня; (*родственни-  
 ки*) родичі  
 роскошь – розкіш, пишність  
 рябь – брижі, жмури, рябізна

## С

самонадеянный – самовпевнений  
 самообладание – самовладання  
 себестоимость – собівартість  
 смежный – суміжний



снискать – здобути; (*приобрести*) придбати  
 снисхождение – поблажливість, вибачливість; милостивість  
 соvestливый – сумлінний, совісний  
 содействовать – сприяти; (*помогать*) допомагати  
 сокрушаться – журитися, смутитися, засмучуватися, крушитися  
 сообща – спільно,гуртом, разом

## Т

тактичность – тактовність  
 текущий – поточний; теперішній  
 торжественность – урочистість  
 торжествовать – 1. торжествувати; (*одерживать верх*) брати гору, панувати; 2. (*устраивать торжество*) справляти, святкувати; 3. (*находиться в состоянии радости, ликовать*) торжествувати, тріумфувати  
 тускнеть – тьмяніти; (*становиться более тусклым*) тьмянішати; (*темнеть*) темніти; 2. (*меркнут*) тьмаритися, меркнути  
 тщательность – старанність, ретельність; дбайливість, пильність; акуратність

## У

убежденный – переконаний; упевнений; умовлений  
 убористый – густий, убористий; (*сжатый*) стислий  
 удружить – прислужитися, зробити послугу; (*сслужить службу*) стати в пригоді  
 указание – вказівка, зазначення  
 упование – покладання надії; сподівання  
 упоение – захват, захоплення, насолода  
 уязвить – уразити

## Х

хваленый – хвалений, знаменитий  
 ходатайствовать – клопотати  
 холить – пестити, плекати; (*выращивать*) викохувати

## Ц

целенаправленный – цілеспрямований  
 целесообразный – доцільний

целомудренный – цнотливий; (*добродетельный*) добродесний; (*невинный*) невинний  
 цепкий – 1. чіпкий, цупкий; 2. (*вязкий*) в'язкий, беручкий; 3. (*настойчивый*) наполегливий, беручкий; (*упорный*) упертий

## Ч

частьность – частковість, випадковість, подробиця, деталь  
 чаща – хаща, хащі, гущавина, гущина, гуща; (*дебри*) нетрі  
 чаяние – сподівання, сподіванка  
 чинный – 1. (*благопристойный*) добропристойний; (*степенный*) статечний, поважний; (*приличный*) пристойний; 2. (*церемонный*) церемонний; (*жеманный*) манірний

## Щ

щемить – 1. (*сжимать*) стискати, стискувати; 2. (*болеть, ныть*) щемити, нити, скніти  
 щепетильность – педантичність, скрупульозність, делікатність, вимогливість, вибагливість

## Э

экономность – оццадливість, оццадність, економність

## Ю

юркий – 1. (*быстрый, увертливый*) в'юнкий, верткий, вертлявий, вертливий; (*живой*) жвавий; (*бойкий*) моторний, прудкий; 2. (*ловкий*) спритний, меткий; (*пронырливый*) пронозливий  
 юркнуть – прошмигнути, шмигнути, прослизнути, гулькнути, шурнути; (*промелькнуть*) майнути; (*пробежать взглядом*) ковзнути

## Я

явный – 1. (*не тайный, открытый*) явний, неприхований, відвертий; 2. (*очевидный*) очевидний, явний, видимий

## ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Список скорочень  
 ч. – чоловічий рід  
 с. – середній рід  
 ж. – жіночий рід

*перен.* – переносне значення  
*невідм.* – невідмінюване слово  
*розм.* – розмовне  
*заст.* – застаріле

## А

- АБСТРАГУВАТИ**, -ую, -уеш. Уявно (в думках) відривати, відокремлювати одні (окремні) аспекти явищ чи властивості предметів від інших.
- АВАНГАРД**, -у, ч. 1. Частина військ (або флоту), що рухається попереду головних сил. 2. *перен.* Найсвідоміша, найпередовіша частина певної суспільної групи, що веде за собою інші суспільні групи.
- АЛЬТРУІЗМ**, -у, ч. Безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати для інших своїми особистими інтересами.
- АНОТАЦІЯ**, -ї, ж. 1. Стисла бібліографічна довідка, характеристика змісту книги, статті і т. ін. 2. Стислий виклад змісту музичного твору. 3. Коротка характеристика змісту документа, його частини або групи документів.
- АСПЕКТ**, -у, ч. 1. Кут зору, під яким розглядаються предмети, явища, поняття. 2. Ознака пошуку даних; за кількістю ознак, указаних в умові пошуку.
- АУДІЄНЦІЯ**, -ї, ж. Офіційний прийом у глави держави або в особи, що обіймає високий державний пост. // Про приватний прийом, особисту розмову.

## Б

- БАГАТОБОРСТВО**, -а, с. Спортивне змагання, що охоплює різні фізичні вправи з одного або кількох видів спорту (біг, стрибки і т. ін.), а також самий комплекс фізичних вправ із цих видів спорту.
- БЛАГОДІЙНИК**, -а, ч. 1. *кого, чий, заст.* Той, хто надає комусь допомогу, підтримку і т. ін.; добродійник. 2. Той, хто займається благодійністю.
- БЛЮЗНІРСТВО**, -а, с. Зневажання чого-небудь святого, високого і т. ін.; цинізм.
- БУКВАЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Який точно відповідає якомусь текстові, розмові та ін.; дослівний. 2. Прямий, не переносний.
- БУРЄМНИЙ**, -а, -е. 1. Те саме, що *буряний*. // Неспокійний, розбурханий (про море, річку і т. ін.). 2. *перен.* Сповнений подій, тривоги, хвилювань.
- БЮДЖЕТ**, -у, ч. Планові обчислення майбутніх очікуваних грошових доходів і видатків держави, підприємства, сім'ї на певний період.

## В

- ВАГОМІЙ**, -а, -е. 1. Який має вагу. 2. *перен.* Змістовний, авторитетний, переконливий.
- ВЕЛИКОДУШНИЙ**, -а, -е. Який має прекрасні душевні якості, благородні почуття, велику доброзичливість. // В якому виражаються, проявляються ці якості.
- ВІДРАДА**, -и, ж. Те, що заспокоює, сповнює радістю; втіха, задоволення.
- ВІРОЛЮМСТВО**, -а, с. Порушення обіцянки, присяги; підступність, зрадництво.
- ВІРОСПОВІДАННЯ**, -я, с. Різновид якого-небудь віровчення з усталеною обрядовістю; належність до якої-небудь релігії.



**ВЛАДНИЙ**, -а, -е. Здатний, схильний нав'язувати свою волю, підкоряти собі.  
// Який виражає владу, волю, рішучість.  
**ВОІСТИНУ**. Дійсно, справді.

## Г

**ГАРМОНІЙНИЙ**, -а, -е. 1. Приємний для слуху; милозвучний. 2. Який знаходиться в чіткій відповідності з чим-небудь; сповнений гармонії. 3. Заснований на принципах гармонії.  
**ГЕРАЛЬДИКА**, -и, ж. Допоміжна історична дисципліна, що вивчає герби та їх історію. // Мистецтво гербів.  
**ГРОМАДА**¹, -и, ж. 1. Група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін. 2. Об'єднання людей, що ставлять перед собою певні спільні завдання; організація. 3. *іст.* В Україні та Білорусі – поземельне селянське об'єднання, а також збори членів цього об'єднання.  
**ГРОМАДА**², -и, ж. Щось велике за розміром; предмет, споруда великих розмірів. // Велика кількість чого-небудь.  
**ГРОМАДЯНСЬКИЙ**, -а, -е. 1. Прикм. до громадянин. 2. Власт. свідомому громадянину. // Спрямований на користь суспільства.  
**ГУМА́ННИЙ**, -а, -е. Людяний у своїх діях і ставленні до інших людей.

## Д

**ДЕЛЕГАТ**, -а, ч. Виборний або призначений представник якої-небудь організації, установи, колективу.  
**ДЕПУТАТ**, -а, ч. 1. Член органу державної влади, обраний виборцями. 2. Обрана або визначена особа, уповноважена для виконання якого-небудь доручення.  
**ДИПЛОМАНТ**, -а, ч. 1. Студент або учень середнього спеціального навчального закладу, який працює над дипломним проектом, дипломною роботою. 2. Особа, відзначена дипломом за видатні успіхи в якій-небудь галузі.  
**ДЮРА́МА**, -и, ж. Картина разом з бутафорським планом (фігурами людей, макетами різних предметів і т. ін.) для підсилення загального враження. // Картина, виконана на прозорій тканині, матовому склі і т. ін. і спеціально освітлена для створення враження об'ємності.  
**ДОБРОБУТ**, -у, ч. Матеріально-побутове забезпечення; достаток.  
**ДО́ГМА**, -и, ж. Учення або положення, що приймається як незаперечна, вічна, незмінна істина для всіх часів та історичних умов.

## Е

**ЕСТАКА́ДА**, -и, ж. Споруда у вигляді моста для підняття вверх шляхів, для переходу чи переїзду через залізниці, для завантаження та вивантаження чого-небудь і т. ін.  
**ЕТАЛОН**, -а, ч. 1. Точний зразок установленної одиниці виміру. // Великої точності вимірний прилад, признач. для перевірки інших приладів. 2. *перен., книжн.* Мірило, зразок для порівнювання з чим-небудь.  
**ЕТНОГРА́ФІЯ**, -ї, ж. 1. Історична наука, яка вивчає культуру й побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини; народознавство. 2. Сукупність усіх особливостей побуту, звичаїв, культури якого-небудь народу, народності, місцевості.  
**Е́ТНОС**, -у, ч. Спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася та має соціальну цілісність і оригінальний стереотип поведінки.

## Ж

- ЖАГА**, -и, ж. 1. Велике бажання пити; спрага. 2. *перен.* Велике, нестримне бажання чого-небудь. // *до чого, чого.* Прагнення до чого-небудь, до володіння чим-небудь, до досягнення якоїсь мети. 3. Нестримне почуття любові; пристрасть.
- ЖИТТЄСТВЕРДЖУЮЧИЙ**, -а, -е. Здатний творити, перебудовувати життя. // *Пройнятий оптимізмом, бадьорістю, вірою в перемогу добра над злом.*

## З

- ЗАГАЙНИЙ**, -а, -е. 1. Який повільно, уповільнено робить що-небудь; неквапливий (про людину). 2. На виконання якого витрачається багато часу; копіткий, забарний (про роботу, справу і т. ін.).
- ЗАЙДА**, -и, ч. і ж., *розм.* Людина, яка прибула, прийшла звідки-небудь, нетутешня. // *Чужоземний загарбник.*
- ЗНІЧЕВ'Я**, *рідше ЗНЕЧЕВ'Я, присл., розм.* 1. З нічого робити. // *З дурного розуму, здуру.* 2. Несподівано, раптом. 3. Ні з того, ні з сього, без причини.
- ЗЯТИ**, *зяс, недок.* Бути широко відкритим, виявляючи всю свою глибину (про отвір, яму, провалля і т. ін.) (напр., про вікно з вибитими шибками). // *ч.м.* Мати глибокі отвори, великі дірки і т. ін.

## І

- ІДЕЙНИЙ**, -а, -е. 1. Стос. до ідеї, пов'язаний з нею. 2. *Пройнятий передовими ідеями, пов'язаний з ними; передовий.* 3. *розм.* Відданий ідеалу; безкорисливий.
- ІДІЛЛЯ**, -ї, ж. 1. Невеликий поетичний твір, що зображує мирне, безтурботне життя селян на лоні природи. 2. Про близьке до природи, мирне, безтурботно-щасливе життя.
- ІЛЮЗІЯ**, -ї, ж. 1. Оманливе, хибне сприймання дійсності: хибне уявлення про що-небудь. // *Необґрунтована надія, нездійсненна мрія.* 2. Програмний номер ілюзіоніста.
- ІМПЛАНТАТ**, -у, ч. Пристосування з будь-яких неорганічних матеріалів, яке вводиться в організм людини для тимчасового виконання різних функцій.
- ІНТЕРАКТИВНИЙ**, -а, -е. Який стосується процесу або пристрою, що перебиваються іншим процесом або пристроєм у перебігові процесу.

## К

- КВОРУМ**, -у, ч. Установлена законом, статутом або постановою певної організації найменша кількість членів, присутність яких є необхідною умовою для відкриття засідання чи зборів і прийняття правових ухвал.
- КЛАСИЧНИЙ**, -а, -е. 1. Стос. до класицизму. 2. Створений класиком, класиками; виняткового значення, зразковий. // *Характерний, типовий для когось, чого-небудь.* // *розм.* Найкращий у своєму роді; чудовий. 3. Стос. до світу стародавніх греків і римлян; античний. // *Пов'язаний із вивченням давньогрецької та латинської мов та античної літератури.*
- КОАЛІЦІЯ**, -ї, ж. Об'єднання, союз, угода держав, партій і т. ін. для досягнення спільної мети.
- КОДЕКС**, -у, ч. 1. Сукупність законів у якій-небудь галузі права. 2. *перен.* Сукупність правил поведінки, звичок, переконань і т. ін. *Кодекс честі.* 3. Старовинний рукопис в оправі.
- КОГОРТА**, -и, ж. 1. У Стародавньому Римі – загін війська, що становив десятину легіону. 2. Група людей, що має якусь загальну характеристику.



3. *перен.* Міцно згуртована група людей. 3. *біол.* Категорія, що об'єднує споріднені роди.

**КОЛЕКЦІЯ**, -ї, ж. Систематизоване зібрання однорідних предметів, систематизованих за певними ознаками, що мають науковий, художній, історичний інтерес.

**КОМУНІКАБЕЛЬНИЙ**, -а, -е. Товариський, контактний.

**КОНТРАКТ**, -у, ч. Письмова угода, договір, за яким сторони, що його уклали, мають взаємні зобов'язання.

**КОНЦЕПЦІЯ**, -ї, ж. 1. Система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ. 2. Ідейний задум твору.

## Л

**ЛАДНИЙ**¹, -а, -е, *розм.* 1. Те саме, що гарний; красивий (про зовнішні ознаки). // Сонячний, погідний. // Який заслуговує схвалення; добрий, слухний. 2. Добре, вдало, акуратно зроблений, виконаний. // Вдало, зі смаком підібраний. 3. Діловитий, вправний. *Ладний господар.* 4. Пройнятий доброзичливістю, приязню, ласкою; лагідний, ніжний. 5. Злагоджений, гармонійний.

**ЛАДНИЙ**², ладен, -дна, -дне. Схильний, охочий що-небудь робити. // Готовий до певних учинків; згоден на певну дію, стан.

**ЛІК**, -у, ч. 1. Те саме, що лічіння; лічба. *Вести лік чомусь.* Без ліку – про велику кількість кого-, чого-небудь; дуже багато. 2. Результат, наслідок підрахунків.

**ЛІЦЕНЗІЯ**, -ї, ж. 1. Дозвіл, що надається на здійснення видів діяльності, які відповідно до діючого законодавства підлягають ліцензуванню. 2. Дозвіл, що надається державними органами на право торговельного і т. ін. обміну між країнами. 3. Дозвіл на право використання технічного досягнення, що надається на підставі ліцензійного договору або судового чи адміністративного рішення компетентного державного органу.

## М

**МАНЕРА**, -и, ж. 1. Спосіб виконання дії; звичка діяти певним чином. 2. Спосіб поводитися, триматися в товаристві. 3. Сукупність особливостей, творчих прийомів, властивих митцеві, напрямку в літературі або мистецтві, художньому творові, виконанню художнього твору.

**МАРКУВАТИ**, -ую, -уєш. Ставити марку на виробках, товарах.

**МИЛОСЕРДЯ**, -я, с. Добре, співчутливе ставлення до кого-небудь.

**МОРАЛЬ**, -ї, ж. 1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етика (у 2 знач.). 2. Повчальний висновок із чогось. 3. *розм.* Повчання, настанови, поради.

**МОРАЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Стос. до моралі // Який містить мораль. 2. Який відповідає вимогам моралі. 3. Пов'язаний з духовним життям людини.

**МУЛЬТИМЕДІА**, ж. Комп'ютерна технологія, яка дозволяє гнучко керувати потоками різноманітної інформації – текстами, графічними зображеннями, музикою, відеозображенням.

## Н

**НАРІЧЧЯ**, -я, с. Угрупування діалектів якої-небудь мови на основі спільних діалектних рис.

**НАЧАЛО**, -а, с. 1. *рідко.* Вихідна точка, початок (про все, що має протяжність). 2. *рідко.* Початок у процесі, розвитку чого-небудь, а також сам від-

- тинок часу, пов'язаний з цим початком. *Начало буття*. 3. Основа, сутність, джерело чого-небудь. 4. *тільки мн.* Основні положення, принципи. *Начала проективної геометрії*. 5. Способи, методи здійснення чого-небудь.
- НАШАРУВАННЯ**, -я, с. 1. Дія за знач. нашарувати і нашаруватися. 2. Те, що нашарувалося на що-небудь. // Осадове утворення у вигляді шарів ґрунту, що налягають один на одного. 3. *перен.* Особливість, риса чого-небудь, що утворилася пізніше і приєдналася до першооснови.
- НЕПЕРЕСІЧНИЙ**, -а, -е. Який чимсь вирізняється з-поміж інших; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, незвичайний, винятковий.

## О

- ОБОЛОНЬ**, -і, ж. Заплавні луки.
- ОКРЕМІШНИЙ**, -я, -є. 1. Власт. тільки певній особі, предмету, явищу; своєрідний, особливий. 2. Те саме, що *окремий*.
- ОПТИМІЗМ**, -у, ч. Світосприймання, перейняте бадьорістю, життєрадісністю, твердою вірою в краще майбутнє, в успіх.
- ОРИГІНАЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Який не є копією або підробкою чого-небудь; справжній, автентичний. // Створений самостійно, без наслідування відомих зразків. // Який не є перекладом з іншої мови. 2. Який привертає до себе увагу своєю незвичайністю, своєрідністю. // Не схожий на інших; самобутній. // Дивний, химерний.
- ОСОБИСТІТЬ**, -тості, ж. Конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.; індивідуальність, особа.

## П

- ПАСПОРТ**, -а, ч. 1. Документ установленого зразка, що посвідчує особу власника, його громадянство. *Паспорт громадянина України*. 2. Реєстраційний і технологічний документ, що містить основні відомості про яке-небудь підприємство, устаткування, прилад, предмет господарського вжитку і т. ін.
- ПАТРІАРХ**, -а, ч. 1. Глава роду за родового ладу. 2. *перен.* Найстарша, найбільш поважана людина в якому-небудь колективі. 3. Найвищий титул переважно у православної церкви, а також особа, що має цей титул.
- ПЕСИМІЗМ**, -у, ч. Світосприймання, перейняте смутком, безнадією, зневірою в успіх, у краще майбутнє; прот. оптимізм.
- ПІДПРИЄМЕЦЬ**, -мця, ч. Той, хто володіє промисловим, торговельним і т. ін. закладом. // Організатор вигідних справ, прибуткових операцій.
- ПОКРОВИТЕЛЬСТВО**, -а, с., *книжн.*, *рідко*. Піклування, турбота про когонебудь, підтримка когось; захист.
- ПРИУРОЧУВАТИ**, -ую, -уеш, *недок.*, **ПРИУРОЧИТИ**, -чу, -чиш. Навмисне влаштовувати збіг за часом однієї події з іншою. // Влаштовувати, організувати і т. ін. що-небудь з нагоди якоїсь знаменної події, свята тощо.
- ПРОФЕСІОНАЛ**, -а, ч. Той, хто зробив яке-небудь заняття предметом своєї постійної діяльності, своєю професією. // Добрий фахівець, знавець своєї справи.
- ПРОФЕСІЯ**, -ї, ж. Рід занять, трудової діяльності, що вимагає певних знань і навичок та є для когонебудь джерелом існування.

## Р

- РЕЄСТР**, -у, ч. 1. Список, письмовий перелік когоне-, чогонебудь. // Список, перелік у словнику слів, що тлумачаться або перекладаються іншою мовою. 2. Книга для запису справ, документів, майна, земельних володінь, обліку наявності, руху коштів та цінностей і т. ін.



- РЄКВІЄМ**, -у, ч. 1. Католицьке богослужіння над померлим. // *перен.* Те, що віщує кінець існуванню кого-, чого-небудь. 2. Багатоголосий циклічний вокальний чи вокально-інструментальний твір скорботно-патетичного характеру.
- РЕФЕРЕНДУМ**, -у, ч., *політ.* Всенародний опит із найважливіших питань державного життя.

## С

- САМІТ**, -у, ч. Конференція, нарада, збори глав держав та урядів.
- САМОБУТНІЙ**, -я, -е. Який відзначається природною своєрідністю, не схожий на інших (інші); самостійний у своєму розвитку, незалежний від будь-яких впливів; неповторний, оригінальний. Самобутній талант. // у знач. ім. *самобутнє*, -нього, с. Те, що відзначається природною своєрідністю, не схоже на інше.
- СВІДОЦТВО**, -а, с. Офіційний документ, який підтверджує якийсь факт або містить відомості про кого-небудь; посвідчення.
- СОЦІАЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний, громадський. // Породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу. // Існуючий у певному суспільстві. // Здійснюваний у суспільстві. // Зумовлений поділом суспільства на класи.
- СПЕЦІАЛЬНІСТЬ**, -ності, ж. Окрема галузь науки, техніки, мистецтва і т. ін.; сфера чиеїсь діяльності або вивчення чого-небудь. // Основна кваліфікація; професія, фах. // *розм.* Улюблена справа, заняття, в якому хто-небудь виявляє вміння, хист.
- СПОВІДЬ**, -і, ж. 1. У православній і католицькій церкві – обряд покаяння в гріхах перед священником і відпущення ним цих гріхів. 2. *перен.* Відверте зізнання в чому-небудь, розповідь про щось.
- СТАНОВИЩЕ**, -а, с. Місце стоянки, тимчасового розташування кого-небудь; стан.
- СТРУМЕНІТИ**, струменіє і струменить. 1. Литися, текти струменем, цівкою. 2. *перен.* Випромінюватися, поширюватися в навколишньому просторі, проникати куди-небудь, переважно струменем або струменями (про світло, пахощі, звуки і т. ін.).
- СТОЇЦИЗМ**, -у, ч. 1. Напрямок в античній філософії, який вимагав від людини свідомого підкорення пануючій у світі необхідності й приборкання своїх пристрастей. 2. *перен.* Стійкість, мужність у життєвих випробуваннях, здатність протистояти спокусам.
- СУСПІЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Стос. до суспільства. *Суспільне виробництво*. 2. Який виражає відносини, становище людей у суспільстві. *Суспільні класи*. *Суспільна формація*. 3. Створений, нагромаджений суспільством у процесі виробництва; який являє собою спільне надбання. *Суспільні форми споживання*. 4. Який має, відчуває потребу жити в суспільстві, в колективі. // Який живе у великій групі. 5. *рідко*. Те саме, що суміжний.

## Т

- ТАКТОВНИЙ**, -а, -е. Який володіє почуттям міри, такту.
- ТЕРНІСТИЙ**, -а, -е. 1. Вкритий тернами, колючими заростями. // Вкритий колючками, шпичаками (про рослину). 2. *перен.* Сповнений труднощів, злигоднів, страждань; важкий (у 5 знач.) (про життєвий шлях людини).
- ТІТУЛ**, -у, ч. 1. Спадкове чи надане монархом почесне дворянське звання (князь, герцог, граф і т. ін.) або звання володаря держави (король, цар). // Найменування, звання, що дається комусь на знак визнання його заслуг, високого громадського становища тощо. // *розм.* Назва якої-небудь посади, чину тощо. 2. Перша сторінка книжки, на якій надруковано заголовок, ім'я автора, назва видавництва, місце видання тощо.

## У

**УЖИТОК (ВЖИТОК)**, -тку, ч. 1. Використання, застосування чого-небудь; користування чим-небудь. 2. *заст.* Майно, добро; достатки. 3. *розм.* Користь, вигода.

**УПОДОБАННЯ (ВПОДОБАННЯ)**, -я, с. Схильність до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимсь, чимсь як таким, що відповідає смакам, бажанням, настроям і т. ін.

**УРОЧИЩЕ (ВРЇЩИЩЕ)**, -а, с. 1. Те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.). 2. Ділянка, яка вирізняється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, лука, болото серед лісу і т. ін.).

## Ф

**ФАКУЛЬТЕТ**, -у, ч. Підрозділ (частина, відділ) вищого навчального закладу, де викладається певний цикл споріднених наукових дисциплін і готують фахівців відповідного профілю. *Філологічний факультет.* // Студентсько-викладацький склад такого відділу.

**ФАХ**, -у, ч. 1. Вид заняття, трудової діяльності, що вимагає певної підготовки і є основним засобом до існування; професія. // Будь-який вид занять, що є основним засобом до існування. 2. Основна кваліфікація, спеціальність. // *перен.*, *розм.* Справа, заняття, в якому хтось виявляє велике вміння, майстерність, хист.

**ФАХІВЕЦЬ**, -вця, ч. 1. Той, хто досконало володіє якимсь фахом, має високу кваліфікацію, глибокі знання з певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо; спеціаліст. 2. Той, хто зробив якесь заняття своєю професією.

**ФІЛАНТРОПІЯ**, -ї, ж. Благодійна діяльність, надання допомоги та заступництва нужденним. // *заст.* Людинолюбство.

**ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ**, -а, -е. 1. Міцний, великий, зроблений на тривалий час. // *розм.* Значний за величиною, обсягом. 2. *перен.* Який є головним, основним. // Грунтовний, глибокий, капітальний.

## Ц

**ЦЕРЕМОНІАЛ**, -у, ч. 1. Розпорядок, установлений для якого-небудь обряду, церемонії. // Прийнята послідовність дій під час урочистої відправи, а також церковних та світських церемоній. 2. У католицькій церкві – книга, яка містить детальні вказівки з церемоніалу єпископських богослужінь та деяких інших дій, що здійснюються єпископом або його стосуються.

## Ч

**ЧЕСТОЛЮБСТВО**, -а, с. Прагнення до слави, почесей, домагання високих постів.



## СКОРОЧЕНІ ВІДПОВІДІ ДО ДЕЯКИХ ВПРАВ

7. Перше, друге й п'яте речення – означено-особові; четверте – узагальнено-особове; шосте й сьоме – безособові.
8. 6. Кома після слова *щасливиця*.
20. Складними сполучниковими є три речення.
30. Друге речення складається із чотирьох частин; треба поставити три коми. У п'ятому реченні сполучник *не тільки...а й*.
44. Кому ставимо в чотирьох реченнях.
50. У шостому реченні треба поставити коми після слів *обжинки, пропах*.
56. 1. Б; 2. Б; 3. Б; 4. 1Г, 2В, 3А, 4Б; 5. В; 6. Б.
61. Треба поставити дев'ять ком.
89. У реченнях 1, 3, 6 треба поставити по дві коми.
90. З поданих речень три з підрядними місця.
103. У кожному реченні треба поставити одну кому.
105. Неповними є підрядні частини в п'яти реченнях.
129. 1. *Будівельні роботи не припинилися, хоча почалися проливні дощі.*
139. 1. [ ], ( ), ( ).
155. 1. В; 2. А; 3. 1В, 2А, 3Г, 4Б; 4. Б; 5. Б; 6. А.
162. Ворскла.
167. Перше речення складається з трьох частин.
170. У тексті є три безсполучникових складних речення.
175. З поданих речень три безсполучникові складні.
181. У п'яти безсполучникових складних реченнях треба поставити двокрапку.
187. Треба поставити три двокрапки.
192. У тексті є п'ять безсполучникових складних речень.
199. 6. Говорить – шовком шие. Говорить, наче шовком шие.
206. Тире ставимо в реченнях 2, 3, 6.
210. 1. В; 2. Г; 3. Б; 4. В, Г; 5. А; 6. 1В, 2В, 3А; 4Г.
212. Схема шостого речення:  
[ ], а [ ], (де), (де).
- Схема п'ятого речення: [ ], і [ ], (якої), [ ].
224. У першому реченні треба поставити чотири коми.  
Схема шостого речення:  
[ ], [ ], (що), [ ].
228. У тексті, крім ком, потрібно ще поставити двокрапки.
229. У третьому реченні треба поставити тире і дві коми, а в четвертому реченні – п'ять ком.
235. 1. В; 2. Б; 3. В; 4. Г; 5. А; 6. В.
273. 1. Б; 2. А, Г, Г, Е; 3. В; 4. А; 5. В.
275. 1. [л']; 4. [і].
278. Букву *е* треба вставити в 15 словах.
285. У слові *повістю* є м'які звуки [с'], [т'].
286. З апострофом пишемо 17 слів.
315. Чеський [x] // [с']; студентський.
317. Полтава.
332. На чорній землі білий хліб родить.
333. Священний, священник.
336. Три словники.
338. Займенник *чий* у місцевому відмінку має три паралельні форми.
353. Роса.
364. 1. До. 2. Навколо. 3. Помідор, огірок тощо. 4. Донецьк, Запоріжжя тощо. 5. Та-то. 6. Мати-й-мачуха, брат-і-сестра. 7. і (нота *мі*). 8. Та-рас, І-ван, А-ндрій. 9. І-ни-а.
383. 1Г, 2Б, 3Г, 4А, 5В.
387. 1, 2 – «Гайдамаки»; 3, 4 – «Причинна»; 5 – «Катерина»; 6, 7 – «І мертвим, і живим...»; 8 – «Сон».
388. Треба поставити 15 ком, у другому реченні – тире, у третьому – двокрапку.
392. У четвертому реченні коми після слів: *чиста, сльоза, знати, бути, отрути, зів'янеш*. Схема п'ятого речення:  
[ ], і [ ] : [ ], ( ).

## ЗМІСТ

<i>Шановні дев'ятикласники!</i> .....	3
<b>ВСТУП. МОВА – СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ</b> .....	4
<b>ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО</b> .....	8
<b>СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ</b> .....	17
§ 1. <b>Складне речення і його ознаки</b> .....	18
§ 2. <b>Складносурядне речення</b> .....	23
§ 3. <b>Смислові зв'язки між частинами складносурядного речення</b> .....	26
§ 4. <b>Розділові знаки між частинами складносурядного речення</b> .....	29
§ 5. <b>Узагальнення вивченого з теми «Складносурядне речення»</b> .....	33
<b>СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ</b> .....	39
§ 6. <b>Складнопідрядне речення</b> .....	40
§ 7. <b>Види складнопідрядних речень</b> .....	44
§ 8. <b>Складнопідрядні речення з підрядними означальними та підрядними з'ясувальними</b> .....	49
§ 9. <b>Складнопідрядні речення з підрядними місця і часу</b> .....	54
§ 10. <b>Складнопідрядні речення з підрядними способу дії і ступеня та з підрядними порівняльними</b> .....	60
§ 11. <b>Складнопідрядні речення з підрядними причини, мети, умови</b> .....	63
§ 12. <b>Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими і допустовими</b> .....	69
§ 13. <b>Складнопідрядні речення з кількома підрядними</b> .....	73
§ 14. <b>Узагальнення вивченого з теми «Складнопідрядне речення»</b> .....	80
<b>БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ</b> .....	87
§ 15. <b>Смислові відношення та інтонація в безсполучниковому складному реченні</b> .....	88
§ 16. <b>Кома і крапка з комою в безсполучниковому складному реченні</b> .....	94
§ 17. <b>Двокрапка в безсполучниковому складному реченні</b> .....	97
§ 18. <b>Тире в безсполучниковому складному реченні</b> .....	101
§ 19. <b>Узагальнення вивченого з теми «Безсполучникове складне речення»</b> .....	105
<b>СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ</b> .....	111
§ 20. <b>Складні речення із сурядним і підрядним зв'язком</b> .....	112
§ 21. <b>Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком</b> .....	116
§ 22. <b>Узагальнення вивченого з теми «Складне речення з різними видами зв'язку»</b> .....	119
<b>ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ</b> .....	125
§ 23. <b>Структурна організація тексту. Поняття про складне синтаксичне ціле</b> .....	126



§ 24. Складне синтаксичне ціле і абзац .....	130
§ 25. Засоби міжфразного зв'язку. Актуальне членування речень у тексті .....	134
§ 26. Структурні типи складних синтаксичних цілих .....	138
§ 27. Узагальнення вивченого з теми «Лінгвістика тексту» .....	141

## **УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО**

<b>В 5–9 КЛАСАХ</b> .....	146
§ 28. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія .....	146
§ 29. Лексикологія .....	149
§ 30. Будова слова. Словотвір. Орфографія .....	153
§ 31. Морфологія. Орфографія (іменник, прикметник, числівник, займенник) .....	156
§ 32. Морфологія. Орфографія (дієслово, прислівник) .....	160
§ 33. Морфологія. Орфографія (службові частини мови, вигук) .....	164
§ 34. Синтаксис. Пунктуація .....	169

## **УРОКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ** .....

<i>Урок 1.</i> Читання мовчки тексту .....	177
<i>Урок 2.</i> Стислий переказ тексту публіцистичного стилю .....	180
<i>Урок 3.</i> Твір у публіцистичному стилі на морально-етичну тему .....	182
<i>Урок 4.</i> Усний переклад озвученого тексту .....	183
<i>Урок 5.</i> Вибірковий переказ тексту художнього стилю .....	184
<i>Урок 6.</i> Вибірковий переказ тексту наукового стилю .....	187
<i>Урок 7.</i> Стислий переказ тексту наукового стилю .....	188
<i>Урок 8.</i> Тези статті. Тематичні виписки .....	190
<i>Урок 9.</i> Доповідь на морально-етичну та суспільну теми в публіцистичному стилі .....	193
<i>Урок 10.</i> Дискусія .....	196
<i>Урок 11.</i> Оповідання на самостійно обрану тему .....	197
<i>Урок 12.</i> Ділові папери. Заява .....	198
<i>Урок 13.</i> Ділові папери. Автобіографія. Анкета .....	200
<i>Урок 14.</i> Письмовий переклад тексту .....	202
<i>Урок 15.</i> Твір у публіцистичному стилі на суспільну тему .....	203

## **ДОДАТКИ** .....

Пояснення щодо виконання деяких видів завдань .....	205
Узагальнювальні таблиці .....	206
Основні пунктограми .....	217
Російсько-український словничок .....	218
Тлумачний словничок .....	222
Скорочені відповіді до деяких вправ .....	229

## ВИДИ РЕЧЕНЬ

Принцип розподілу	Види	Приклади
За наявністю другорядних членів речення	<b>поширені</b> (мають другорядні члени речення)	<i>Ідуть теплі дощі. У лісі осінь.</i>
	<b>непоширені</b> (не мають другорядних членів речення)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
За складом граматичної основи	<b>двоскладні</b> (граматична основа складається з підмета і присудка)	<i>Ідуть дощі.</i>
	<b>односкладні</b> (граматична основа складається з одного головного члена речення)	<i>Осінь. Люблю дощ.</i>
За наявністю (відсутністю) пропущених членів речення	<b>повні</b> (є всі необхідні для структури члени речення)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
	<b>неповні</b> (пропущено необхідні для структури члени речення)	<i>В Україні – осінь.</i>
За кількістю граматичних основ	<b>прості</b> (має одну граматичну основу)	<i>Ідуть дощі. Осінь.</i>
	<b>складні</b> (має кілька граматичних основ)	<i>Ідуть дощі, гуляє осінь.</i>
За метою висловлювання	<b>розповідні</b>	<i>Ідуть дощі.</i>
	<b>питальні</b>	<i>Ідуть дощі?</i>
	<b>спонукальні</b>	<i>Ідіть, дощі.</i>
За емоційним забарвленням	<b>окличні</b>	<i>Ідуть дощі!</i>
	<b>неокличні</b>	<i>Ідуть дощі.</i>



## СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

### Сполучникові

### Безсполучникові

#### Складносурядні

#### Складнопідрядні

місця, часу, способу дії  
і ступеня, порівняльні,  
причини, мети, умови,  
наслідкові, допустові

з однорідними  
частинами;  
з неоднорідними  
частинами

## РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Розділові знаки	Умови вживання	
КОМА	одночасність дій [     ], [     ].	послідовність дій [     ], [     ].
КРАПКА З КОМОЮ	[     ]; [     ]. частини дуже поширені, далекі за змістом	
ДВОКРАПКА	[     ]: [ причина ]	[     ]: [ доповнення ].     [     ]: [ пояснення ].
ТИРЕ	зіставлення протиставлення, зміна подій [     ] – [     ].	[     ] – [ порівняння ]. [ причина ] – [ наслідок ].
	[ час ] – [     ].	[ умова ] – [     ].

# ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

## ВИМОГИ ДО МОВЛЕННЯ

### Яким має бути мовлення

### Як цього досягти

змістовним  
послідовним  
багатим  
точним  
виразним  
доречним  
правильним

продумуйте тему й основну думку висловлювання, повно їх розкривайте, не говоріть зайвого; стежте за порядком викладу думок, робіть переходи, висновки, узагальнення; уживайте різноманітні слова й речення, не повторюйте тих самих слів; добирайте найбільш точні слова; добирайте слова і вирази, що найбільш яскраво передають основну думку; завжди враховуйте, з ким розмовляєте, з якою метою, де; дотримуйтесь правильної вимови, правильно будуйте речення

### Стилі мовлення

розмовний

художній

науковий

публіцистичний

офіційно-діловий

### Типи мовлення

розповідь

опис

роздум

### Види мовленнєвої діяльності

аудіювання

читання

говоріння

письмо

ознайомлювальне  
вивчальне  
критичне

ознайомлювальне  
вивчальне  
переглядове



## ПАМ'ЯТКИ

### Як правильно вести дискусію

1. Перед тим, як втручатися в суперечку, подумайте, чи достатньо ви обізнані із цим питанням.
2. Зрозумійте співрозмовника, його аргументи, з'ясуйте мету дискусії.
3. Визначте, із чим саме ви згодні.
4. Доберіть докази, аргументуйте свій погляд.
5. Критикуйте думку, а не людину, яка її висловила.
6. Поважайте співрозмовника, оцініть правильно його позитивні якості.
7. Уточніть поняття, терміни, які вживаються в суперечці.

### Як порівняти явища

- Перевірте, чи знаєте ви об'єкти порівняння.
- Установіть мету порівняння.
- Визначте найважливіші (суттєві) ознаки об'єктів, які порівнюються.
- За цими ознаками знайдіть відмінність і (або) подібність.
- Зробіть висновок з порівняння.

### Як виділити головне

- Визначте мету своїх дій.
- Проаналізуйте об'єкт спостереження (мовні або життєві факти і явища) з точки зору поставленої мети та визначте його ознаки, складові частини.
- Розподіліть виділені ознаки на суттєві й несуттєві.
- Виділіть серед суттєвих ознак, складових частин найбільш значущі, найважливіші.

### Як довести свою думку

- Щоб довести свою думку, не достатньо сказати «так» чи «ні».
- Треба переконати співрозмовника, використавши для цього правила, слова, інші думки.

ДОВЕСТИ  $\left\{ \begin{array}{l} \rightarrow \text{підтвердити} \\ \rightarrow \text{або} \\ \rightarrow \text{заперечити} \end{array} \right.$  ЯК?  $\left. \begin{array}{l} \\ \\ \end{array} \right\} \text{ За допомогою доказів} \\ \text{(сформулюй правила,} \\ \text{наведи приклади)}$